

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 4 (71) 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2023
г. Атырау, 2023
Atyrau, 2023

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санақоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Исхаков С. Малоизвестные фотографии Мухамеджана Тынышпаева и Мустафы Шокая [Little-known photos of Mukhamedzhan Tynyshpaev and Mustafa Shokaya].....	6
Абланова Э.А. Революциялық комитеттер Маңғыстау территориясын кеңестендірудегі алғашқы саяси билік ұйымы ретінде [Revolutionary committees as the first body of political power to sovietize the territory of Mangystau].....	16
Khamidullina D. Daily life of the population of Atyrau region during the war (facts in archival materials).....	31

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Романова М.А. Методические подходы к диагностике психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов [Methodological approaches to the diagnosis of the psychological and pedagogical potential of primary school teachers].....	41
Abugaliyeva G., Akpaeva A. The creativity progression of preschoolers through the “Nitkography” technology.....	50
Абыканова Б.Т., Салыкбаева Ж.К., Кайыржан М., Бахтыгереев А. Системы на основе искусственного интеллекта в педагогическом образовании: возможности и последствия [Artificial intelligence-based systems in teacher education: opportunities and consequences].....	59

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Fayzieva D.Sh. The procedure for determining the total amount of remuneration paid to employees....	73
Tsatkhlanova T. Evaluating the effectiveness of measures to diversify production at agricultural enterprises.....	84
Какижанова Т.И., Андабаева Г.К. Адами капитал цифрлық экономиканың интенсивті даму факторы ретінде [Human capital as a factor of intensive development of the digital economy].....	96
Керимбек Г.Е., Ниязбек А.Б., Досжан Р.Д. Опыт развития финтех-технологий в банковском секторе зарубежных стран в сравнении с опытом Казахстана [The experience of the development of fintech technologies in the banking sector of foreign countries in comparison with the experience of Kazakhstan].....	106
Сабинова Р.К., Болатқызы Д. Бітіруші түлектердің жұмыспен қамтылуында кәсіпкерлік білімнің рөлі [The role of entrepreneurial education in the employment of graduates].....	114
Kenzhegalieva G. Strategic planning management in the anti-crisis situation.....	122

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Vijay K.B. Legal system and democratic process in India.....	132
Muratkhanova M.B. Features of criminal responsibility for criminal participation to suicide in foreign criminal law.....	141
Лукманова Н.А. Актуальные проблемы медиации в Республике Казахстан [Current problems of mediation in the Republic of Kazakhstan]	150

С. Исхаков*

Институт российской истории Российской академии наук
г. Москва, 117292, Российская Федерация
*e-mail: rusrevref@mail.ru

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ФОТОГРАФИИ МУХАМЕДЖАНА ТЫНЫШПАЕВА И МУСТАФЫ ШОКАЯ

Аннотация.

Изучение политической умеренности, лояльности, протестности того или иного народа — одна из фундаментальных мировых проблем. Значение имеет при этом та или иная политика, проводимая в отношении народных масс. К настоящему времени в политическом лексиконе и в историографии сложились противоречивые представления относительно национальной политики, проводимой в Российской империи к началу XX века. В этой империи, которая, как известно, являлась православно-христианским государством, национальная политика сводилась к регулированию не положения нерусских этносов, а статуса их конфессий и отчасти определяемых местными религиозными установлениями особенностей организации социальной жизни этих, согласно имперской лексики, «инородцев».

Единственным субъектом такой «национальной» политики был имперский Центр, а нерусские народы оставались только объектом «национального» управления, что было нацелено на то, чтобы все присоединенные к Центральной России территории с нерусским населением стали частями единого всероссийского социума. На практике это означало, что политика насильственной интеграции перерастала в различные варианты «цивилизованной» политики христианизации и русификации, но подобные усилия не дали ожидаемых результатов.

Целью данной статьи является рассмотрение трех фотографии, которые позволяют расширить представления о политической биографии двух выдающихся представителей казахского народа — Мухамеджана Тынышпаева и Мустафы Шокая, сыгравших большую роль в борьбе за самоопределение народов Центральной Азии в начале XX в.

Ключевые слова: Алаш Орда, автономия, деятели, М.Тынышпаев, М.Шокай, фотография, съезд.

Введение.

Изучение политической умеренности, лояльности, протестности того или иного народа - одна из фундаментальных мировых проблем. Значение имеет при этом та или иная политика, проводимая в отношении народных масс. К настоящему времени в политическом лексиконе и в историографии сложились противоречивые представления относительно национальной политики, проводимой в Российской империи к началу XX века. В этой империи, которая, как известно, являлась православно-христианским государством, национальная политика сводилась к регулированию не положения нерусских этносов, а статуса их конфессий и отчасти определяемых местными религиозными установлениями особенностей организации социальной жизни этих, согласно имперской лексики, «инородцев». Единственным субъектом такой «национальной» политики был имперский Центр, а нерусские народы оставались только объектом «национального» управления [1], что было нацелено на то, чтобы все присоединенные к Центральной России территории с нерусским населением стали частями единого всероссийского социума. На практике это означало, что политика насильственной интеграции перерастала в различные варианты

«цивилизованной» политики христианизации и русификации, но подобные усилия не дали ожидаемых результатов [2].

Материалы и методы исследования.

К началу XX в. в империи налицо был глубокий кризис в общественном развитии, приведшим к небывалому столкновению различных сил и массовых движений, охвативших все народы, в том числе коренные народы Центральной Азии. Протестные настроения носили массовый, групповой и индивидуальный характер, проявлялись в самой разной форме представителями того или иного народа.

Методологическим подходом в данной статье является использование методов применяемых в исторической науке, такие как анализ и сопоставление исторических документов. Статья посвящена трем фотографиям, которые позволяют расширить представления о политической биографии двух выдающихся представителей казахского народа — Мухамеджана Тынышпаева и Мустафы Шокая, сыгравших большую роль в борьбе за самоопределение народов Центральной Азии в начале XX в.

Анализируя фотографии можно получить информацию о деятельности лидеров алашорды начиная от Первой русской революции 1905-1907 гг. вплоть до революции 1917 г. и первые годы Советской власти.

Результаты и их обсуждение.

Первая фотография относится к периоду революционных событий 1905-1907 гг. в Российской империи, когда происходили большие перемены в жизни различных ее частей. Стратегия и тактика подъема общественно-политического сознания, в частности, нерусских народов активно разрабатывались на разных мероприятиях, которые происходили по всей империи. Так, съезд представителей народов, добивавшихся автономии, собранный для учреждения Союза автономистов и федералистов, заседал в Петербурге 19, 20 и 21 ноября 1905 г. Состоялось пять заседаний, в которых участвовали свыше 100 представителей 12 народов — азербайджанского, армянского, белорусского, грузинского, еврейского, казахского, латышского, литовского, польского, татарского, украинского и эстонского. Одним из главных вопросов стал вопрос о «федерализации государства в связи с вопросами о равноправности и автономии» народов империи. На последнем заседании была принята резолюция, в которой, в частности, отмечалось, что «освободительное движение, постепенно расчищающее почву для переустройства государства на демократических началах, есть общее дело» всех народов. «Съезд признает несостоятельность и недопустимость централизации законодательства и управления в государстве столь обширном, столь разнообразном и сложном в экономическом, религиозном национальном отношениях», как Российская империя. «Съезд считает необходимым создание Союза народностей в целях взаимной поддержки в борьбе за национальные права». С принятием этой резолюции съезд счел Союз автономистов-федералистов основанным и избрал из своей среды ЦК для созыва первого делегатского съезда всех принимающих идеи автономии демократических партий народов, входящих в состав союза. В съезде принял участие представитель казахского народа М. Тынышпаев, который стал членом ЦК этого союза [3]. Он был одним из его организаторов, во время учебы в Петербурге вступил в Партию социалистов-революционеров [4].

В апреле 1907 г. его избрали во II Государственную думу депутатом от Семиреченской области. Дума была распущена Николаем II 3 июня 1907 г., после чего М. Тынышпаев, как следует из публикуемой ниже фотографии, принял участие в работе нелегального 4-го Всероссийского съезда Союза учителей и деятелей по народному образованию, который состоялся 18–24 июня 1907 г. под Выборгом.

Группа делегатов 4-го Всероссийского съезда Союза учителей и деятелей по народному образованию. 18–24 июня 1907 г. Окрестности Выборга. На переднем плане М. Тынышпаев (сидит в темной шляпе с тростью в руке). Из личной коллекции С.М. Исхакова. Публикуется впервые.

Ведущая роль в этом союзе принадлежала эсерам и меньшевикам, которые стремились придать ему характер оппозиционной политической организации. На этом съезде собралось свыше 100 участников из 39 губерний и областей, в том числе от Акмолинской (1 делегат) и Семипалатинской (1 делегат), а также представители ряда национальных союзов (Бурятского, Латышского, Финского). Участники обсуждали не только профессиональные вопросы, но и вопросы общественно-политического характера. Было, в частности, решено вступить в возникшую в апреле 1907 г. Федерацию национальных и территориальных союзов учителей и деятелей по народному образованию в России [5]. Эта организация охватывала территорию всей империи. М. Тынышпаев, таким образом, был на этом нелегальном съезде представителем либо Акмолинской, либо Семипалатинской области. Кто был вторым представителем, установить не удалось.

На этой фотографии удалось идентифицировать также того, кто сидел справа от М. Тынышпаева: им был, на мой взгляд, В.И. Чарнолуский - уроженец Черниговской губ., выпускник Киевского университета, революционер и известный педагог, один из организаторов предыдущих трех учительских съездов.

Участие М. Тынышпаева в этом съезде объясняется тем, что казахские общественно-политические деятели стремились обновить народное образование, боролись за культуру подрастающего поколения, считая вопрос о школьной реформе одним из важнейших и назревших вопросов казахской жизни, зная о том, какое недовольство у казахов вызывало состояние системы образования их детей.

После данного съезда в течение осени 1907 г. оргкомитет созданной учительской федерации провел пять заседаний, в которых приняли участие представители ряда народов, в том числе казахского. Они в своих докладах информировали о культурных событиях в среде их народов, устанавливали контакты между комитетом и учительством этих народов,

предоставляли комитету журналы, учебники и книги, начавшие выходить на их языках и т.д. [5] Надо полагать, что М.Тынышпаев участвовал и в этих заседаниях, которые проходили, скорее всего, в Петербурге.

Вторая фотография, на которой запечатлены вместе М.Тынышпаев и М.Шокай, относится к концу ноября 1917 г., когда в Центральной Азии происходили большие политические перемены, последовавшие после краха русской монархии и империи. Провозглашение Туркестана «территориально автономным в единении» с Российской Федеративной Демократической Республикой, создание которой предполагалось на Всероссийском Учредительном собрании, было осуществлено 27 ноября 1917 г. делегатами 4-го Чрезвычайного общемусульманского краевого съезда в Коканде, в числе которых они оба были. 28 ноября на съезде было решено Туркестан именовать «Туркестани мухтариат» («Автономия Туркестана» или «Туркестанская автономия»), до созыва Туркестанского Учредительного собрания власть передавалась в избранный Туркестанский временный народный совет (парламент) и Туркестанское народное правление (Временное правительство автономного Туркестана) во главе с М. Тынышпаевым. Во время съезда была сделана эта фотография, которую С.М. Исхакову удалось найти и ввести в научный оборот в 2003 г. [6], после чего она стала использоваться в различных публикациях (без ссылок на данную книгу, второе издание которой с этой же фотографией появилось в 2004 г.) и в Интернете. Эта фотография была сделана после создания данного правительства, на что указывает надпись «Да здравствует Временное правительство Автономного Туркестана» на транспаранте. Казалось бы, М.Тынышпаев и М.Шокай, будучи в составе правительства, должны были сидеть рядом в центре, как обычно принято в таких торжественных ситуациях, но они оказались довольно далеко друг от друга, что косвенно означает, на мой взгляд, что у них были определенные разногласия, несмотря на то, что оба были социалистами и избраны во Всероссийское Учредительное собрание.

Делегаты 4-го Чрезвычайного общемусульманского краевого съезда. М.Тынышпаев (сидит в 3-м ряду, слева направо: третий в темной шляпе), М. Шокай (сидит во 2-м ряду, справа налево: четвертый в темной шляпе). Коканд. 26–28 ноября 1917 г.

В результате в декабре 1917 г. М.Тынышпаев ушел в отставку, и премьер-министром правительства стал М.Шокай.

Важным источником о дальнейших действиях последнего является следующая фотография, впервые опубликованная С.М. Исхаковым в 2019 г. [7], и который при этом идентифицировал троих из тех, кто на ней изображен.

Справа налево: М. Шокай, машинистка З.Дос-Мухамедова (жена депутата Всероссийского Учредительного собрания Дж.Дос-Мухамедова), член ЦК младобухарской партии Ф.Ходжаев, две сотрудницы канцелярии Исполнительного комитета Всероссийского мусульманского совета. Помещение Всероссийского мусульманского совета. Петроград, Конногвардейский пер., д. 6, кв. 4. 12 января 1918 г.

Поясним, что Всероссийский мусульманский совет был создан в ходе Всероссийского мусульманского съезда, который состоялся в Москве 1–11 мая 1917 г. М. Шокай тесно контактировал с этим Советом, который действовал на территории всей бывшей империи. Влияния этого Совета на него сказывалось, о чем свидетельствует, в частности, следующее его высказывание. В жизни всей бывшей империи, утверждал он, будучи тогда председателем Туркестанского краевого мусульманского совета в открытом письме, опубликованном в сентябре 1917 г. в ташкентской газете, «основным началом, определяющим линию поведения всех мусульман», являлось стремление к тому, чтобы они представляли единый «политический фактор», который, как ему представлялось, был ценен для «революционного государства, ибо вмещает в себя идею всенародности, представляет как бы то сочетание общественных элементов, которое в политической жизни носит название коалиции общественных сил... Вот почему единство мусульман весьма важно и полезно для закрепления свободного порядка в стране. Это же самое единение мусульман важно для них и потому, что оно... лишь способно обеспечить, как благосостояние мусульманских народов, так и удовлетворить их национальные запросы» [8].

В то же время он принимал участие в работе 2-го Общекиргизского съезда, который состоялся в Оренбурге 5-13 декабря 1917 г., где было решено создать автономию Алаш. Его избрали в члены Всекиргизского народного совета (от Сыр-Дарьинской области).

Данная фотография означает, что М.Шокай из Оренбурга отправился в Петроград, чтобы, надо полагать, участвовать в работе Всероссийского Учредительного собрания, которое начало свою работу 5 января 1918 г., а 6 января было разогнано большевиками. Во время своего пребывания в Петрограде он встречался не только с членами Всероссийского мусульманского совета, но и пытался выяснить перспективы Туркестанской автономии и отношение к ней со стороны большевистских вождей.

Третья и четвертая фотографии показывают М.Шокая среди участников Государственного совещания в Уфе, торжественно открывшемся 8 сентября 1918г. Это был самый крупный антибольшевистский форум времени гражданской войны в России. Состав совещания был весьма многочислен и пестр как в социальном и партийном, так и национальном отношении — около 200 делегатов, в том числе мусульманская фракция, которая насчитывала 18 человек, представляющих Алаш-Орду, правительства Башкурдистана и Туркестана, а также Национальное управление мусульман тюрко-татар внутренней России и Сибири. Совещанию предстояло решить три вопроса: источник власти будущего общероссийского правительства и его ответственность, структура власти и персональный состав правительства. В результате трудных переговоров 23 сентября 1918 г. было принято компромиссное решение об образовании Всероссийского Временного правительства (директории) из 5 лиц, избранных не по партийному признаку, а персонально. Представители национальных правительств подписали акт об избрании директории [9].

В середине ноября 1918 г. адмирал А.В.Колчак разогнал это правительство, которое стремилось создать демократическую федеративную российскую республику и власть, основанную на многопартийной системе, которая предоставила бы широкие права народам Северной Евразии на настоящее самоопределение, а не декретированные из Кремля бутафорские «национальные» республики, которые управлялись из Москвы и в ее интересах.

*Участники Государственного совещания. Концертный зал Большой Сибирской гостиницы.
Уфа, 8–23 сентября 1918 г. М. Шокай*

Участники Уфимского государственного совещания. А. Букейханов (стоит четвертый слева), М. Шокай (стоит пятый слева). Концертный зал Большой Сибирской гостиницы. Уфа, 8–23 сентября 1918 г.

На фрагменте в этой фотографии видно, что А.Букейханов и М.Шокай стоят рядом.

Заключение.

В фотоальбоме «Алаш-Орда», изданном в Алматы напечатана эта же фотография, однако ошибочно написано, что Шокай стоит вторым справа [10].

Таким образом, эти три фотографии дополняют важными фактами и деталями политические биографии М.Тынышпаева и М.Шокая, принявших участие в самых разных событиях, которые происходили в Петербурге, под Выборгом, в Петрограде, Коканде, Уфе, а также служат важной опорой при дальнейшем исследовании казахского общественно-политического движения начала XX в.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Национальная политика России: история и современность. — М. — 1997. — С. 580–581.
- 2 Кузеев Р.Г. Особенности присоединения Башкирии к русскому государству. Урал в прошлом и настоящем. Материалы научной конференции. Ч. 1. — Екатеринбург. — 1998. — С. 268.
- 3 Исаков С.М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи. — М. — 2003. — С. 178-179.
- 4 Тынышпаев М.Т. Всероссийское Учредительное собрание. Энциклопедия. — М. — 2014. — 450 с.
- 5 Бюллетень Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию. — 1907. — 106 с.
- 6 Исаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). — М. — 2003. — 444 с.
- 7 Исаков С.М. Великая российская революция 1917 года и мусульманское движение. Сборник документов и материалов. — М. — 2019. — 202 с.
- 8 Туркестанские ведомости (Ташкент). Прибавление к № 199. — 1917.
- 9 Исаков С.М. Представители мусульманских народов Европейской России, Сибири и Центральной Азии на Государственном совещании в Уфе. Уфимское государственное совещание. Сборник научных статей. — Уфа. — 2018. — С. 49-58.
- 10 Мүрсәлім Б. Алашорда: фотоальбом. Өңделіп, толықтырылған басылым. — Алматы: Ел-шежіре. — 2017. — 304 б.

МҰХАМЕДЖАН ТЫНЫШПАЕВ ПЕН МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ АЗ ТАНЫМАЛ ФОТОСУРЕТТЕРІ

Аңдатпа.

Саяси мәселелер мен белгілі бір халықтың билікке наразылығын зерттеу – әлемдегі негізгі проблемалардың бірі болып келеді. Бұл жағдайда халық бұқарасына қатысты жүргізілетін белгілі бір саясат маңызды. Қазіргі уақытта саяси лексика мен тарихнамада XX ғасырдың басында Ресей империясында жүргізілген ұлт саясатына қатысты қарама-қайшы идеялар қалыптасты. Православиелік-христиандық мемлекет ретінде белгілі болған Ресей империясында ұлт саясаты орыс емес этностардың жағдайын емес, империялық лексикаға сәйкес «бөтендер» саналатындардың конфессияларының мәртебесін және ішінара жергілікті діни институттармен анықталған осы әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың ерекшеліктерін реттеумен ғана шектелді.

Мұндай «ұлттық» саясаттың жалғыз субъектісі империялық орталық болды, ал орыс емес халықтар тек «ұлттық» басқарудың объектісі болып қала берді, бұл Орталық Ресейге ресейлік емес халықпен қосылған барлық территорияларды біртұтас Бүкілресейлік қоғамның құрамына айналдыруға бағытталды. Іс жүзінде күштеп біріктіру саясаты христиандандыру мен орыстандырудың «өркениетті» саясатының әртүрлі нұсқаларына айналды, десекте бұл әрекеттер империя үшін күткен нәтиже бермеді.

Мақала мақсаты XX ғасырдың басында Орталық Азия халықтарының өзін-өзі анықтау үшін күресте аса маңызды рөл атқарған қазақ халқының екі көрнекті өкілі – Мұхамеджан Тынышпаев пен Мұстафа Шоқайдың саяси өмірбаяны туралы түсініктерін кеңейтуге мүмкіндік беретін үш фотосуретті қарастыруға арналған.

Негізгі сөздер: Алаш Орда, автономия, қайраткерлер, М.Тынышпаев, М.Шоқай, фотография, съезд.

LITTLE-KNOWN PHOTOS OF MUKHAMEDZHAN TYNYSHPAEV AND MUSTAFA SHOKAYA

Abstract.

The study of political sobriety, honesty, and discontent of a certain population is one of the main problems in the world. In this case, a certain policy towards the masses is important. Currently, contradictory ideas about the national policy pursued in the Russian Empire at the beginning of the twentieth century have been formed in political vocabulary and historiography. In this empire, known as the Orthodox Christian state, national policy was reduced to regulating not the Position of non-Russian ethnic groups, but the status of their confessions and the organization of this social life, partially determined by local religious institutions, according to the imperial vocabulary, "foreigners".

The only subject of such a "national" policy was the imperial center, and the non-Russian peoples remained only the object of "national" management aimed at turning all territories annexed to Central Russia by the non-Russian population into a single all-Russian society. In practice, this meant that the policy of integrating violence turned into various variants of the "civilized" policy of Christianization and Russification, but such efforts did not yield the expected results.

The purpose of article contains that the article is devoted to three photographs that allow us to expand our understanding of the political biography of two prominent representatives of the Kazakh people - Mukhamedzhan Tynyshpaev and Mustafa Shokai, who played a major role in the struggle of the peoples of Central Asia for self-determination in the early twentieth century.

Key words: Alash Orda, autonomy, figures, M.Tynyshpaev, M.Shokai, photography, congress.

REFERENCES

- 1 Nacional'naya politika Rossii: istoriya i sovremennost' [Russian National Policy: History and Modernity]. M. 1997. P. 580-581. [in Russian]
- 2 Kuzeev R.G. Osobennosti prisoedineniya Bashkirii k russkomu gosudarstvu [Features of Bashkiria's accession to the Russian state]. Ural v proshlom i nastoyashchem. Materialy nauchnoj konferencii. Ch. 1. Ekaterinburg. 1998. 268 p. [in Russian]
- 3 Iskhakov S.M. Pervaya russkaya revolyuciya i musul'mane Rossijskoj imperii [The First Russian Revolution and the Muslims of the Russian Empire]. M. 2003. P. 178-179. [in Russian]
- 4 Tynyshpaev M.T. Vserossijskoe Uchreditel'noe sobranie [All-Russian Constituent Assembly]. Enciklopediya. M. 2014. 450 p. [in Russian]
- 5 Byulleten' Vserossijskogo Soyuza uchitelej i deyatelej po narodnomu obrazovaniyu [Bulletin of the All-Russian Union of Teachers and Public Education Figures]. 1907. 106 p. [in Russian]
- 6 Iskhakov S.M. Rossijskie musul'mane i revolyuciya (vesna 1917 g. – leto 1918 g.) [Russian Muslims and the Revolution (spring 1917 – summer 1918)]. M. 2003. 444 p. [in Russian]
- 7 Iskhakov S.M. Velikaya rossijskaya revolyuciya 1917 goda i musul'manskoe dvizhenie [The Great Russian Revolution of 1917 and the Muslim Movement]. Sbornik dokumentov i materialov. M. 2019. 202 p. [in Russian]
- 8 Turkestanskije vedomosti [Turkestan Gazette] (Tashkent). Pribavlenie k № 199. 1917. [in Russian]
- 9 Iskhakov S.M. Predstaviteli musul'manskih narodov Evropejskoj Rossii, Sibiri i Central'noj Azii na Gosudarstvennom soveshchanii v Ufe [Representatives of the Muslim peoples of European Russia, Siberia and Central Asia at a State meeting in Ufa]. Ufmskoe gosudarstvennoe soveshchanie. Sbornik nauchnyh statej. Ufa. 2018. P. 49-58. [in Russian]
- 10 Mürsälim B. Alaşorda: fotoälbom [Alashorda: photo album]. Öndelip, tolyqtyrylgan basylım. Almaty: El-şejire. 2017. 304 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Salavat Iskhakov – **corresponding author**, doctor of historical sciences, leading researcher at the Institute of Russian history of the Russian academy of sciences, Moscow, Russian Federation

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

Информация об авторах:

Салават Исхаков – **основной автор**, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Российской истории Российской академии наук, г. Москва, Российская Федерация

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

Авторлар туралы ақпарат:

Салават Исхаков – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

Э.А. Абланова*

Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві
Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: eltaablan@mail.ru

РЕВОЛЮЦИОННО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ МАҢҒЫСТАУ ТЕРРИТОРИЯСЫН КЕҢЕСТЕНДІРУДЕГІ АЛҒАШҚЫ САЯСИ БИЛІК ҰЙЫМЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа.

Мақалада Маңғыстау өңіріндегі Кеңес өкіметінің саяси билік ұйымы Маңғышлақ ревкомының қызметі, түбектің саяси-экономикалық дамуындағы жүргізген жұмысы қарастырылады. Түркістан Автономиялы Кеңестік Социалистік республикасы құрамында, Закаспий облысына қараған Маңғышлақ революциялық комитетінің өлкенің Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының құрамына өтіп, Адай революциялық комитетіне ауысқанға дейін қызмет жасаған өтпелі бірнеше ай ішіндегі қызметі Маңғыстау облыстық архив деректері негізінде талданады. Маңғыстау аймағында Кеңес өкіметі бірден орнаған жоқ. Азамат соғысы кезеңіндегі түбектегі жағдай тұрақты болмай, Закаспий контрреволюциялық Уақытша үкіметі өз позициясын нығайтуға тырысып, Ашхабад өкіметінің нұсқауымен ақ гвардияшылар армиясына ерікті адамдарды тартып, халық арасында дүрбелең туғызды.

Уақыт өте келе Маңғыстау біртіндеп Деникин, Толстов және басқалардың әскерлерін жабдықтау базасына айналды. 1919 жылдың аяғында генерал Толстов үшін аймақтың стратегиялық маңызы едәуір өсті. Оның жеңіліске ұшыраған Армиясының әскерінің қалғаны Маңғыстаудан пана тапты. Уездің азық түлік басқармасы ақ гвардияшыларды асырап, жабдықтау органына айналды. Қызыл Армияның жауынгерлік операция нәтижесінде миноносцес «Карл Либкнехт» бастаған кеңес флотилиясы Форт-Александровскіні басып алып, билік орнатты. Маңғыстауда Каспий флотилиясы орнатқан Атқару комитеті екі ай ғана билікте болып, оның орнына келген Маңғышлақ ревкомының атқарған жұмысына қатысты деректер жиынтығы сол кезеңдегі өлкенің жағдайын суреттеп, баяндауға негіз болды.

Маңғышлақ революциялық комитеті өзінің Кеңестік билік жұмысын Форт-Александр қаласынан әрі жүргізе алмады, бірақ ақ гвардияшылардан кейін қирап, қаңырап қалған қаланы қалпына келтіруге біраз талпынды. Мақала мақсаты түбекте жартылай көшпелі өмір сүру әдісімен күн көрген Маңғыстау қазақтары арасында ревком билігі толық орнамағанымен, елге тұрақтылық пен бейбітшілікті әкеліп, шалғайдағы халыққа кеңестік жүйені орнатып, коммунистік саяси билікті жүргізген алғашқы саяси ұйым ретінде тарихта қалғанын ашып көрсету.

Негізгі сөздер: Адай, Маңғыстау, Маңғышлақ революциялық комитеті, Форт-Александровск, Кеңес өкіметі, көшпенділер.

Кіріспе.

1917 жылы 27 ақпанда Ресей империясында патша үкіметі құлап, елде буржуазиялық-демократиялық республика орнатқан төңкерістен кейінгі саяси тұрақсыздық кезең Маңғыстау даласында да орнады. Ақпан төңкерісінен соң Форт Александровск қаласында Атқару комитеті құрылды. Оның құрамына патша өкіметінің бұрынғы чиновниктері мен жағдайы жақсы дәулетті танымал адамдар кірді. Полицейлік басқарма құрылып, оның басшысы болып бұрынғы патша чиновнигі Оспан Көбеев тағайындалды. Атқару комитет шын мәнінде резиденциясы Красноводскіде орналасқан Закаспий әскери губернаторлығына қарады [1].

1917 жылы 3 қарашада Форт Александр қаласындағы әскери рота комитетінің төрағасы Кабазскийдің Ташкенттегі Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесіне жіберген жедел хатында «осы сәтте Форт қаласында билік Уақытша үкіметтің комиссары қолында. Жұмысшы, шаруа және солдаттар Кеңесін ұйымдастыру қажеттілігі туындады» [2].

Кеңес өкіметі Маңғыстауда 1917 жылы 22 қарашада орнады. Форт Александровскіде жұмысшы, шаруа және солдат депутаттарының кеңесі құрылды. Солдаттардан, орыс, казак жұмысшылары мен шаруалардан, почта-телеграф қызметкерлерінен, зиялы қауымнан 19 адам кеңес мүшесі болды. Уездік Кеңес төрағасы Г.А.Атанасов, хатшысы Ж.Маймаков. Кеңестің азық-түлік бөлімін П.М.Шпанов-Егоров, денсаулық бөлімін Кириллов, әскери бөлімін С.Богданов басқарды.

1918 жылғы 29 қаңтардағы Уездік Кеңес мәжілісінде Халық Комиссарлар Кеңесінің 294-қатынасына сәйкес жер, су, теңіз жағасы байлығын халық меншігіне берсін деп қаулы қабылдады. Азық-түлік бөлімі қала мен ауылдағы сауда ісіне бақылау жасап, жеке меншік сауда нүктелеріндегі тұтыну заттарын, астық өнімдерін есепке алып, тұрақты бағалар қойды. Алыпсатарларға тыйым салды. Базарға сатылатын азық-түліктердің ең жоғары бағаларына шек белгіледі. Маңғыстаудан басқа қалаларға азық-түлік комитетінің рұқсатынсыз товар алып шығуға тыйым салды. Осындай шаралардың арқасында еңбекшілерді азық-түлікпен жабдықтау сұрағы шешілді [3].

1918 жылғы 5 наурыздағы Уездік Кеңес мәжілісінде Форт-Александровскідегі Кеңес өкіметін қорғайтын 100 адамнан тұратын қызыл әскер ротасы құрылды. Оның командирі И.Н. Бажакин болып тағайындалды [4].

1918 жылдың жазы халыққа зор ауыртпалық әкелді, қатал қыстан жүдеп шыққан елге оба ауруы мен ашаршылық қабат келді. Уездік депутаттар кеңесі түбектегі қиын жағдайды Ішкі істер Халық Комиссариатына хабарлап, Кавказ бен Еділ бойына, Ашхабадқа адамдар жіберді, қызыл ротаға киім, ақша алдыртты. Кавказда саяси жағдай тұрақсыздануына байланысты Маңғыстау уезіне астық, азық-түлік алу қиындады. Соған байланысты Москва, Ташкент, Красноводскіге адамдар жіберіп, мал еті мен жүніне астық айырбасталды.

Уездік депутаттар кеңесі денсаулық мәселесіне қатысты комиссия құрды. Николаевск станицасы мен Форт-Александровскіде қосымша лазарет-ауруханалар ашылды. Әскери лазарет пен жергілікті аурухана қызметкерлерінен тұратын санитарлық жасақ қырда отырған халыққа көмекке жіберілді. Александрбай, Жармыш, Тұщықұдық санитарлық пункттері халық арасындағы оба мен ашаршылыққа қарсы күресті.

Уездік депутаттар кеңесі патша өкіметі кезеңіндегі жеке меншік болған балық шаруашылығын қолына алды. Тұз өндірісіндегі жеке меншіктегі тұздан халыққа 5 мың пұт тұз таратылды. Ең ірі З.Дубскийдің балық өндірісінде балықшылар артелі құрылды [5].

1918 жылы жазда шет ел интервенциясы мен ішкі контрреволюция күштері бірігіп, Кеңес республикасына жан-жақтан шабуылдар бастады. Ашхабадты ағылшындар басып алды, Баку коммунасы құлады, Закаспий облысы жау қолында қалды. Гурьевте генерал В.С.Толстов ақгвардияшыларының үстемдігі орнады. Саяси жағдайдың шиеленісуі Маңғыстау уезіндегі депутаттар кеңесінің билігін әлсіретті.

1919 жылы 18 мамырда Форт-Александр қаласында алғашқы ағылшын кемелері пайда болды. Кеңес флотының кішігірім бөлігі бүкіл ағылшын эскадрильясының тосын шабуылына тойтарыс беруге мәжбүр болды. Астрахан-Каспий флотының қолбасшылығы Маңғыстауды уақытша қалдыру туралы шешім қабылдады. 22 мамырда ағылшын адмиралы Форт-Александровскке келді. Ағылшын адмиралының нұсқауы бойынша 26 мамырда жергілікті азаматтардың жалпы жиналысында Уақытша атқару комитеті сайланды, оған уезді басқару тапсырылды.

Кеңес Әскери-теңіз күштері кеткеннен кейін бір ай өткен соң, Маңғыстауға генерал Железнов бастаған Гурьев ақ казактары және онымен бірге полковник Динников басқарған әскери далалық сот келді [6].

Уақыт өте келе Маңғышлақ біртіндеп Деникин, Толстов және басқалардың әскерлерін жабдықтау базасына айналды. 1919 жылдың аяғында генерал Толстов үшін аймақтың стратегиялық маңызы едәуір өсті. Оның жеңіліске ұшыраған Армиясының әскерінің

қалғаны Маңғыстаудан пана тапты. Уездің азық түлік басқармасы ақ гвардияшыларды асырап, жабдықтау органына айналды. Қызыл Армияның жауынгерлік операция нәтижесінде миноносцес «Карл Либнехт» бастаған кеңес флотилиясы Форт-Александровскіні басып алып, билік орнатты.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Кеңес өкіметінің Маңғыстауда орнауына байланысты жаңа құрылған кеңес өкіметінің саяси билік ұйымы Маңғышлақ ревкомының қызметін анықтау мен зерттеу осы мәселеге қатысты жасалған бұрынғы зерттеулер және жаңадан анықталған құжаттар арқылы жүзеге асады. Өкімшілік тұрғыдан Түркістан Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының Закаспий облысына кірген өлкенің Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының құрамына өтіп, Адай революциялық комитетіне берілген кездегі бірнеше айлық қызметін Маңғыстау облыстық архивінің қорындағы деректері негізінде талдау жасалды. Маңғышлақ Ревкомы қызметін нақтылау үшін Атырау облыстық және Маңғыстау облыстық архивінен құжаттар қаралып, талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар Маңғыстау өңірінің XX ғасыр басындағы жағдайына шолу жасау үшін анықтамалықтар, Б.Жұмагулов, С.Тлепов еңбектеріндегі ақпараттар архив құжаттарымен қатар салыстырмалы түрде қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кеңес өкіметінің Маңғыстау өңіріндегі билікті тұрақты қолына алып, белсенді саясатын жүргізуі 1920 жылдан басталды. Маңғыстаудағы Кеңес билігі революциялық комитет қолында шоғырланды.

Революциялық комитет (ревком) – Кеңес өкіметінің 1918-20 жж. Азамат соғысы және шетел соғыс интервенциясы кезіндегі уақытша төтенше ұйымы. Ақ гвардияшылар мен интервенциядан азат етілген аудандарда революциялық тәртіп орнату, өкіметтің конституциялық органы - Кеңестерді ұйымдастыру үшін, ревкомдар – 1918 жылдың аяғында, негізінен 1919 жылы құрылды. Ревкомдар бүкіл өкімет билігін өз қолдарына жинақтады.

БОАК-нің 1919 жылғы 24 қазандағы «Революциялық комитеттер туралы» ережесінде ревкомның үш түрін құру белгіленді: 1) жаудан азат етілген жерлердегі ревком; 2) майдан өңіріндегі ревком; 3) тылдағы революциялық комитет, алғаш рет армия тұрған территорияда рев. әскери кеңес құрамында жергілікті өкімет ұйымдары қатысқан ревкомдар құрылды, олар армияның рев.әскери кеңесіне және Кеңес өкіметінің орталық ұйымы органдарына бағынды [7].

РКФСР ХКК-нің «Қырғыз өлкесін басқару жөніндегі уақытша әскери-революциялық комитет туралы» қаулысы бойынша 1919 жылы 10 шілдеде – Қазақ революциялық комитеті, Қазревком құрылды [8].

Азамат соғысының соңғы кезеңінде, елдің басым бөлігі ақтардан азат етілген соң, 1920 жылы 2 қаңтарда Қорғаныс Кеңесі губерниялық және уездік ревкомдарды тарату жөнінде қаулы шығарды, олар тек ерекше қажет болған жерлерде ғана сақталды [7. – 449].

Сондай революциялық комитет ерекше сақталып қалған жер Маңғыстау болды. Маңғыстаудағы ревком жаудан азат етілген жерде құрылған революциялық комитет сипатында жұмыс жүргізді.

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі № 354 қаулысына сәйкес: РСФСР құрамындағы Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасының құрамына Закаспий облысының Маңғышлақ уезі және Красноводск уезінің 4 және 5 Адай болыстары кірді [9].

1920 жылы 12 маусым күні губерния құқығы негізінде Адай уезі құрылды. Қазақ АССР-і Орталық Атқару Комитетінің 1920 жылғы 25 қазандағы №5 қаулысына сәйкес Адай

уезіне Маңғышлақ уезінің территориясы мен Закаспий облысына қарасты Красноводск уезінің 4, 5 – Адай болыстары енді [10].

Азамат соғысынан үлкен шығынмен шыққан Кеңес өкіметі саяси тұрақтылық орнатпай жатып, өлке қазақтарының жеке меншік мал басына қатысты сұраныс жариялады.

1920 жылы 8 маусымда Форт-Александр қаласындағы «Каспфлот» ревкомы төрағасы Иванов кеңестік 11-ші Армияны азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында Маңғыстау түбегіндегі болыс өкілдерімен кездесіп, жиналыс өткізді. Жиында 12 болыстан 10.000 қой жинау сұрағы талқыланды.

Кесте 1 – 1920 жылы Кеңес өкіметінің 11-Армиясына мал беруге міндеттеме алған Маңғыстаудағы болыс өкілдері [11]

№	Болыс атауы	Қатысқан өкілдің аты-жөні	Жоспарланған мал саны
1	1-Маңғышлақ болысы	Сәуірбай Тағаев, Ч. Сафар Сафарбаев	1000 қой
2	2-Маңғышлақ болысы	Қадыр Мәтжанов, З.Амангельдиев	1000 қой
3	Түпқараған болысы	Нұрберген Исаев, К. Донбаев	1000 қой
4	Райымберді болысы	Бжен Қосмағамбетов, Ч.Бженбаев	1000 қой
5	Түркмен – Адай болысы	Жұман Ахметов, Р. Жұмажиков	1000 қой
6	2-ші Бозашы болысы	К.Оңғалбаев, Сарсен Бердіниязов	1000 қой
7	3-ші Бозашы болысы	Өмірзақ Құлов, Қарамырза Баймамбетов	1000 қой
8	4-ші Бозашы болысы	Қазихан Көкгезов, Мұхамедин Раев	700 қой
9	Келімберді болысы	Қызылгүл Құлшаров, К.Ахтанов	400 қой
10	1-ші Бозашы болысы	Сәрсенбай Қаленов, Б.Аманжанов	1000 қой
11	Жеменей болысы	Елеу Битанов	1000 қой
12	Түркмен болысы		100 қой
Ескерту: [11] әдебиеттен алынған			

Маңғыстау қазақтарына армияға қой жинап беру уақыты ораза біткен күннен бастап, екі ай мерзім, яғни жаңа күн санау бойынша 20 маусым, кейіннен 8 тамыз күні белгіленді.

Закаспий облысы революциялық комитетінің 3 тамыз күнгі бұйрығына сәйкес уездегі болыс ауылдарына 120.000 қой мен ешкі жинап беру салығы салынды. Мал тірілей салмағымен пұтқа шағып есептеліп, дайындау нүктелерінде сойылды. Әр қойдың пұттық салмағына 940 сом, ешкі басына 705 сом бекітілді.

Бірақ уақыт өте келе, Армияға мал жинау ісі кенеттен аяқсыз қалды. 1920 жылғы 8 тамыз күні Армияға жоспарлы мал дайындау өкілі Лельковтың атына жазылған жедел хатта Маңғыстауда мал дайындау мен сатып алуға қатысты бүкіл шаруа тоқтатылып, барлық агент жедел Бакуге жіберіліп, малын өткізген қазақтармен жүгері және жанармаймен есеп айырысу тапсырылды. Қой басы 120 сом, айырбас жүгері пұты 41 сом 25 тиынға тең есептелді [11].

Маңғышлақ уезіндегі Атқару комитеті Бозашы мен Үстірт, Маңғыстау түбегінде көшіп, қонған қазақтардан мал талап етумен қатар, қаланың жағдайына көңіл бөлуге тырысты.

1920 жылы 27 наурыз күні ревкомның 21 қаулысымен Форт-Александр қаласында электр және телефонмен байланыс станциясын жабдықтауға шешім қабылданып, комитет

мүшесін Баку қаласына іс-сапарға жіберілді. 1920 жылы Форт-Александр қаласында барлығы 184 үй есепте тұрған, оның 100 ғана жарықты пайдалана алады, қалғаны қирап қалған.

Шешім шыққанымен қалада электр желісімен байланыс орнату бірден орындалмады.

1920 жылы 19 шілде күні Закаспий облыстық революциялық комитеттің бұйрығымен уезд ревкомы болып тағайындалған жаңа басшы келді. Маңғышлақ уезінде Каспий флоты және уездік атқару комитеті бекіткен ревком М.Иванов қызметінен босатылды [12].

1920 жылы 29 шілдеде Закаспий облыстық ревкомының №2760 мандаты негізінде П.Холодков уездік ревком төрағалығымен бірге уревкомды басқару бөлімі меңгерушісінің міндеттерін атқаруға кірісті [13].

Кеңестердің съезінде билік берілген Маңғышлақ уездік Атқару комитеті уездің бір бөлігінде ғана жұмыс жасады, өйткені далалық жерлерде болыстық және ауылдық комитеттер құрылмады, сондықтан түбектің барлық қоныстанушылары арасында беделге ие бола алмады

Екі ай мерзім уақытта билікте болған Маңғышлақ уездік Атқару комитеті жұмыс істейтін атқарушы органдарды ұйымдастыра алмай, уезд тұрғындарын азық-түліксіз және отынсыз қалдырды.

1920 жылы 30 шілде күні Форт-Александр қаласындағы саяси билік жүргізген Маңғышлақ уездік Атқару комитеті таратылды.

1920 жылғы 30 шілдедегі ревком бұйрығы бойынша уездік кеңес съезі шақырылғанға дейін жоғарғы билік уездік революциялық комитет қолына көшті.

Билікті қолына алған Маңғышлақ уездік революциялық комитеті алдына қойған міндеті:

- 1) Уезде революциялық тәртіпті берік орнату
- 2) Қоғамды социалистік негізде қайта құрудың күрделі де қиын жұмысын атқаруға қабілетті үкімет құру
- 3) Уезд халқын сайлау жұмыстарына дайындау.

1920 жылы 30 шілде күнгі Маңғышлақ уездік революциялық комитетінің №1 жарлығында: «Закаспий облысы құрамындағы Маңғышлақ уезінің жақында ғана жаулап алынған ақгвардияшылардан тазартылған жер екендігін ескеріп, ондағы қалыптасқан ерекше саяси жағдай, Кеңес өкіметінің идеяларын әлі толық қабылдамаған, пролетарлық таптық позициясы қалыптаспағандығына байланысты революциялық билікте икемді басшылықты қажет етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, облыстық революциялық комитет облыста, уездерде және болыстарда басшылықты тағайындау принципін қажет» - деп санады [14].

Осы жарлық негізінде Маңғышлақ уезіндегі Кеңестік басшылық қызметке басшылар мен болыстардағы ревком төрағалары халық сайлауы арқылы емес, өкімет тағайындауы арқылы өтті.

1920 жылы 31 шілде күнгі ревкомның №2 бұйрығымен Маңғышлақ уездік қалалық ревком құрамына бұрынғы уездік Атқару комитетінде болған барлық 9 бөлім кіріп, бекітілді.

Олар:

- 1) Азық-түлік
- 2) Қала шаруашылығы
- 3) Қаржы
- 4) Халық ағарту
- 5) Еңбек және әлеуметтік қамтамасыз ету
- 6) Денсаулық
- 7) Милиция

8) Жергілікті халық бөлімі

9) Трибунал [12. – 32].

Уездегі революциялық комитет жұмысын тиімді ұйымдастыру үшін алғашқы күндері ревком мүшелері бірнеше өндіріс саласына жауапты болды. 3-ші тамыз күнгі жарлық негізінде ревком мүшесі Борисов азық-түлік, халық шаруашылығы және халық білімі бөлімдерін ұйымдастыру жұмысын, ревком төрағасы П.Холодков қаржы және заң бөлімдерін басқарып, комитет мүшесі Одынь денсаулық, әлеуметтік қамсыздандыру мен еңбек бөлімін ұйымдастыруы қажет болды.

Таратылған жергілікті халық істері бөлімінің меңгерушісі Сейтқазыев, көмекшісі Құлшаров, хатшы Сарходжаев, басқару бөлімінің бұрынғы меңгерушісі Жаншуақов 1 тамыздан бастап ақпараттық-нұсқау бөлімінің нұсқаушылары қызметіне қабылданды.

Революциялық комитетке бағынатын барлық кеңестік мекемелерде жұмыс күндізгі сағат 9-дан 3-ке дейін (жергілікті радиостанцияның уақыты бойынша), ал табелді күндері сағат 10-дан 2-ге дейін жүргізілді [14. – 4].

1920 жылғы 31 шілде шешімімен уақытша екі атқару комитеті 1) Николаевск селениесіндегі атқару комитеті, 2) бұрынғы уездік атқару комитеті бекіткен үш болыс Кеңесі қалдырылды.

1920 жылы Маңғыстауда Кеңес өкіметінің билігі тұрақталып, жұмысын бастаған сәтте большевиктік партия мүшелері болыстарда тапшы, шын мәнінде жоқ болды. Сондықтанда бұл кезеңде болыстық Кеңестерді қайта құру жұмысы біраз уақытқа шегерілді.

Түбек қазақтарының коммунистік партия туралы көзқарасы, оның ішінде «Астрахандық коммунистке» («Астрахандық коммунист» бұл жерде Каспфлот ревкомы М. Иванов бейнесінде. Э.А) деген түсінік өте үлкен қарсылықты туғызды [12. – 32].

Форт-Александр қаласындағы П.Холодков басқарған уездік революциялық комитет басшылығымен Адай ревкомы Т. Әлниязұлы арасында түсініспестік жағдай орын алды. Форт-Александрдегі кеңестік қала билігі мен Ойылдан Маңғыстауға дейінгі көшіп-қонған қазақтарды басқарған Т.Әлниязұлымен қарым-қатынас алғашқы сәттен бастап сенімсіз болды.

1920 жылы уездік ревком жұмысына 13-15 маусым аралығында адай, табын және басқа ру қазақтарының қатысуымен (төрағасы Әлібеков) өткен съезд қаулысы негізінде құрылған Ойылдағы Адай ревкомы кедергі жасап, Т.Әлниязұлы Адай ревкомына Маңғышлақ уезінің 11 болысын қосып алуды ойластырғаны туралы уездік революциялық комитеттің есебінде көрсетілді.

1920 жылы 29 шілде – 7 тамыз аралығындағы Маңғышлақ уезі қалалық революциялық комитетінің жұмысына қатысты баяндамада: «Адай ревкомының өкілдері түбектегі қазақ қоныстанушыларының арасында (бұл жерде Ойылдағы революциялық комитеттің Маңғыстау қазақтарына қатысты іс-әрекеті) үгіт-насихат жұмысын жүргізуде. Қазақтар Маңғышлақ ревкомына емес тек оған (Тобаниязға!) ғана бағынады. Маңғыстау қазақтары Федеративті Қазақ (қырғыз) республикасынан үміттеніп, Ойыл қаласына, Адай ревкомының резиденциясына көшіп кетуде. Бұл көшіп кетуге бұрынғы ревкомның да қатысы бар», - деп мәлімдеген.

1920 жылы Азамат соғысынан кейінгі Кеңес өкіметі енді есін жинап жатқан сәтте, Маңғыстауда Форт-Александр қаласында құрылған ревком Түркістан АССР-і құрамындағы Закаспий облысына (орталығы Полтарацк, қазіргі Ашхабад) жалтақтап отырды, себебі П.Холодковты түбекке төраға етіп Закаспий облысы жіберген, ал Ойыл қаласындағы Адай ревкомы Қазақ АССР-і құрамында болды. Сондықтанда өтпелі билік Маңғышлақ ревкомы мен Адай ревкомы арасында түбекте көшіп-қонған қазақтар мәселесіне қатысты түсініспестік орын алды.

Тобанияз Маңғышлақ уезіне қарасты болыстарда мал өнімдеріне қатысты дайындық жұмыстарына тиым салып, оқыған жергілікті тұрғындарды Ойылға жіберу мәселесін көтерді. Сауатты қазақ мамандардың Форт-Александр қаласындағы кеңестік ұйымда жауапты қызметке тартылғанына байланысты бұл өтініш орындалмады.

Закаспий облыстық революциялық ұйымынан Адай ревкомының заңдылығы мен құқығы туралы нұсқау болмағандықтан, П.Холодков Т.Эланиязулына Маңғышлақ уездік-қалалық ревкомында оның жіберген жарлықтары қабылданып, есепке алынбайтындығы, оны «жұмыс жасауға қарсылық» ретінде қарастырылатынын хабарлады [12. – 34].

12 тамыз күні Маңғышлақ қалалық уездік әскери-революциялық комитеті шешімімен (бұйрық №10, 12.08.20 жыл) Бакуде өткен шығыс халықтарының съезіне делегаттар сайланды. Олар: Оспан Көбеев, Жұмамұхамед Тағанов, Бекеш Досанов, Язмұхамед Косумов, Қарабай Жаншуақов, Михаил Серов, Елемес Бағдаулетов, Орынжан Шымыров және Жексембай Төлетараев. Маңғышлақ ревком қорынан іссапар үлесіне 11 тамыздан бастап әр делегатқа 3000 сом іс-сапар қаржысы бөлінді.

№284 ордер бойынша Баку қаласына Шығыс халықтарының съезіне жіберілген 10 делегатқа он төрт мың сом (14000 сом) есептелді.

Баку қаласына №285 ордер бойынша іссапарға жіберілген делегат Жаншуақовқа уревкомға кеңсе керек жарақтарын сатып алуға аванс ретінде жиырма мың сом бөлінді [9. – 13].

Шығыс халықтары съезіне Баку қаласына іс-сапарға кеткен делегаттар Жаншуақов Қарабай, Серов Михаил, Орынжан Шымыров, Бекеш Досанов, Жұмамұхамед Тағанов, Жексембай Төлетараев, Язмұхамед Косумов 25 қыркүйек күні елге оралған. Тізімде Оспан Көбеев аты аталмаған.

Уақыт өте келе Маңғышлақ уезі қалалық революциялық комитеті тәртіпті қатайтты. 1920 жылы 13 тамыз күнгі ревкомның №11 жарлығымен Маңғыстау уезінің аумағынан уездік ревком рұқсатынсыз шығуға тыйым салынды. Уревкомның рұқсатынсыз аумақтан шығып кету ревкомның бұйрықтарын орындамау ретінде қарастырылды. Революциялық трибунал төрағасы И.М. Лаптев ревком отырысының ағымдағы жылдың 11 тамыздағы №7 хаттамасына сәйкес Уревкомның уақытша мүшесі болып тағайындалды.

Сонымен бірге уездегі бақша өнімдерін еркін саудаға шығаруға тиым салынды. Барлық өнім кооперативке өткізілді. Қалалық халық комиссариатымен келісімге отырған бақташылар, еркін сауда жасап, өз өнімдерін сатқан жағдайда, ревком бұйрығын орындамаған ретінде қамауға алынды. Қаланың халық шаруашылығы мен азық-түлік бөліміне жауапты меңгеруші кооперативке тапсырылатын көкөністердің бағасын әзірлеп, бұйрық бойынша бекітуге және өткізуге уревкомға ұсыну міндеттелді.

15 тамыз күнгі Маңғышлақ уезі қалалық революциялық комитет төрағасының бұйрығымен жергілікті өлкелік халық сотының төрағасы Селбаев Құдайберген берілген өтінішке сәйкес 11 тамыздан бастап қызметінен босатылып, орнына сол сот төрағасы Томалақов Бозжігіт, босаған халық соты төрағасының лауазымына басқарманың ақпараттық-нұсқаушы бөліміндегі нұсқаушы Сейітқазыев тағайындалды [14. – 12-14].

Маңғыстау түбегінде өлкенің саяси-экономикалық жағдайын жолға қоюды мақсат еткен Кеңес өкіметінің революциялық комитеті дегенменде империя кезеңінен қалған Форт-Александр қаласындағы жұмыс орындарын сақтап қалып (мысалы мектептер мен земство ауруханасы т.б), оған өздерінің жаңа қызмет лауазымы мен жұмыс орындарын кіріктірді (мысалы: милиция).

Оған дәлел: 1920 жылы 15 тамызда Маңғыстау уезі қалалық әскери революциялық комитетінің штаты бекітілді: құрамы барлығы 201 адамды қамтыған 9 бөлімнен, негізгі дені Форт-Александр қаласындағы европа ұлт өкілдерінен, азғана армян, түркмен, қазақтардан жасақталды [14. – 18-21].

Кесте 2 – 1920 жылғы 15 тамыздағы Маңғыстау уезі қалалық әскери революциялық комитетінің штаты.

Бөлім атауы	Бөлім құрамы
Денсаулық сақтау бөлімі	Канцелярия, уездің земство ауруханасы, уездік дәріхана және амбулатория, халық дәріханасы, балшықпен емдеу орталығы
Халық шаруашылығы бөлімі	жалпы бөлім, атқора, шаруашылық бөлім, жүн және шикізат қоймасы, қоғамдық бақ, етік тігу шеберханасы, тоқыма шеберханасы, диірмен және сабын заводы
Халық ағарту бөлімі	жалпы бөлім, Форт-Александр мектебі, І-ші сатылы Николаев мектебі, ІІ-ші сатылы Николаев мектебі, Долгий мектебі
Азық-түлік бөлімі	канцелярия, азық-түлік қоймасы, наубайхана, қоғамдық саттық дүкендері, қоғамдық асхана, қасапхана
Әскери-революциялық трибунал	жалпы бөлім трибунал төрағасымен,
Маңғыстау халық соты	Сот төрағасы, сот мүшелері, сот жанындағы кезекші басқарушы, хатшы, күзетші, секретарь
Қаржы бөлімі	Бөлім меңгерушісі, хатшы, бухгалтер көмекшісі
Еңбек және әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі	Бөлім меңгерушісі, хатшы, журналист, тіркеуші-регистратор, хат тасушы
Милиция бөлімі	Милиция бастығы, Форттағы көмекші, халық істері бойынша көмекші
Канцелярия	Хатшы, іс-қағаз жүргізуші, журналист, тіркеуші-регистратор, қағаз жазатын машинист, күзетші
Форт-Александрдегі жаяу милиция	Аға милиция, аға милиция көмекшісі, кіші милиция және қатардағы 10 милиция
Салт атты милиция	Кіші милиция және 8 қатардағы милиция
Николавск станицасындағы жаяу милиция	Милиция бастығының көмекшісі, аға милиция, кіші милиция және 9 қатардағы милиция
Долгий аралындағы жаяу милиция	Аға милиция, кіші милиция
Құлалы аралындағы милиция	Кіші милиция қызметкері
Ескерту: [14. – 18-21] әдебиеттен алынған	

1920 жылдың 24 тамызынан бастап уездік әскери революциялық трибуналдың екінші мүшесі болып уақытша Нұрсұлтан Оңғалбаев бекітілді [9. – 30].

Маңғышлақ уездік-қалалық революциялық комитетінің 1920 жылғы 30 тамыздағы бұйрығы бойынша Түркістан республикасы Кеңесі Орталық Атқару Комитетінің 1920 жылғы 15 маусымдағы №308 еңбекке қабілетті халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің таптық жүйесі туралы қаулысы халыққа жарияланды. Онда республиканың барлық еңбекке жарамды халқы азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін үш санатқа бөлінді.

Бірінші санат: барлық жұмысшылар, Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасылары, 17 жасқа дейінгі балалар, мүгедектер, жауапты саяси қызметкерлер т.б.

Екінші санат: республикадағы бекітілген мемлекеттік тарифке сай еңбекші қызметкерлер, 1-ші және 2-ші санаттағы жұмысшылар мен қызметкерлердің отбасылары;

Үшінші санат: жұмыс істейтін халықтың қалған бөлігі [14. – 33].

Кесте 3 – 1920 жылы 30 тамыз күні жарлық негізінде Азық-түлікті халыққа бір айға беру нормасы.

Азық-түлік атауы	1-санат	2-санат	3-санат
Ұн	30 фунт	22-1/2 фунт	7-1/2 фунт
Жарма	3 фунт	2 фунт	1 фунт
Май	3/4 фунт	½ фунт	¼ фунт
Көкөніс, жемістер	3 фунт	2 фунт	1 фунт
Ескерту: [14. – 33] әдебиеттен алынған			

1920 жылы 15 қыркүйек күні Маңғышлақ уезі революциялық комитетінің № 42 жарлығы шешімімен 1 тамыздан бастап уездегі барлық азаматтық және қылмыстық істерді қарайтын Халық соты құрылды. Оған дейінгі әскери-революциялық трибунал өз қызметін тоқтатты. Сондай-ақ Революциялық комитет бұйрығымен жергілікті көшпелі халықтың соты өз жұмысын доғарып, барлық істерді қарау құқығы Халық сотына жүктелді [11. – 10].

Кеңес өкіметі билігін жүргізген Форт-Александр қаласында орналасқан уездік қалалық революциялық комитетімен түбектегі көшіп-қонған қазақтар арасында түсініспеушіліктің басты себебі екі арада байланыстың болмауы сондай-ақ, қаладағы революциялық комитеттің жауапты жұмыстарында сол жерде отырған басқа ұлт өкілдерінің басымдылық танытуы болды. Бір ғана 1920 жылы 17 қыркүйекте Форт-Александрдегі А. Зенкович басшылығымен уездік-қалалық милиция құрамының штатына алынған 36 адамның 13-і ғана қазақтардан құралған.

1920 жылы Маңғышлақ уездік революциялық комитеті жұмысын бастаған кезде халық Орал Армиясынан қалған астықпен, Астрахань қалалық азық-түлік комитетінен тұзға айырбастаған бидай дақылдарымен күнкөріс жасаған. Ет өнімі нан нормасының орнына қазақтарға айырбас арқылы келген малдан құралды. Балық аудандық балық өндірісінен ¼ сандық есеппен бөлінді.

Жанар-жағар майы, мұнай алдағы нарядтар есебінен Бакуден жеткізілді.

1920 жылы 1 тамызда уездегі азық-түлік қоры: ұн – 1563 пұт, ет – 51 қой, балық-200 пұт (аудандық балық басқармасы айына жіберілуі тиіс 800 пұттың орнына 200 пұт балық жіберген). Отынға 2000 пұт ағаш және 4000 пұт кепкен қамыс қалған.

Маңғышлақ ревкомы өз жұмысын Азамат соғысы кезінде қирап қалған Форт-Александр қаласын қалпына келтіру, негізінен Орал армиясының шаруашылықты құртқан тұстарын жөндеуден бастаған. Қаладағы 2 жылқы күшіне тең бір тасты диірмен қалпына келтірілді. Сабын қайнату үшін бұрынғы ішек-қарын заводы қайтадан жабдықталды. Сабын қайнату өндірісі қажетті қоспа содасының болмауына байланысты жұмысы тоқтаған болатын [11. – 32].

Маңғышлақ уездік революциялық комитеті қалада жүн және былғары илеу бөлімін ұйымдастырып, ретке келтіріп, жүнді қанарға толтырылып, шикізатты кептіріп, орап, байлау жұмыстарын жолға қойды.

Қалада ат және түйемен қатынайтын көлік, ұста және ағаш шеберханасы іске қосылды. Уревкомның бұйрығымен тоқыма цехы таратылып, кеңестік иіру және тоқыма курсы ашылды. 6 шебері бар аяқ киім шеберханасы жұмыс жасады. Бау-бақша шаруашылығы қолға алынып, 25 гектар дәнді дақыл, 8 гектар көкөніс, 8 гектар беде егілді.

1920 жылы Маңғышлақ уезі қалалық ревкомы өз жұмысын 15 млн соммен бастады. Сол сәттегі қаржы бөлімінің кассасында Астрахань губерниялық қаржы бөлімінен түскен он миллион сом ақша және Хаджи Хаджиевтен алынған бес миллион бес жүз қырық үш мың үш жүз сом қаржы болды.

1920 жылы 7 тамызда уездің қаржы қоры 1) Кеңес ақшасымен – 10.246.122 сом, 2) Керенский рублімен – 1.025.625 сом, 3) Романов қаржысы – 33.700, барлығы 11.305.442 сом болған. Айналымда жоқ 2.759.028 сом. 04 тиын ақша және 5 пұт, 25 фунт күміс Полтарацкіге облыстық қаржы бөліміне жіберілді [11. – 33].

Маңғышлақ уездік-қалалық революциялық комитетінің 1920 жылғы 30 қазандағы Закаспий облысы ревком төрағасы А.Певзнердің №354 бұйрығын хабарлау және тұрақты орындау үшін жарияланған жарлығында:Ресейдің еңбекші халқына қарсы күресінде Польша мен Врангельді жігерлі қолдаған Бұхара буржуазиясына қарсы әскери әрекеттер басталғанына байланысты Кеңестік мекемелердің тиімділігін арттыру үшін Закаспий аймағында соғыс кезеңіндегідей әскери жағдай жарияланды.

Өлкелік революциялық комитеттің барлық бұйрықтары жауынгерлік деп есептеліп, оларды орындаудан жалтарғандар майдан шебіндегі әскери революциялық уақыттың заңдары бойынша қатаң жазаланды [12. – 95].

Закаспий облыстық ревкомының 31 тамыздағы № 354 өкімі негізінде барлық үкіметтік мекемелердің әскери жағдайға көшуі, тәртіпке үкіметтік мекемелердің қызметкерлері, дербес бөлімдер меңгерушісінен қатардағы жұмысшыға дейін сөзсіз бағынуын талап етті. Бұл жағдай уездегі барлық кеңестік мекемелердің қатаң тәртіпті сақтап, әскери жағдайды қабылдауына алып келді.

Уезд ревкомына мал мен жүн сатып алу қиындық туғызды, өйткені олар әртүрлі ұйымдардың агенттерімен жұмыс жасады, мысалы: Каспий флотына 6000 қой, мемлекеттік итбалық ұйымына 600 қой сатып алу т.б. Енді уезд ревкомы бөлімдерінен басқа түрлі ұйымдардың мал мен шикізат сатып алуына тиым салу жолы қарастырылды.

Уезд ревкомы агенттер арқылы бәсекелестік пайда болып, алыпсатарлық дамиды, сондықтанда мал және шикізат өнімдерін сату ревком, оның ішінде малды азық-түлік бөлімі, шикізатты халық шаруашылығы бөлімі арқылы өткізуді шұғыл арада шешу мәселесін көтерді [13. – 20].

Революциялық кеңес ұйымы түбектің экономикалық ахуалын тұрақтандырумен қатар уездің орталығы Форт-Александровскіде балаларды оқыту үрдісін тоқтатпады. 1920 жылы 5 қарашада уезде алғашқы қазақ мұғалімдер курсы бітірген 9 курсант: Шүкіров – Форт Александрдегі 1 сатылы мектепке, Салықов – Қамыс ауыл мектебіне, Өтебаев – Ақмыш мектебіне, Шымыров – Жармыш мектебіне, Алдабергенов – Форт-Александр мұсылмандар балабақшасына, Оразбаев, Шағырбаев екеуі – Форт-Александрдегі қазақ балабақшасына, Қилыбаев пен Көбеев мектептен тыс дайындық бөліміне 1 қарашадан бастап мектеп қызметкерлері болып тағайындалды [14. – 97].

1920 жылғы шілде-желтоқсан айларындағы деректерде уезд атауы бұрынғы Маңғышлақ атымен сақталып, Форт-Александр қаласындағы басқарушы Кеңестік ұйым Маңғышлақ уездік қалалық революциялық комитет деп аталған [13. – 2-15].

Осы жерден тағы бір мән беретін фактор – «Адай уезі» сөзі 1920 жылы 30 қараша күнгі деректе (Маңғышлақ уездік ревком құжаттарында) алғаш қолданылған. Жазбада: «Закаспий облысының №493 жарлығы негізінде Маңғышлақ уездік-қалалық революциялық комитетінің №81 өкімінде аймақ пен құжаттық істерді Адай уревкомының мүшесі П.Холодковқа тапсыру үшін комиссия құрылды» делінген.

Адай уревкомының мүшесі П.Холодковқа құжаттарды тапсыру үшін комиссия төрағасы болып халық сотының хатшысы Бердібеков, мүшелері милиция хатшысы Багиев, халық ағарту комитетінің меңгерушісі Құдашев бекітілді.

Комиссияға Маңғышлақ уезінің ұйымдары мен мекемелеріне өлкелік революциялық комитеттің тиісті мекемелері мен бөлімдерінен түскен қаржы, дәрі-дәрмек, азық-түлік, көлік, өндірістік және басқа да материалдардың барлық сомасын қатаң есепке алу ескертілді.

1920 жылғы 1 желтоқсанға дейін уревком бөлімдеріндегі барлық мүлік, азық-түлік, ақша және басқа да материалдық мүлік ескеріліп, есеп жүргізу қажет болды. Комиссия Маңғышлақ уезі ревкомының салалық бағыттағы бөлім жұмысын тарату жоспарын белгілеп, құжаттарды тапсырудың нақты уақытын анықтап, 1 желтоқсанға дейінгі іс-қағаз жағдайын реттеп, уревкомға немесе оның өкіліне тапсыруға міндеттелді.

1920 жылғы 2 желтоқсандағы Маңғышлақ уездік-қалалық революциялық комитетінің № 82 өкімі негізінде Красноводск уезінің 4-ші және 5-ші Адай болыстарын Қырғыз (Қазақ) Республикасы Адай уезі құрамына қабылдау үшін 3 адамнан жасақталған комиссия құрылды.

4-ші Адай болысына төраға Мәтжанов, хатшы Әлібаев және мүшесі болып Сәрсенбаев, ал 5-ші Адай болысына төраға төраға Қалқанов, хатшылыққа Үмітбаев, Қадыров мүше болып бекітілді [14. – 109-110].

Маңғышлақ уездік-қалалық революциялық комитетінің 1920 жылғы 4 желтоқсандағы №83 өкімінде Маңғышлақ уревкомын тарату және аумақты беру жөніндегі комиссия уревкомның бұған дейінгі № 81 бұйрығы Адай уревкомы немесе Қазақ (қырғыз) Республикасының өкілі келгенге дейін тоқтатылды. Комиссия төрағасы Бердібеков пен мүшелері Қудашев, Шкленник. (Уревкомның 30 қарашадағы №81 бұйрығына өзгеріс енгізіліп, комиссиясының мүшесі Багиевтің орнына Халық ағарту бөлімінің хатшысы Шкленник тағайындалған), бұйрық шыққанға дейінгі атқарған тікелей міндеттерін орындауға, ревком төрағасы Холодков және мүшелері Борисов, Қудашев, уездің әскери комиссары Лаптев, Закаспий өлкелік революциялық комитетінің алдында барлық құқықтар мен міндеттерін сақтай отырып, жауапты жүктелген жұмыстарын атқарды [14. – 111].

Арада бірнеше күн өткен соң, Маңғышлақ уезі қалалық революциялық комитетін таратып, іс-қағазды қабылдап алуға байланысты тағайындалған комиссия құрамы мүлдем басқа адамдарға өзгерді.

Халық өкілдерінен құралған жиын (04.12.20 ж) қаулысы негізінде 1920 жылы 15 желтоқсан күні Уревком істерін Адай ревкомының мүшесі Холодковқа беру үшін төраға - Сейтқазыев Исмағұл, мүшелері Шувалов пен Роганов құрамынан тұрған комиссия тағайындалды. Оларға ревком қорындағы қаржы, материалдық құнды заттар және құжаттарды қатаң есепке алып, қабылдау жүктелді. Комиссия іс-құжатты қабылдау жұмысына 15 желтоқсанда кірісті [14. – 123].

Деректерде 30 шілде – 7 тамыз аралығындағы №1-5 бұйрықтар – Маңғышлақ уездік Революциялық Комитет атынан шықса, №6 – 90 жарлық (9 тамыздан – 15 желтоқсан аралығындағы протоколдар) – Маңғышлақ уездік қалалық революциялық комитеті атынан жарияланған.

1920 жылы 9 желтоқсан күні өткен уақытша Адай уезі ревкомының (№2 хаттама) жиынында П.Холодков уезд қазақтарының тұрмысы мен әдет-ғұрпын білмейтіндігін, қоғамдық жұмыста тәжірибесіздігін және азық-түлік картасы столының меңгерушісінен, мұнай тиеушіге дейін, құрылыстың барлық салаларына қатысты мәселелерді шешу жұмысының бір өзіне қарап тұрғаны қиындық туғызатынын жеткізіп, уездің Қазақ АССР-іне өтуіне байланысты жұмыс көлемінің бұрынғыдан да ұлғайатындығын баяндап, Полтарацкіден келген жеделхатқа сәйкес Адай ревкомы толық құрамында келгенге дейін істі қалалық компартия бекіткен халық өкілдерінен тұратын ревкомға тапсырып, өзін қызметтен босатуды өтінді.

Адай уезі ревкомының уақытша мүшесі Оңғалбаев Адай уезі ревкомының мүшесі, және көшпелі қазақтардың сенім артқан өкілі ретінде Холодковтан жас Қазақ АССР-нің пайдасына жігермен жұмыс жасауын сұрады.

Жиналыс шешімі бойынша П.Холодков өтініші ашық қалып, оған жаңа құрылған Қазақ республикасына қызмет ету ұсынысы жасалып, уездегі революциялық комитет

құрамындағы талапқа сай келмейтін адамдар орны қазақ зиялыларымен толықтырылып, жұмыс сапасын арттыруға күш салу мәселесі қабылданды [15. – 13-15].

Қорытынды.

Сонымен, деректер бойынша Маңғышлақ уездік қалалық ревкомы аз уақыт ішінде бірнеше жұмыс бағытын қамтығанын байқаймыз. Оның ішінде 30 шілдеден – 15 желтоқсан аралығында Маңғышлақ уездік (қалалық) революциялық комитеті барлығы 90 өкім шығарған.

Өкімдерде негізінен қаланың саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірінен мәлімет беретін көптеген жайттар қарастырылған. Бірақ, осы шілдеден-желтоқсанға дейінгі, оған дейінгі Атқару комитеті билігі кезеңіне қатысты құжаттарда шын мәнінде уезд өмірі бір ғана қала –Форт-Александр деңгейінде реттеліп, сол жердің ғана мәселесіне қатысты жағдайлар баяндалған. Бұдан шығатын қорытынды, 1920 жылы Маңғыстау өңіріндегі екі ай өмір сүрген Атқару комитеті, одан кейінгі, 30 шілдеден 15 желтоқсанға дейінгі билікте отырған Маңғышлақ уезі (қалалық) ревкомы түбекте жартылай көшіп-қонған қазақ болыстығындағы ауылдармен жүйелі, терең байланыс орната алмағандығын нақтылаймыз.

Жоғарыда көрсетілген Маңғышлақ уезі (қалалық) революциялық комитетінің жұмысы кезіндегі ресми бұйрықтар негізінен Форт-Александр қаласының европалық өкілдерін Кеңестік билікке белсенді тартып, қала өмірінің өркендеуін қадағалағандығын көреміз. Аталған 90 бұйрық негізінен уездегі әлі реттеле қоймаған қаржы, ревком бөлімдерінің штаты, халық сотына қатысты мәселе, 1920 жылы Бакуде өткен Шығыс халықтары съезі делегаттарын сайлау, рев.трибуналға қатысты сұрақ, іс-сапарға шыққан ревком мүшелері, қала мектебі, денсаулық сақтау, оқу курстары, милиция т.б. мәселелерді қамтыған.

Форт-Александр қаласында төрт жарым ай өкіметтік басшылықта болған Маңғышлақ уездік революциялық комитеті өтпелі билік ретінде алдына қойған мақсатын орындап шықты. Біріншіден, елде жағдай тұрақталып, түбек тіршілігін қала деңгейінде қалпына келтірді. Екіншіден, уездің өкімет орнын нықтап, басқару тетіктерін жүйелеп, құрылымын сайлап берді. Үшіншіден, халықтың әлеуметтік мәселелерін шешуге тырысты. Төртіншіден, Кеңестік пролетарлық жүйе мен коммунистік партияның түбекке өкімет билігі ретінде нық кіргенін айқындап, еркін көшіп-қонған қазақтар көшін тоқтатып, өз саясатын кіріктіріп, құлашын кең сермеуге кірісті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қазақстан азамат соғысының от-жалынында. — Алматы. — 1960. — Б. 101-102.
- 2 1917 год в Казахстане. Документы и материалы. — Алма-Ата: Казахстан. — 1977. — 284 с.
- 3 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 117-қор. 1-тізбе. 7-іс
- 4 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 117-қор. 1-тізбе. 1-іс
- 5 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 14-қор. 2-тізбе. 1-іс. 25 б.
- 6 Тлепов С.Т. Страницы истории Мангышлака. — Алма-Ата: Казахстан. — 1980. — 167 с.
- 7 Қазақ Совет Энциклопедиясы. — Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының бас редакциясы. — 1976. — 639 б.
- 8 Қазақ революциялық комитеті. [Электрондық ресурс] — URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/> (қаралу уақыты: 20.06.2023)
- 9 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (Бұдан былай МОМА). 214-қор. 1-тізбе. 2-іс.; 8-іс. 21 б.
- 10 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. Тізбе жинағы
- 11 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. 1-т. 5-іс
- 12 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. 1-т. 14-іс
- 13 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. 1-т. 7-іс
- 14 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. 1-т. 6-іс. 14-іс
- 15 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 214-қ. 1-т. 8-іс

РЕВОЛЮЦИОННЫЕ КОМИТЕТЫ КАК ПЕРВЫЙ ОРГАН ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ ПО СОВЕТИЗАЦИИ ТЕРРИТОРИИ МАНГИСТАУ

Аннотация.

В статье на основе данных Мангистауского областного архива анализируется становление и развитие Мангышлакского ревкома как первого органа советской политической власти его влияние на политическое и экономическое развитие полуострова. Хронологические рамки статьи охватывают деятельность обозначенного органа на территории края с момента его временного прихода к власти как Мангышлакский революционный комитет в составе Закаспийской области Туркестанской Автономной Социалистической Республики до включения в состав Казахской Автономной Советской Социалистической Республики с переименованием в Адаевский ревком.

Процесс установления советской власти в Мангистау имел более затяжной и сложный характер по сравнению с другими регионами Казахстана.

В связи с нестабильностью обстановки на территории полуострова в период Гражданской войны, Закаспийское контрреволюционное Временное правительство по указанию ашхабадских властей привлекает добровольцев в армию белогвардейцев в целях укрепления своих властных позиций, что вызывает панику и волнения среди населения.

По истечении времени, Мангистау превращается в базу снабжения армий Деникина, Толстова и других белогвардейцев. К концу 1919 года стратегическое значение края особо возрастает (правильно возрастает) для генерала Толстова, где остатки его разгромленной армии находят себе прибежище. Продовольственное управление уезда превращается в орган снабжения белогвардейцев.

Немного позже советская флотилия во главе с миноносцем «Карл Либкнехт» занимает город Форт-Александровск в результате успешно проведенной боевой операции.

Исполнительный комитет, учрежденный Каспийской флотилией в Мангистау, находится всего два месяца у власти и на смену ему приходит Мангышлакский ревком. Сохранившиеся архивные документы о деятельности Мангышлакского ревкома, представляют фактологическую основу для описания событий рассматриваемого периода. Мангышлакскому революционному комитету не удалось распространить свои властные полномочия и за пределами города Форт-Александровск. Казахам Мангистау в силу их подвижного полукочевового образа жизни было сложно держать под контролем, подвергать «советизации» и др.

Целью статьи является рассмотрение деятельности Мангышлакского ревкома, который несмотря на безуспешные попытки к централизации политической власти в степи, входит в историю края как орган, установивший политическую власть в регионе и привнесший стабильность и мир после тягостных событий периода гражданской войны.

Ключевые слова: Адай, Мангистау, Мангышлакский ревком, Форт-Александровск, Советская власть, кочевники.

REVOLUTIONARY COMMITTEES AS THE FIRST BODY OF POLITICAL POWER TO SOVIETIZE THE TERRITORY OF MANGYSTAU

Abstract.

Based on the data of the Mangystau regional archive, the article analyzes the formation and development of the Mangyshlak revolutionary committee as the first organ of Soviet political power, and its impact on the political and economic development of the peninsula. The chronological framework of the article covers the activities of the designated body on the territory of the region from the moment of its temporary coming to power as the Mangyshlak revolutionary committee in the Transcaspian region of the Turkestan Autonomous Socialist Republic to inclusion in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic with renaming to the Adayevsky revolutionary committee.

The process of establishing the Soviet system in Mangystau was more protracted and complex in comparison with other regions of Kazakhstan.

Due to the instability of the situation on the peninsula during the Civil War, the Transcaspian Counter-Revolutionary Provisional Government, on the instructions of the Ashgabat authorities, attracted volunteers to the army of the White Guards to strengthen their positions of power, which caused panic and unrest among the population.

After the expiration of time, Mangystau turns into a supply base for the armies of Denikin, Tolstov, and other White Guards. By the end of 1919, the strategic importance of the region especially increases for General Tolstov, where the remnants of his defeated army find refuge. The Food Administration of the county turns into a supply body for the White Guards.

A little later, the Soviet flotilla led by the warship "Karl Liebknecht" occupied the city of Fort-Aleksandrovsk as a result of a successful combat operation.

The Executive Committee established by the Caspian Flotilla in Mangystau has been in power for only two months and is being replaced by the Mangyshlak revolutionary committee. The preserved archival documents on the activities of the Mangyshlak revolutionary committee provide a factual basis for describing the events of the period under review. The Mangyshlak revolutionary committee failed to extend its authority beyond the city of Fort-Aleksandrovsk. The Kazakhs of Mangystau, due to their mobile semi-nomadic lifestyle, were difficult to keep under control, subject to "Sovietization", etc.

However, the purpose of the article is to examine the activities of the Mangyshlak Revolutionary Committee, which to despite unsuccessful attempts to centralize political power in the steppe, goes down in the history of the region as the body that established political power in the region and brought stability and peace after the painful events of the civil war period.

Key words: Adai, Mangystau, Mangyshlak revolutionary committee, Fort-Aleksandrovsk, Soviet power, nomads.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan azamat soǵysynyń ot-jalynynda [*Kazakhstan is in the midst of a civil war*]. Almaty, 1960. P. 101-102 [in Kazakh]
- 2 1917 god v Kazakhstane. Dokumenty i materialy. [*1917 in Kazakhstan. Documents and materials*]. Alma-Ata: Kazakhstan. 1977. 284 p. [in Russian]
- 3 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı [*Atyrau regional state archive*]. 117-qor. 1-tızbe. 7-is [in Kazakh]
- 4 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı [*Atyrau regional state archive*]. 117-qor. 1-tızbe. 1-is [in Kazakh]
- 5 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı [*Atyrau regional state archive*]. 14-qor. 2-tızbe. 1-is. 25 p [in Kazakh]
- 6 Tlepov S.T. Stranitsy istorii Mangyshlaka [*Pages of the history of Mangyshlaka*]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1980. 167 p. [in Russian]
- 7 Qazaq Sovet Ensiklopediasy [*Kazakh Soviet Encyclopedia*]. Almaty: Qazaq Sovet Ensiklopediasynyń bas redaksiyası. 1976. 639 p. [in Kazakh]
- 8 Qazaq revoliutsialyq komiteti [*Kazakh Revolutionary Committee*]. Available at: — URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [in Kazakh] (accessed: 20.06.2023)
- 9 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı (Būdan bylai MOMA) [*Mangystau regional state archive (hereinafter MOMO)*]. 214-qor. 1-tızbe. 2-is.; 8-is. 21 p. [in Kazakh]
- 10 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı [*Mangystau regional state archive*]. 214-q. Tızbe jinaǵy [in Kazakh]
- 11 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı [*Mangystau regional state archive*]. 214-q. 1-t. 5-is [in Kazakh]
- 12 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı [*Mangystau regional state archive*]. 214-q. 1-t. 14-is [in Kazakh]
- 13 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı [*Mangystau regional state archive*]. 214-q. 1-t. 7-is [in Kazakh]
- 14 Mańǵystau oblystyq memlekettik arhivı [*Mangystau regional state archive*]. 214-q. 1-t. 6-is; 14-is [in Kazakh]

15 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві [Mangystau regional state archive]. 214-қ. 1-т. 8-іс [in Kazakh]

Information about authors:

Elvira Ablanova – **corresponding author**, candidate of historical sciences, chief expert of the Mangystau regional state archive, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: eltaablan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2870-6079>

Информация об авторах:

Эльвира Абланова – **основной автор**, кандидат исторических наук, главный эксперт Мангистауского областного государственного архива, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: eltaablan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2870-6079>

Авторлар туралы ақпарат:

Эльвира Абланова – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінің Бас сарапшысы, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: eltaablan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2870-6079>

D. Khamidullina*

Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

DAILY LIFE OF THE POPULATION OF ATYRAU REGION DURING THE WAR (FACTS IN ARCHIVAL MATERIALS)

Abstract.

The article describes the life of ordinary Kazakh people during the Second World War, which became a tragedy in the history of Kazakhstan, as well as the heroism of Atyrau region people in the rearward, and the contribution of women and children to victory in the war. Despite the fact that the important historical events of the war have been studied, and the history of the war and the courage of the soldiers has been comprehensively studied, there are still many unanswered questions. One of them is the daily life of villagers in the rearward during the war; their work in the name of peace remains unnoticed. The purpose of the article is to show the life of the country's workers in the 40s of the twentieth century, their selfless work to meet the needs of the war, and also to evaluate their work based on collected oral sources. The data shows that, despite the difficulties of the social situation, the people at the rearward did not give up and contributed to the victory with their strong enthusiasm. The work of the workers who served at the enterprises, regardless of time, showed their determination to win. Various awards and competitions to stimulate labor, "transferable red banner" from management also led to results.

Key words: World War II, rearward, oral history, letters, everyday life, social situation, providing assistance, sending gifts.

Introduction.

We refer to macro history – political events, historical major wars, major uprisings, movements and revolutions. Great personalities, their life and work, their legacy belong to macro history.

Micro history is a field of historical science in which the study of a small region or family, a part that is about to disappear from traditional history in villages and villages, with the aim of studying the daily life of ordinary people in their past.

It is done in order to conduct research on the study of phenomena from the past life of people.

Microhistory originated in Italy in the 1970s. In order to study social history in the spirit of the annals school, it was initiated by Carlo Ginzburg and Giovanni Levy. He worked to make micro-history a separate environment in the field of Science in itself.

The history of the nation, including the one written in the Soviet period, turned to radical changes. Any sphere of knowledge and mind can serve society, maintaining its demand and needs only by growing and maturing in the channel of life in undeveloped change and with that life. It is in this branch of science that the analysis of the past life of society is carried out using special, scientific methods-tools. This question cannot be answered by the methods and means that the responsible domestic historical science has taken as a basis in the last century. After all, in Soviet historiography (Marxist-Leninist theory), the only universal tool for explaining all the problems of Kazakh history was taken into account. Even for the study and understanding of this socialist society, new theoretical and methodological tools are needed. What is the way out of this situation? We are not the only country in the world. In World historiography, especially in the arsenal of Western historiography, there are not so few methodological methods-tools. For example, in western historiography, oral materials have been actively used in recent years. In the meantime, it is worth distinguishing between two types of traditions of telling history. One of them is the

tradition of telling a story that has been passed down from generation to generation orally about people and events in past lives. The second is the memoirs of individuals during the interview (interview) received by a specialist historian. It should be noted that the first form of the tradition of telling history dates back to ancient times in our people. Kazakhstan is a country with a very rich tradition and culture of telling and preserving history. In a society where the nomadic way of life prevailed, the tradition of telling oral history to some extent served as an archive and Library in a sedentary civilization. The spiritual values of the people passed from generation to generation on this basis and Channel. This tradition was somewhat delayed in the Soviet period. With the advent of the written tradition, he began to lose his former rich opportunities.

The second type of tradition of telling history (through interviewing) began to be used in western historiography in the second half of the past. Our conversation today is about this second tradition.

The two levels of storytelling are not focused on. They are called macro-history and micro-history. Until recently, priority in science was given to the study of such large structures as the state, political parties, the history of the nation. Perhaps it is worth recognizing that such a period also had a place in the course of the internal development and improvement of science.

And at present, in world historical science, there is a tendency to strive for a new one – to the micro level. One of the disadvantages of macro – history is that the individual, the round-headed Pende, is overlooked. What changes have occurred in the life of society, party, nation, state, the historian is looking for an answer to this, and what changes have occurred in the life of an individual – he remains forgotten. How did the individual meet the great phenomena, changes in society? What situations experienced on the History Channel? In order to find the answers to these questions, special attention is currently paid to micro-history. That is, it looks at social changes through the life of an individual. This can be perceived as one of the ways, an effective way to get to know history in general, to get to know society. In macro history, The Voice of the people who create public wealth is not heard much from history – whether it is a worker or a peasant. He was silent as a crowd. In most cases, we draw conclusions, analyzes through the point of view, position of commanders, major personalities. And what is the attitude of an ordinary person, a round-headed Pende to these historical events, historical processes? We can't answer him. Therefore, a new trend in historical science, a new direction – the method of micro-history, is spreading. Evaluation of society from the point of view of a small person, from the point of view of the life of a small person.

Materials and methods of research.

The methodological approach is the use of methods in historical science, such as analysis and comparison of historical documents in this article.

During the Great Patriotic War, scientists of the Atyrau region studied and covered the events held during this period. The works of the scientist L. Berdyguzhin on the oil fields of the Atyrau region [1], A. Mukhtar [2], on individuals and troops, on prisoners of war, based on archival documents, reflected the work of A. Akhmet [3]. In the preparation of this article, archival materials of the Atyrau State Archive of the region, unpublished materials of funds No. 1; No. 536 and several archive files and inventories were used. And also in this article articles of the local newspaper “Socialist kurylys” published during the war were used. In the materials, you can find data on the daily life of the inhabitants of the region, their work during the war. Namely, which investments were made and their works according to the figures are indicated in the Atyrau region.

Results and its discussion.

Mobilization and demobilization during the Great Patriotic War, evacuation of the population from industrial sites, re-evacuation, deportation, migration based on shock structures, the arrival of the labor army and other waves of migration were accompanied. The works of these copied people were used as a necessary force for the war. As a labor force, the population was

concentrated around various industrial centers. Specialists and workers were unconditionally found in large industrial centers, and the economy produced its results. Among them were an accountant, a geologist, an engineer, an architect, a turner, an agronomist, a doctor, a combine harvester, an oilman, former workers of various fields, seamstresses, teachers, laboratory assistants, railway workers, machinists. The goal was to work in the fields and agriculture upon arrival at the evacuation site and work tirelessly on the way to victory in the war.

In August 1941, the persecution of the Volga Germans in Siberia, Central Asia and Kazakhstan began. In 1939, according to the census, there were 1,427,222 Germans in the Soviet Union, 700,231 in the RSFSR, 392,458 in Ukraine, 8,448 in Belarus, 23,113 in Azerbaijan, 8,426 in Kyrgyzstan, 20,527 in Georgia, 433 in Armenia, 92,000 in Kazakhstan [4].

In 1941, the migration movement of evacuees continued in Kazakhstan. So, to the Almaty region - 47823, Aktobe - 14088, Akmola — 10827, East Kazakhstan - 11121, Atyrau - 7619, Zhambyl - 30481, West Kazakhstan - 29315, Karaganda - 20769, Kyzylorda – 30 194, Kostanay- 1 0825, Pavlodar-9407, North Kazakhstan -14191, Semey -19283, South Kazakhstan - 32004, Almaty – 849, a total of 288,796 people visited Kazakhstan [5].

The work done in relation to the settlers placed in the republic was indicated in the report of Y. Morozov dated January 1, 1945 to the Chairman of the Council of People's Commissars N. Ondasynov. Thus, the report indicates that the adopted resolution of January 31, 1944 regarding the deployment of 400 thousand people in the republic. Chechens and Ingush have been executed, 401,000 special settlers have been resettled in all regions except Guryev and Western Kazakhstan and 4,800 tons of flour, 2,400 tons of cereals, 500 tons of gasoline, 1,000 pairs on the highway have been issued to them, and according to the decree of March 5 of this year, 25 it was noted that thousands of Balkars were placed in the republic, 300 tons of flour, 150 tons of cereals, 50 tons of gasoline were also allocated and transferred. This report indicates that according to a Government decree dated May 11, 1944, about 7,000 people from Crimea, Armenians and Greeks should be accommodated in the country, 4,500 deportees were placed at the Kazakh oil plant, 168 tons of flour and 42 tons of cereals were distributed to them. In general, by the decree of the Council of People's Commissars of the USSR, 3135 heads of cattle, 500 heads of bulls, etc. were allocated to settlers stationed in the republic, although basic necessities had to be given, unfortunately, cattle and bulls were not provided [6]. The purpose of accommodating such a large number of people in the Atyrau region is to provide specialists and labor costs in the oil fields, full coverage of the amount of oil and raw materials necessary for the front.

The exiles participated in the construction of mines, mines, oil-producing enterprises, processing plants and new railways. Those who were in the ranks of the labor army lived in unheated barracks houses and worked in difficult conditions.

During the war, soldiers and products were sent to the front with the help of nationalities, many of whom were forcibly deported and held in camps. A woman, an old man, and a child were enrolled in the labor army. In rural areas, young children, along with adults, worked in the fields, grazing cattle. The exiles participated in the construction of mines, mines, oil-producing enterprises, processing plants and new railways. Those who were in the ranks of the labor army lived in unheated barracks houses and worked in difficult conditions. From diseases, hunger, cold 1944-1948. 101036 Chechens, Ingush, Balkars [7]. Exiles who worked in the ranks of the labor army created during the war participated in the restoration of the national economy in the country after the end of the war. As of the beginning of 1946, 151374 deportees worked in the national economy in the country. In addition to those named, 15,133 school students and 5,165 elderly people also gave up their hands. In total, 1014270 people worked in the national economy in Kazakhstan in 1948. Of these, 71,170 people worked in state farm agriculture, 212,194 people in coal deposits, 180,405 people in the forestry industry, 33,309 people in the metallurgical industry, 96619 people in the gold industry, 18,895 people in construction, railway construction, 15913

people in light industry, 14320 people in mechanical engineering and other industries [8]. German nationalities worked in mining enterprises, including gold mines. Among them are 8 people who distinguished themselves in agriculture and were awarded the Order of the Red Banner of Labor by the government. From among the exiled peoples who worked in the fields and mines, the number of the best who mastered their profession grew day by day. Especially the young people were highly motivated to work. The miners of the Keltemashatugol deposit, the Shakhtiev brothers, exceeded coal production standards by 500-700%. Their salaries exceeded 600 rubles per month [9].

In the process of collecting warm clothes of the Red Army, it can be noted. A deeply patriotic movement that arose on the initiative of the workers is the collection of warm clothes, uniforms and warm shoes for the soldiers of the Red Army. The workers of our region took it as their native business and quickly spread to all remote villages and towns. In this noble cause, as a new source of strengthening the front and providing the Red Army with warm clothes, all the devotees were involved, from the elderly to the children of first-graders.

Work on collecting warm clothes, clothes and raw materials was carried out in the first half of September. It is especially widely accepted in the period from September 20 to September 25.

In addition to regional, city and district commissions, local commissions have been established to ensure the collection of warm clothes and clothing from the population. Organizes work on cleaning warm clothes and clothes in rural and village councils, collective farms, state farms, large enterprises, institutions and organizations. A total of 554 commissions were created. About 3,000 people were attracted to him, who collected warm clothes and showed special activity.

In parallel with the collection, work was carried out on the procurement of warm clothes from wool, sheep and manufactured raw materials coming from the population. Of these, 134 are for processing wool, making socks, gloves, 82 for processing sheepskin, 16 for repairing clothes and more than 1,000 people.

Hundreds and thousands of workers who were particularly active in this matter received advanced machines. For example, the chairman of the Furmanov collective farm of Baksai district Kokanbayev handed over 2 pairs of shoes, 1 short fur coat, 3 pairs of leather gloves, 1 warm shirt, wool, socks and sheets, etc.

A member of this collective farm, Sarmuldiyev, handed over shoes, a headdress, ears, 2 pairs of wool socks, gloves, and a warm shirt made of 10 kg of wool. The collective farmer of the Aktobe collective farm, Nygmetdenov Okas, leased short coats, shoes, cotton jackets, wool socks, warm socks and mattresses.

The master of the blacksmith shop of the mechanical plant of the Kazmunai combine - Dyusegaliev leased shoes, cotton jackets, warm shirts and wool socks.

On October 6, the collective farm named after Telman of the Shevchenko district leased 40 boots, 31 hats, 8 shoes and much more. A collective farmer of the Borly collective farm in the Shevchenko district contributed 1,000 rubles in cash for the purchase of warm clothes and clothes for the Red Army to a 60-year-old old man, Karlakov Tokbai.

The collective farms of the region also participated in this case. Also, the Stepan Razin collective farm handed over 3,000 kg of warm clothes to the district commission for the manufacture. There are also a number of advanced districts that organize mass awareness-raising among the population and ensure timely collection of warm clothes.

Table 1 – Provision of clothing by district

№	The name of the districts	% ready	Places
1.	Guriev sity	59.9	8
2.	Espol	108.9	5
3.	Baksay	168.3	1
4.	Kurmangazy	81.8	7
5.	Zhiloy	46.3	9
6.	Mangistau	106	6
7.	Makat	130	4
8.	Novobogat	139	3
9.	Shevshenko	152.3	2
Note: Compiled by the author			

Shevchenko, Makatsky, Ispulsky, Novobogatsky districts are ahead in collecting warm clothes. These commissions did not organize party mass work among the population: workers, collective farmers, employees. As a result, the collection of things was slow.

Currently, the main difficulty is the manufacture of warm clothes from raw materials coming from this population, especially wool and mutton, since there were not even handicraft workshops and mutton processing plants in the region at all. In this regard, the received raw materials have to be processed only in circles organized on collective farms, mainly in institutions for the manufacture of woolen gloves, gloves, socks and stockings, as well as partially in an organized city. Gurievskaya is one rolling mill and sheep breeding with very low productivity. Workshops are also organized in a professional artel. But this does not ensure the processing of the received wool and leather as a result of the manufacture of warm clothes.

Waste in the warehouses of city and district commissions amounts to 7,789 pieces of undistributed sheep, 34,152 kg of wool, manufactories have been completely recycled and appropriate clothing-intestines and things are also made from them.

The remnants of sheepskin and wool cannot be recycled, especially during the existing workshops, the expansion of which is manifested in the absence of workers of this qualification (qualified specialists and specialists in sheepskin processing). Consequently, we can state such data according to the report of the head of the Department of the Communist Party of the Guryev region, Khokhlachev, that the processing of all raw materials takes a very long time [10].

During the war, there were many people placed in Atyrau among the population that was evacuated. The evacuated population also did not observe, got a job in their specialty at the place and proved themselves well. Without a doubt, these measures led to victory. An example is an interview with a Jewish grandmother evacuated from the city of Atyrau. A conversation with my grandmother, telling how the locals met the specially evacuated, extolled their cultural values, clarifies the facts contained in archival documents. One of those who lives under the same roof with specially copied ones and signs up for the fate of seeing all the troubled times of the war together is the Weaver Sofya Matveevna. He was born on August 28, 1932 in the Astrakhan region. In 1940, he moved to the Guryev region from Astrakhan in connection with his parents' work. Sofya Matveevna is not an exiled or a prisoner, but a Jewish girl whose family lived as one family during the harsh years of the war, who took under her power under the protection of different nationalities.

“We lived during the war on Sovetskaya Street in the city of Guryev. There are four children in the family. The fourth is a girl, Nelya, she was born in 1942 in Guryev. For five years we have

been sewing woolen clothes for the military. We did not receive a salary for this, we were paid a salary. We will knit our clothes from the same wool. My mother worked in the Dossor oil field. He is a very literate person who was educated in Kiev and Leningrad. The accounting was treated with the same care, sending documents directly to Leningrad, where the calculation of the fishery was made only once. When we wrote the report on large, flat and long sheets of paper, we sat without entering or making any noise in this room. My father worked as a universal hairdresser. My grandmother took care of the children, measured bread in stores for 300 grams for children, 400 grams for adults, plus a barrel of butter. We burned oil and warmed our house with oil, which only slept for a short time" [11].

In the following letters, the employees of comrade T. Zarshchikov, Kudryashcheva, Sutyagin, written from the collective of the artel Torgpit (G. Guryev) for the monthly withdrawal of a one-day salary to the Defense Fund, handed over debt bonds for 420 rubles. (K. Krusanov, P. Levashev). On August 17, 2,247 rubles and 70 kopecks earned on the All-Union Komsomol Youth Sunday were contributed to the Defense Fund by the management team of the auxiliary enterprises of the Embanefststroy Trust. In addition, debts in the amount of 9.175 rubles have been introduced. (Babushkin). The collectives of the city and regional savings banks transferred monthly daily wages. 550 rubles were transferred in August. As of August 25, the workers of five districts of the region transferred debt bonds worth 434 thousand rubles to the Defense Fund. Of these, a new Fortune was sent to Guryev in the city-327 thousand rubles. A letter from the head of the primary regional savings bank H. Umbetaliev [12].

This is followed by a meeting of the Bureau of the Guryev Regional Committee (B) k on August 1, 1941. The story "about the leadership of party organizations by the mass patriotic movement of workers to create a defense fund" the mass movement of workers to create a defense fund that has begun means further strengthening the power of repelling the enemy, replenishing the country's defense funds with new funds that Soviet patriots contribute from their savings. In addition, he noted that the moral and political unity of our people, who rebelled in the Great Patriotic War against German fascism, their will to defeat the enemy, their great love for their leader and the head of the Armed Forces of the country are further strengthened. Soviet patriots, having collected their savings in the National Defense Fund, show that in front of the whole world, the beginning of fascism in our country is met not only at the front, but also in the rear. The Bureau of the Regional Committee of the KP (b) by resolution:

1. To oblige the district committees of KP (b) K and KP (b) MK to lead the movement of patriots who contribute their savings to the Defense Fund.

2. The Defense Fund stipulates that wide coverage of collectives of individual patriots and enterprises and institutions contributing their funds through the press, radio, storytellers and agitators should be organized by the secretary of the Guryev regional Committee of the KP (b): Karymsakov [13].

There is also information in the documents about gifts to veterans. Information about the collection of gifts to front-line soldiers in the state department in Dossor, 1,339 rubles were collected for the manufacture of a tank Collon and an aircraft squadron. New Year gifts 680 RUB leather boots 2 pairs, plain boots 3 pairs, handkerchiefs 3 pcs, trousers 1 pc, comb 2 pcs. Paper 3 notebooks, 1 pencil 20 pcs. socks simple 20 pairs, etc. are indicated in archival documents [14].

At a time when the material value of people was in the spotlight, during the Great Patriotic War, spiritual culture took a back seat. But in order to raise the mood and awaken the spirit of the people, various events were held. For example: the concert team of the Kazakh Drama Theater, led by Zholdas Zhamila Ibragimova, gave a concert in Makat, the oil field of the Zhylyoy district. More recently, this brigade gave a concert among fishermen walking on the sea. All the collective farmers and fishermen took part in the concert and watched it with great pleasure. This brigade left over the sea and arrived at the concert to equip the workers of Fort Shevchenko, Mangystau

districts, and the village of Tauchik. He has been planning to return to Guryev for ten days now. Comrades Ibragimova, Dzhaksybaev, Samirova, dombrist Konarshiev distinguished themselves at the concert. All the bands of the concert crew were grateful to the audience for the game and asked them to come even more [15].

In 1944, an article by M. Musagaliev “shepherds of Koshalak” was published in the Socialist Construction newspaper. It says: “The Tengiz district, the village of Koshalak, the collective farmers of the collective farm” Enbekshi ” are working at a strenuous pace, promoting a socialist competition for livestock breeding. The next short preparation started from that day and included 37 closed sheds, 35 open sheds. During the winter days, 9 houses were built for the birth of livestock, 9 houses for the care of the young. These houses were clearly cleaned and periodically subjected to dysinfection. Specialist people have been sufficiently worked out in the rescue of young animals. At the Yenbekshi collective farm, cattle grazing specialists Mashanov Zhumabek, his wife Kamiya, and thirteen-year-old daughter Manziya, live without losses and put all their efforts into good care of their sheep. Mashanov Zhumabek, at the age of 61, started working on sheep grazing in 1943 in June and received 231 sheep for maintenance. Mashanov raised his friend's sheep without any losses as a result of their good care. “If you close the well and close it, the water will be warm”, the old man Zhumabek mentally says. If one sheep gets sick, it immediately takes action to a veterinarian. And the thirteen-year-old daughter of Zhumeken, Manziya 200, does not confuse the Sheep of health”, the message says. Thus, the documents prove once again that the common population was actively involved in the economy [16]. In the 1944 issue of the Socialist Construction newspaper, in the article “Victory Fund – from fishermen”, Komsomol members of the Mikoyan collective farm in the city signed up for the amount of 10100 rubles. Leading Komsomol members Duisembai Adasov, Boshan Dosaliyev, Mukhan Dosambayev and others signed up for loans of 2,300 rubles each. The staff of the floating fish factory No. 11 signed up for a two-month labor payment and pledged to reimburse it in 5 months. The entire team has been credited with a loan of 150,000 rubles. Comrades Poyakov, Bashenov, Gabduliyeu set an example to others, each of whom subscribed for 5 thousand rubles. The collective of the Union of Collective Farms of Guryev fishermen signed up for a two-month labor payment in order to help with their finances in strengthening the forces of protection of the Fatherland. With a monthly salary fund of 11,275 rubles, the amount issued for the loan reached 23,645 rubles, that is, 210 percent. Of these, 2,720 rubles were paid in cash. Housewives pay 850 rubles in cash.

According to archival documents, he describes the daily life of the Atyrau region during the Great Patriotic War. If earlier great historical events were studied in the historical arena, today the daily life of the micro-part of history is described.

Conclusion.

It is an obvious fact for us that during the war, in order to achieve victory, many residents of the Atyrau region and the whole of Kazakhstan worked day and night at industrial enterprises and in the field, for 16 and 18 hours a day. The desire for victory and the hard work of the people made it possible to go to the goal of defeating Nazi Germany. It is our duty to write about such simple people and show their hard work to the generation.

Before that, large historical objects were written in historical science, and now we are starting to show those ordinary people who also worked hard to achieve the goal. And to examine those parts that were not affected by archival documents. Exploring the daily life of working people, we show the microhistory of the region.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Бердыгожин Л.Б. Қазақстанның мұнай-газ саласы: кадрлық әлеует. — Алматы. — 2012. — 268 б.
- 2 Мұқтар Ә. Қазақ мұнайының тарихы. — Атырау. — 2004. — 188 б.
- 3 Айсфельд А. Депортация, спецпоселения, трудовая армия. — Алматы. — 2003. — 286 с.
- 4 Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. — Алматы. — 2000. — 256 с.
- 5 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). — Алма-Ата: Ғылым. — 1991. — 185 с.
- 6 Алексеев А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. — Алматы: Ғылым. — 1993. — 125 с.
- 7 Мобилизовать немцев в рабочие колонны И.Сталин. 1940-е годы. — М. — 1998. — 420 с.
- 8 Қожақов Ә. Қызылордаға қоныс ауған халықтар тағдыры. Ақиқат. — №12. — 1997. — Б.15-18.
- 9 Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағат Қоры № 1, Тізім-1, іс-754, парақ-60
- 10 Хамидуллина Д. Қазақстандағы «Арнайы контингенттің» күнделікті өмірі (XX ғасырдың 30-50 жж) доктор.дисс. — Алматы. — 2014. — 66 б.
- 11 Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағат Қоры № 1, К 1, Т 1, и 556, п 132
- 12 Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағат Қоры № 1, к 1. т 1, і 568, п 28
- 13 Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағат Қоры № 1, К 536, Т 1, и 35, б 5
- 14 Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағат Қоры № 1, тізім-1, і 2, п 41
- 15 Социалистік Құрылыс Газеті. 1944 жылғы 14 маусым. № 118 (3203) б. 1
- 16 Социалистік Құрылыс Газеті . 1944 жылғы 30 мамыр. 1944 № 107 (3192) б. 2

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ (МҰРАҒАТ МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ФАКТІЛЕР)

Аңдатпа.

Мақалада Қазақстан тарихында қасіретке айналған екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қарапайым қазақ халқының тұрмысы, соның ішіндегі Атырау облысы халқының тылдағы ерлігі, әйелдер мен балалардың соғыста жеңіске жету жолында қосқан үлесі баяндалады. Соғыстың маңызды тарихи оқиғалары зерттеліп, соғыс тарихы мен майдангерлердің ерлігі жан-жақты зерттелгеніне қарамастан әлі де ақтандақтары көп. Солардың бірі тылдағы ауыл адамдарының соғыс жағдайындағы күнделікті өмірі мен олардың жеңіске жету жолындағы жасаған еңбектері тасада қалып қойып келді. Мақаланың мақсаты XX ғасырдың 40-шы жылдары елдегі еңбекші халықтың жағдайын, елжандылығын, соғысқа қажеттілікті қамтамасыз етудегі жанкешті еңбегін, олардың еңбегінің бағалануын ауызша тарих арқылы жинақталған дереккөздерімен көрсету болып табылады. Деректер тылдағы тұрғындардың әлеуметтік жағдайының қиындығына қарамастан ынта-жігері мықтылығының арқасында мойымай, жеңіске үлесін қосқанын дәлелдейді. Кәсіпшіліктерде қызмет еткен жұмысшылардың уақытпен санаспай қызмет етуі жеңіске деген табандылықты байқатты. Басшылық тарапынан түрлі марапат пен «көшпелі қызыл ту» сынды еңбекке ынталандыру жарыстары да өз нәтижесін берді.

Негізгі сөздер: екінші дүниежүзілік соғыс, тыл, ауызша тарих, хаттар, күнделікті өмір, әлеуметтік жағдай, көмек көрсету, сыйлықтар жіберу.

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВОЙНЫ (ФАКТЫ В АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛАХ)

Аннотация.

В статье описана жизнь простого казахского народа в годы Второй мировой войны, ставшей трагедией в истории Казахстана, а также героизме жителей Атырауской области в тылу, о вкладе женщин и детей в победу в войне. Несмотря на то, что важные исторические события войны изучены, а также всесторонне изучена история войны и мужества бойцов, остается еще много вопросов без ответа. Один из них – повседневная жизнь сельских жителей в тылу во время войны, их труд во имя победы остается незамеченным. Цель статьи – показать состояние трудящихся страны в 40-е годы XX века, их самоотверженный труд по обеспечению нужд войны, а также дать оценку их труда на основе собранных устных источников. Данные свидетельствуют о том, что, несмотря на трудности социальной ситуации, люди в тылу не сдавались и своим сильным энтузиазмом внесли свой вклад в победу. Труд рабочих, служивших на предприятиях, не считаясь со временем, показала их решимость победить. Различные премии и конкурсы по стимулированию труда «передаваемое красное знамя» со стороны руководства также дали свои результаты

Ключевые слова: Вторая мировая война, тыл, устная история, письма, повседневная жизнь, социальная ситуация, оказание помощи, отправка подарков.

REFERENCES

- 1 Berdygojin L.B. Qazaqstannyñ mūnai-gaz salasy: kadrlyq āleuet [*Oil and gas industry of Kazakhstan: personnel potential*]. Almaty. 2012. 268 p. [in Kazakh]
- 2 Mūqtar Ā. Qazaq mūnaiynyñ tarihy [*History of Kazakh oil*]. Atyrau. 2004. 188 p. [in Kazakh]
- 3 Ajsfel'd A. Deportaciya, specposeleniya, trudovaya armiya [*Deportation, special settlements, labor army*]. Almaty. 2003. 286 p. [in Russian]
- 4 Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima [*The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime*]. Almaty. 2000. 256 p. [in Russian]
- 5 Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980) [*Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)*]. Alma-Ata: Fylym. 1991. 185 p. [in Russian]
- 6 Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana 1920-1990 g.g. [*The population of Kazakhstan 1920-1990 years*]. Almaty: Fylym. 1993. 125 p. [in Russian]
- 7 Mobilizovat' nemcev v rabochie kolonny I.Stalin 1940-e gody. [*To mobilize the Germans into working columns I. Stalin the 1940s*]. M. 1998. 420 p. [in Russian]
- 8 Qojaqov Ō. Qyzylordağa qonys aūan halyqtar taūdyry [*The fate of the Afghan people who settled in Kyzylorda*]. Aqıqat. №12. 1997. P.15-18. [in Kazakh]
- 9 Atyrau Oblıstyq Memlekettik Mūraūat Qory [Atyrau Regional State Archive Fund]. № 1, Tızım-1, 1s-754, paraq-60 [in Kazakh]
- 10 Khamidullina D. Qazaqstandaūy «Arnaiy kontingenttiñ» kúndelikti ōmirı (XX ŗasyrdyñ 30-50 jj) [*Daily life of the "special contingent" in Kazakhstan (30-50s of the XX century)*] doktor.diss. Almaty. 2014. 66 p. [in Kazakh]
- 11 Atyrau Oblıstyq Memlekettik Mūraūat Qory [Atyrau Regional State Archive Fund]. № 1, K 1, T 1, i 556, 132 p. [in Kazakh]
- 12 Atyrau Oblıstyq Memlekettik Mūraūat Qory [Atyrau Regional State Archive Fund]. № 1, k 1. t 1, i 568, 28 p. [in Kazakh]
- 13 Atyrau Oblıstyq Memlekettik Mūraūat Qory [Atyrau Regional State Archive Fund]. № 1, K 536, T 1, i 35, 5 p. [in Kazakh]
- 14 Atyrau Oblıstyq Memlekettik Mūraūat Qory [Atyrau Regional State Archive Fund]. № 1, tızım-1, i 2, 41 p. [in Kazakh]
- 15 Sosialistik Qūrylys Gazeti [*Socialist Construction Newspaper*]. 1944 jylūy 14 mausym. № 118 (3203) 1 p. [in Kazakh]
- 16 Sosialistik Qūrylys Gazeti [*Socialist Construction Newspaper*]. 1944 jylūy 30 mamyr. 1944 № 107 (3192) 2 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Dinara Khamidullina – PhD, associate professor, Department of “Kazakhstan and world history”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

Информация об авторах:

Динара Хамидуллина – PhD, ассоциированный и.о. профессора, кафедра «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

Авторлар туралы ақпарат:

Динара Хамидуллина – PhD, қауымд.профессор м.а., «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

М.А. Романова*

Московский городской педагогический университет
Москва, 129226, Российская Федерация
*e-mail: RomanovaM@mgpu.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ДИАГНОСТИКЕ ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация.

В статье обосновываются методические подходы к диагностированию психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов. В результате исследований автор констатирует, что современные учителя по ряду объективных и субъективных причин не в полной мере реализуют свой психолого-педагогический потенциал, что может неблагоприятно отражаться на его профессиональной деятельности и обучении и воспитании младшеклассников. Прежде чем формировать и развивать те или иные психолого-педагогические свойства, необходимо провести психодиагностику, направленную на выявление наличия или отсутствия конкретных составляющих педагогического мастерства. Для этого следует подобрать методический инструментарий, который позволил бы провести исследование качественно и достоверно. Один из способов создания такой психодиагностики – использование методик определения существующих и используемых в педагогической практике психолого-педагогических качеств и свойств при непереносимом условии их модификации под необходимые задачи, то есть при изменении инструкции, содержательного ряда и критериев оценивания. Реальное и потенциальное – это одни и те же качества и свойства, только реальные уже сформированы и развиты, а потенциальные могут отсутствовать в профессиональной личности педагога или присутствовать не в полной мере и не использоваться в работе, их необходимо сформировать и совершенствовать. Автор не ставит своей целью анализ и интерпретацию конкретных методик. Целью статьи является рассмотрение общего подхода к процессу диагностики психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов.

Ключевые слова: психолого-педагогические качества, психолого-педагогический потенциал, реальное и потенциальное, психодиагностика, методический инструментарий, учитель начальных классов.

Введение.

В основе социально-экономического развития любой страны всегда находятся человеческие ресурсы, грамотное и эффективное развитие кадрового потенциала. Только правильная кадровая политика во всех сферах национальной экономики способна привести к всеобщему благосостоянию общества. Особенно это относится к педагогическим профессиям, так как именно от учителей зависит образование и воспитание подрастающего поколения, которое обеспечивает процветание государства в целом.

Общество на данном этапе своего развития предъявляет к учителю повышенные требования в связи с тем, что в современном образовательном пространстве педагогическим работникам необходимо реализовывать стратегические задачи подготовки обучаемых к жизнедеятельности и профессиональной работы с учетом высокой технологичности жизненного пространства, особенностей геополитической обстановки, необходимости воспитывать чувство принадлежности к своей стране.

Постоянное обновление содержательных, методологических задач, технологических подходов требует от работников образовательно-воспитательной сферы перехода на новые

уровни профессионально-педагогического мышления, качественного изменения ценностно-мотивационной сферы, совершенствования умений и навыков ведения образовательного процесса, в том числе в цифровом пространстве и, что самое главное, постоянного стремления к самосовершенствованию [1]. Стремление к эталону, выражающемуся в конкретных педагогических качествах и свойствах, умениях и навыках, предполагает анализ имеющихся и диагностирование потенциальных качеств и свойств учителя начальных классов.

Лонгитюдное исследование, проведенное автором, показывает, что современные учителя не в полной мере реализуют свой психолого-педагогический потенциал, и причин такого положения дел несколько. В первую очередь, это объективные причины, обусловленные социальными и экономическими факторами. Затем следуют причины индивидуального характера, зависящие от самой личности учителя, его характера, морально-этических качеств, конкретных условий работы и прочее. Предполагаем, что многие учителя просто не знают полную меру своих возможностей или не задумываются над этим. Можно, конечно, экспериментально измерить качества, которые присущи педагогу, и ряд методик позволяет это сделать (тест интеллекта Г. Айзенка, прогрессивные матрицы Дж. Равена, методика оценки мотива достижения успехов Д. Макклелланда, опросная методика определения уровня развития мотива аффилиации Мехрабиана).

Как проверить то, что не проявляется внешне ни в поведении, ни в поступках, ни в действиях, но присуще человеку, то есть является его потенциалом? На этот вопрос мы отвечали в своем исследовании, ответы на него мы постараемся изложить в данной статье.

Изучением потенциального в личности и деятельности человека отечественные и зарубежные философы, социологи, психологи, педагоги занимаются уже давно (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Д.А. Леонтьев, В.Н. Мясищев, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Р. Мейя), однако на данный момент проблема психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов остается недостаточно разработанной, остаются недостаточно исследованными вопросы его определения и трансформирования из потенциального в реальное, применяемое в практике.

Прежде чем говорить о формировании такого потенциала, его развитии и использовании в практике, необходимо представить реальную картину исходного состояния педагогического потенциала учителей начальных классов в исследуемой группе. Организация диагностического исследования требует объективной научной обоснованности и четкой методологической и методической разработанности.

Материалы и методы исследования.

Сущность педагогического потенциала определена В.И. Слободчиковым, который понимает потенциал как «структурированный ресурс определенной мощности, а ресурс в свою очередь как разного рода источники возможного действия субъекта» [2].

Психолого-педагогический потенциал учителя изучается отечественными учеными в разных аспектах: Н.Ф. Ильина анализирует развитие учительского потенциала посредством педагогической стратегии «сопровождение» [3]. В коллективной монографии Н.А. Шайденко, В.Г. Подзолкова, С.Н. Кипуровой и др. рассмотрен профессиональный адаптационный потенциал личности будущего учителя как фактор его успешной адаптации к современной школе [4]. Исследованию профессионально-этической компетентности посвящена работа Н.А. Глузмана, Н.В. Горбуновой, Е.В. Безносюк, Г.Р. Шпиталевской [5].

«Личностные качества педагога: высокий моральный облик, ответственность, добросовестность, трудолюбие, педагогическая справедливость, любовь к детям, педагогические способности, терпение, выдержка, настойчивость, оптимизм, гуманистическая направленность, чувство юмора, профессиональная педагогическая

направленность» определяют понятие «педагогическое мастерство» [6]. Владеть педагогическим мастерством невозможно без наличия всего спектра психолого-педагогических качеств, как уже имеющихся у учителя, так и потенциально возможных.

У каждого учителя имеется значительный по объему и содержанию входящих в его состав свойств и способностей – нереализованный психолого-педагогический потенциал. Однако ряд объективных и субъективных факторов сдерживает его развитие и использование в практике. Среди них – незнание способов психодиагностики такого потенциала, его видов, структуры, путей и средств формирования, развития и использования в практике.

Потенциал или потенциальное в его точном научном понимании – это вероятное, возможное, полностью не сформированное, не развитое или не реализованное. Так, понимаемое потенциальное альтернативно (противоположно) реальному, существующему или реализованному – тому, что открыто и в достаточно полной степени проявляется в деятельности человека.

Подобное общенаучное понимание потенциала и потенциального задано в философии, логике, многих высокоразвитых естественных науках, и его можно взять за основу определения и изучения психолого-педагогического потенциала будущего учителя начальных классов.

Прежде чем диагностировать уровень психолого-педагогического потенциала учителей начальных классов, посредством изучения теоретических научных источников и анализа собственного педагогического опыта мы выяснили, что психолого-педагогический потенциал учителя определяется как интегративная система, в состав которой входят социальная мотивация, когнитивные способности, знание педагогических инструментов и умение их применять.

В соответствии с этим положением первоначально измеряются уровни сформированности различных составляющих феномена психолого-педагогического потенциала, а затем должна быть разработана методика определения всех компонентов психолого-педагогического потенциала в их взаимосвязи.

В качестве критериев определения данного потенциала мы выбрали следующую градацию оценок: психологические свойства не проявляются, не полностью проявляются, слаборазвиты или же отсутствуют у учителя на данном этапе его профессиональной деятельности.

В выборе психодиагностических процедур мы опирались на известное: подбирали методики, с помощью которых можно измерить наличествующие и качественно реализуемые в деятельности психолого-педагогические свойства и профессиональные способности учителя, исходя из предположения о том, что в состав потенциального и реального входят одни и те же компоненты. При этом процедура использования таких методик на практике предполагает существенную модификацию и приспособление к изучению именно потенциального, а не реального, уже существующего (социальных мотивов, общего кругозора и специальных видов интеллекта, креативности и других психолого-педагогических свойств учителей начальных классов). Этого можно добиться путем изменения инструкции и карты оценок [7].

Принцип использования психодиагностических методик состоит в том, чтобы оценивать не те качества и способности, которыми уже обладает учитель, а сконцентрироваться на тех компонентах, которые на момент исследования или полностью отсутствуют, или не проявляются и не реализуются в его профессиональной деятельности учителя начальных классов, существуют лишь в виде потенциального.

Знания, умения и профессиональные качества педагога зафиксированы в профессиональном стандарте педагога. Действующий в настоящее время профстандарт учителя начальных классов датирован 2013 годом и, несомненно, в частностях устарел. Школы ожидают введения новых профстандартов педагога и воспитателя, других работников школы [Проект Приказа Министерства труда и социальной защиты РФ «Об утверждении профессионального стандарта “Педагог (педагогическая деятельность в сфере начального общего, основного общего, среднего общего образования) (учитель)”»], предполагается, что, кроме перечня основных знаний, умений и трудовых действий в стандарты в качестве других характеристик будут введены ключевые, базовые компетенции педагога: социально-психологическая; профессионально-коммуникативная; общепедагогическая; предметная; управленческая; рефлексивная; информационно-коммуникативная; креативная; компетенция в сфере инновационной деятельности [8].

На основе профстандартов и научных рассуждений о педагогических компетенциях каждая образовательная организация, как правило, создает профессиограмму учителя начальных классов, и за основу перечня необходимых знаний, умений, психологических свойств можно взять такой локальный документ [9].

Психологические свойства и способности, перечисленные в профессиограмме, являются идеальным набором качеств учителя начальных классов, и именно с ними логично сравнивать актуальные свойства учителя: определить, какие составляющие у конкретного учителя имеются в арсенале, при этом проявляются в деятельности качественно или слабо, а какие вообще отсутствуют.

В перечне необходимых психологических характеристик учителя начальных классов должны присутствовать качества, распределенные по блокам:

1) социально-психологические составляющие (способности, основанные на мотивационно-ценностной сфере личности; способности, характеризующие этику поведения, отношение к людям и профессиональную культуру учителя; коммуникативные способности);

2) когнитивные составляющие (частные способности, связанные с мышлением и другими познавательными процессами; академические способности (присвоенный общеобразовательный минимум); способности, связанные с навыками творческой деятельности);

3) инструментальные составляющие (академические способности (образовательный психолого-педагогический минимум); организаторские способности; прогностические способности; психодиагностические способности).

На вопрос о том, возможно ли диагностировать то, что в наборе психолого-педагогических качеств учителя является только потенциальным, можно ответить утвердительно, исходя из общепризнанного положения о том, что, изучая эти свойства, эксперты априори предполагают его существование, а затем констатируют их наличие или отсутствие. Выяснив недостаточное развитие или отсутствие того или иного качества у испытуемых, диагносты определяют пути и средства формирования или развития исследуемого качества. Эти не сформированные или недостаточно развитые психолого-педагогические качества и следует отнести к психолого-педагогическому потенциалу конкретного учителя [10].

Таким образом, устанавливается следующая методическая процедура психодиагностики:

– вначале устанавливается Нрп («наличное, реализованное в практике») учителя, то, что у него имеется на момент психолого-педагогического обследования и реализуется в профессиональной деятельности;

– затем определяются те качества и свойства учителя, которые у него имеются и проявляются вне учебно-воспитательного процесса; к примеру, в обычной жизни человек может быть креативным или инициативным, но в работе это не проявляется, хотя может быть уместным и действенным в обучении и воспитании детей (сокращенно – Ннп – «наличное, не реализованное в практике»);

– далее из «наличного, не реализованного в практике» (Ннп) логично вычесть «наличное, реализованное в практике» (Нрп) и в результате получить «имеющийся психолого-педагогический потенциал» (сокращенно – Иппп):

$$\text{Иппп} = \text{Ннп} - \text{Нрп}.$$

В случае необходимости выявить и оценить ту часть свойств и качеств учителя начальных классов, которая определяется как отсутствующая в профессиональной работе, но наличествует в личности и может быть полезна для педагогической практики, используем другую методическую процедуру:

– в процессе изучения личности учителя в целом определить имеющиеся у него психологические и педагогические свойства (сокращенно – «наличные психолого-педагогические свойства» – Нппс);

– затем сравнить Нппс с эталоном, которым мы обозначили профессиограмму учителя, и выделить те, которыми в момент исследования учитель не обладает (сокращенно – «отсутствующие психолого-педагогические свойства» – Оппс).

– путем вычисления из отсутствующих психолого-педагогических свойств наличных установить потенциальные, полезные для педагогической деятельности свойства (сокращенно – «потенциально полезные свойства» – Ппс):

$$\text{Ппс} = \text{Оппс} - \text{Нппс}.$$

– на заключительном этапе этой методической процедуры из числа обнаруженных «потенциально полезных свойств» учителя (Ппс) выбрать те, которые необходимо сформировать или развить с целью совершенствования личности учителя [7. – 92].

В монографии описана концепция формирования психолого-педагогического потенциала будущего учителя начальных классов. После реализации предложенной в монографии соответствующей программы мы сделали статистическую проверку эффективности проделанной опытно-педагогической работы с помощью t-критерия Стьюдента. Для сравнения были взяты данные, касающиеся групп «А» и «В» (на всех этапах опытной работы группа «А» выступала в качестве экспериментальной, а группа «Б» – контрольной). Разница между средними баллами уровня развития психолого-педагогического потенциала будущих учителей начальных классов в экспериментальной и контрольной группах испытуемых оказалась статистически достоверной ($t = 4,15; p \leq 0,01$).

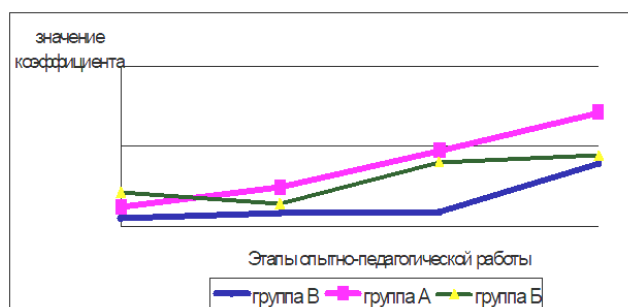

Рисунок 1 – Для сравнения были взяты данные, касающиеся групп «А» и «В» (на всех этапах опытной работы группа «А» выступала в качестве экспериментальной, а группа «Б» – контрольной).

Примечание: составлено автором

Таким образом, предложенная автором концепция формирования психолого-педагогического потенциала будущего учителя начальных классов способствует совершенствованию уже имеющихся и формированию новых психолого-педагогических качеств учителя начальных классов.

Результаты и их обсуждение.

В исследовании дан ответ на вопрос об отличии диагностирования потенциального в психолого-педагогических качествах учителя начальных классов от реального, уже существующего в личности учителя. Достоверно это сделать только путем сравнения – вычитания от идеального набора качеств учителя, который обозначен в профессиограмме как эталоне, качеств, которых на момент исследования нет (или их недостаточно, или они находятся в зачаточном состоянии). Отсутствующие качества и следует считать тем, что необходимо формировать и развивать в личности учителя применительно к его профессиональной деятельности, то есть его психолого-педагогическим потенциалом.

В процессе психодиагностики реального качества и свойства оцениваются через прямые или косвенные функциональные признаки. Потенциальное не имеет открытых признаков, следовательно, судить о его наличии можно только косвенно, гипотетически предполагая их существование. Только путем работы над раскрытием потенциальных качеств и использованием их в процессе обучения и воспитания можно подтвердить, что недостающие качества действительно были в психолого-педагогическом потенциале учителя, а когда эти качества реализуются в личности, они из разряда потенциальных переходят в реальные, так как одни и те же качества, свойства, способности учителя не могут быть одновременно потенциальными и реальными.

Вся суть психолого-педагогической работы по формированию и развитию потенциальных качеств учителя заключается в совершенствовании его профессионализма, а следовательно, в оптимальном решении задач педагогической деятельности учителя начальных классов.

Важно также и то, что психолого-педагогический потенциал невозможно определить как целое неделимое свойство личности. Этот феномен состоит из перечня качеств, свойств, способностей применения умений и навыков в профессиональной деятельности, и полная картина возникает лишь при диагностировании составляющих с помощью однонаправленных методик.

Говоря о психологических качествах педагога в целом, необходимо иметь в виду, что учителя начальных классов отличаются от учителей средних и выпускных классов тем, что основной миссией их профессиональной деятельности является воспитание ученика, помощь в адаптации к школьной жизни, научение умению учиться, и на этой базе дать обучающимся необходимые знания. Учитель средних и старших классов в первую очередь является информатором – он дает знания, необходимые школьнику для его реализации как личности во взрослой жизни. Поэтому существенно отличается подготовка учителей для начальной школы. Здесь основное внимание уделяется педагогике, возрастной психологии и методике работы с детьми, но другие области наук достаточно глубоко не изучаются. Вместо этого предпочтение отдается повышению общекультурного уровня будущего специалиста.

Этот фактор важно учитывать при определении перечня необходимых психолого-педагогических характеристик учителя начальных классов.

Заключение.

Вопрос об эффективности профессиональной деятельности учителя является одним из актуальных и часто изучаемых в психолого-педагогической литературе. Кроме социальных и экономических аспектов проблемы важным является определение психолого-педагогических свойств учителя и умения применять необходимые из них в педагогической работе.

Если же учительский потенциал реализуется не в полной мере, необходимо находить пути и средства совершенствования личности учителя как примера для подрастающего поколения. Один из путей реализации этой цели – определение психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов с помощью современных методик, нахождение нереализуемых полезных необходимых качеств, их формирование и развитие.

Предложенная автором концепция формирования психолого-педагогического потенциала будущего учителя начальных классов способствует совершенствованию уже имеющихся и формированию новых психолого-педагогических качеств учителя начальных классов.

Еще раз подчеркиваем, что для определения потенциального в личности и профессиональной деятельности учителя начальных классов использовать валидные и надежные методики определения реальных качеств и свойств только при их соответствующей модификации, использование их для определения потенциального без изменения будет серьезной методической ошибкой.

Финансирование сторонними организациями не проводилось.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гаманюк О.А. Психолого-педагогические аспекты развития личности учителя начальных классов. Педагогическое мастерство: материалы III Междунар. науч. конф. — Москва: Буки-Веди. — 2018. — С. 6-11
- 2 Слободчиков В.И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности. Вопросы психологии. — 2018. — С. 3-18
- 3 Ильина Н.Ф. Учительский потенциал: сущность и поддержка его развития. Известия ПГУ им. В.Г. Белинского. — № 24. — 2018. — 102 с.
- 4 Шайденко Н.А. Адаптационный потенциал будущего учителя и его проявления на этапе вхождения в профессию: моногр. — М.: НИЦ ИНФРА-М. — 2019. — 231 с.
- 5 Глузман Н.А. Культурно-этические векторы профессиональной компетентности педагога. — Симферополь. — 2021. — 322 с.
- 6 Рустамова Ш. Педагогическое мастерство как профессионализм педагога. Наука. Мысль: электронный периодический журнал. — № 6. — 2018. — 70 с.
- 7 Романова М.А. Психолого-педагогический потенциал учителя начальных классов. — Южно-Сахалинск: СахГУ. — 2021. — 188 с.
- 8 Проект Приказа Министерства труда и социальной защиты РФ «Об утверждении профессионального стандарта Педагог (педагогическая деятельность в сфере начального общего, основного общего, среднего общего образования) (учитель)», и проект п. (подготовлен Минтрудом России 31.01.2022). [Электронный ресурс] — URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/56809182/> (дата обращения: 19.09.2023)
- 9 Штоббе И.А. Профессиональные компетенции педагога. МНКО. — № 4. — 2018. — 60 с.
- 10 Остапенко А.А. Теория педагогической системы Н.В. Кузьминой: генезис и следствия. Южно-российский журнал социальных наук. — № 4. — 2018. — 69 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДИАГНОСТИКАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ

Андатпа.

Мақалада бастауыш сынып мұғалімінің психологиялық-педагогикалық әлеуетін диагностикалаудың әдістемелік тәсілдері негізделген. Зерттеу нәтижесінде автор қазіргі заманғы мұғалімдер бірқатар объективті және субъективті себептер бойынша өздерінің психологиялық-педагогикалық әлеуетін толық іске асыра алмайтындығын, бұл оның кәсіптік қызметіне және бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеуге теріс әсер етуі мүмкін екенін айтады. Белгілі бір психологиялық-педагогикалық қасиеттерді қалыптастырмас және дамытпас бұрын, педагогикалық шеберліктің нақты компоненттерінің болуы немесе болмауы құбылысына бағытталған психодиагностика жүргізу қажет. Ол үшін зерттеуді сапалы және сапалы жүргізуге мүмкіндік беретін әдістемелік құралдарды таңдау керек. Мұндай психодиагностиканы құрудың бір әдісі-педагогикалық тәжірибеде қолданылатын психологиялық-педагогикалық қасиеттер мен сапаларды анықтау әдістерін қолдану, оларды қажетті міндеттерге өзгерту қажет болған жағдайда, яғни нұсқаулықты, бірлескен серияны және бағалау критерийлерін өзгерту кезінде. Нақты және потенциал – бұл бірдей қасиеттер мен сапа, тек нақты қасиеттер қазірдің өзінде қалыптасқан және дамыған, ал потенциалдар мұғалімнің кәсіби тұлғасында болмауы немесе толық қатыспауы және жұмыста пайдаланылмауы мүмкін, оларды қалыптастыру және жетілдіру қажет. Автор нақты әдістерді талдауды және түсіндіруді мақсат етпейді. Мақала мақсаты бастауыш сынып мұғалімінің психологиялық-педагогикалық әлеуетін диагностикалау процесіне жалпы көзқарасты қарастыру.

Негізгі сөздер: психологиялық-педагогикалық қасиеттер, психологиялық-педагогикалық әлеует, нақты және әлеуетті, психодиагностика, әдістемелік құралдар, бастауыш сынып мұғалімі.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DIAGNOSIS OF THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL POTENTIAL OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract.

The article substantiates methodological approaches to the diagnosis of the psychological and pedagogical potential of primary school teachers. As a result of the research, the author states that modern teachers, for a number of objective and subjective reasons, do not fully realize their psychological and pedagogical potential, which may adversely affect their professional activities and the training and upbringing of junior high school students. Before forming and developing certain psychological and pedagogical properties, it is necessary to conduct a psychodiagnostic aimed at revealing the presence or absence of specific components of pedagogical skill. To do this, it is necessary to choose methodological tools that would allow conducting research qualitatively and thoroughly. One of the ways to create such psychodiagnostics is the use of methods for determining existing and used in pedagogical practice psychological and pedagogical qualities and properties under the indispensable condition of their modification for the necessary tasks, that is, when changing the instructions, the content series and evaluation criteria. The real and potential are the same qualities and properties, only the real ones have already been formed and developed, and the potential ones may be absent in the professional personality of the teacher or not fully present and not used in work, they need to be formed and improved. The author does not aim to analyze and interpret specific techniques, the article purpose considers a general approach to the process of diagnosing the psychological and pedagogical potential of a primary school teacher.

Key words: psychological and pedagogical qualities, psychological and pedagogical potential, real and potential, psychodiagnostics, methodological tools, primary school teacher.

REFERENCES

- 1 Gamanyuk O.A. Psikhologo-pedagogicheskie aspekty razvitiya lichnosti uchitelya nachal'nykh klassov [Psychological and pedagogical aspects of personality development of a primary school teacher]. Pedagogicheskoe masterstvo: materialy III Mezhdunar. nauch. konf. Moskva: Buki-Vedi. 2018. P. 6-11 [in Russian]
- 2 Slobodchikov V.I. Vyyavlenie i kategorial'nyi analiz normativnoi struktury individual'noi deyatel'nosti [Identification and categorical analysis of the normative structure of individual activity]. Voprosy psikhologii. 2018. P. 3-18 [in Russian]

- 3 Il'ina N.F. Uchitel'skii potentsial: sushhnost' i podderzhka ego razvitiya [*Teaching potential: the essence and support of its development*]. Izvestiya PGU im. V.G. Belinskogo. № 24. 2018. 102 p. [in Russian]
- 4 Shaidenko N.A. Adaptatsionnyi potentsial budushhego uchitelya i ego proyavleniya na etape vkhozhdeniya v professiyu [*The adaptive potential of the future teacher and its manifestations at the stage of entering the profession*]: monogr. M.: NIC INFRA-M. 2019. 231 p. [in Russian]
- 5 Gluzman N.A. Kul'turno-eticheskie vektory professional'noi kompetentnosti pedagoga [*Cultural and ethical vectors of professional competence of a teacher*]. Simferopol'. 2021. 322 p. [in Russian]
- 6 Rustamova Sh. Pedagogicheskoe masterstvo kak professionalizm pedagoga [*Pedagogical skills as a teacher's professionalism*]. Nauka. Mysl': elektronnyi periodicheskii zhurnal. №6. 2018. 70 p. [in Russian]
- 7 Romanova M.A. Psikhologo-pedagogicheskii potentsial uchitelya nachal'nykh klassov [*Psychological and pedagogical potential of primary school teachers*]. Yuzhno-Sakhalinsk: SahGU. 2021. 188 p. [in Russian]
- 8 Proekt Prikaza Ministerstva truda i sotsial'noi zashchity RF "Ob utverzhdenii professional'nogo standarta "Pedagog (pedagogicheskaya deyatel'nost' v sfere nachal'nogo obshhego, osnovnogo obshhego, srednego obshhego obrazovaniya) (uchitel')" [*Draft Order of the Ministry of Labor and Social Protection of the Russian Federation «On approval of the professional standard "Teacher (pedagogical activity in the field of primary general, basic general, secondary general education) (teacher)"*] (podgotovlen Mintrudom Rossii 31.01.2022). Available at: — URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/56809182/> [in Russian]. (accessed:19.09.2023)
- 9 Shtobbe I.A. Professional'nye kompetentsii pedagoga [*Professional competencies of a teacher*]. MNKO. №4. 2018. 60 p. [in Russian]
- 10 Ostapenko A.A. Teoriya pedagogicheskoi sistemy N.V. Kuz'minoy: genezis i sledstviya [*N.V. Kuzmina's theory of the pedagogical system: genesis and consequences*]. Yuzhno-rossiiskii zhurnal sotsial'nykh nauk. № 4. 2018. 69 p. [in Russian]

Information about authors:

Marina Romanova – **corresponding author**, doctor of psychology, associate professor, professor of the Department of teaching Methods, Moscow City Pedagogical University, Moscow, Russian Federation
E-mail: RomanovaM@mgpu.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6958-6693>

Информация об авторе:

Марина Романова – **основной автор**, доктор психологических наук, доцент, профессор департамента Методики обучения, Московский городской педагогический университет, г.Москва, Российская Федерация
E-mail: RomanovaM@mgpu.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6958-6693>

Авторлар туралы ақпарат:

Марина Романова – **негізгі автор**, психология ғылымдарының докторы, доцент, Оқыту әдістемесі департаментінің профессоры, Мәскеу қалалық педагогикалық университеті, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы
E-mail: RomanovaM@mgpu.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6958-6693>

G. Abugaliyeva^{1*} , A. Akpaeva²

¹M. Utemisov West Kazakhstan University
Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan

²Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

*e-mail: gulshat521336@mail.ru

THE CREATIVITY PROGRESSION OF PRESCHOOLERS THROUGH THE “NITKOGRAPHY” TECHNOLOGY

Abstract.

Currently, to ensure quality education, innovative technologies are widely used in the training and education of preschool children. The innovative technologies used in the classroom contribute to the improvement of children's creative skills, evoke a positive emotional response, and develop the child's artistic and creative abilities.

Original vision is observed by one of the main roles in children's imagination. The theme's importance lies in the fact that this psychological progress provides a variety of constituents of a child's creative progress. Many psychologists and teachers believe that the ability to create is inherent in the child's nature, and an adult only needs not to interfere or interfere with his free expression.

However, practice shows the need to intervene in the process of creative development of a preschooler since not all kids can present the original activity process in a freeway. The effective way with the efficiency of encouraging the ability of creativeness and original thinking in preschoolers depends on the harmfulness of the activity. The kids nowadays are in want of qualified tutors who would influence them with their growth and spread in deep further.

The purpose of using the “Nitcography” technology is to increase the artistic taste of preschool children and motivate them to do manual labor. The scientific article examines the experience of using nitcography technology in the development of creative abilities and imagination of preschool children.

Key words: threadography, preschool age, creative imagination, manual labor, graphics, fine arts.

Introduction.

One of the most essential pieces of pedagogic theory and current practice is the formation of a creative personality. Drawing is the most natural and exciting activity for preschoolers. This is the first step towards a preschooler expressing his attitude towards the world around him. Non-traditional drawing methods allow you to develop children's creative abilities and imagination. When using these methods, the child learns not to be frightened of expressing his imagination, because he tries to take the child out of the standard, established framework. During the drawing, the child gives way to his feelings and imagination, sometimes makes an example, and easily accepts unfortunate events.

These days, in giving knowledge to children due to action activity processes, tutors with one aim - to increase the abilities of creativity in preschool pupils, as we know capacity is not usually born by chance and the child's talent to work with creativity remains. Being considered as the separate factors of the structure of an originally made event, Beketova G. distinguishes two categories of children. For some, the foundation of creativity is imagination.

For others, creativity is shaped primarily by emotion. In the structure of the positive attitude to dealing with non-traditional artistic techniques, we will focus on the satisfaction of the creative being of second group children and formulate conditions for the progress of creativity of whole group team students [1].

Today, a new direction in the art education of preschool children is actively being paid attention to children's design and manual work, which gives a wide field to children's creativity. The implementation of this direction requires turning to general developmental pedagogical

systems of an integrated type. This activity has undoubted development potential for all areas of the individual.

The activity intro level into the educational-styled activity contains also the idea of preschool tutoring, which declares the developing subject environment of children's activity as the most important basis for the implementation of program content - as a system of material objects that functionally models the content of the child's physical and spiritual development.

In school institutions, as one of the ancient types of drawing, a type of manual labor called thread printing is used.

Discography (a combination of the words "thread" and "graft" I write, that is, "I write with thread" or "I draw with thread") is the creation of paintings using threads. For the work we needed: a sheet of paper, paints, thread, and inspiration. The children mastered the new technique with interest, following the instructions exactly. The resulting images are abstract; looking at the work consequences, the guys had to dream up their imaginations! Someone saw a firebird in it, someone saw a flower, sea waves, and someone was able to see animals!

Children's non-traditional drawing techniques develop imagination, creative thinking, and many other positive qualities. Classes bring a lot of positive emotions and resemble an exciting game. In the future, even if the child does not strive to become an artist, the acquired skills will come in handy. Nitography helps you think outside the box, and the result of your work is always unpredictable and original.

Materials and methods of research.

Drawing with threads is of great importance for the development of preschool children; it solves several important educational, developmental, and educational tasks:

- introduces new drawing methods;
- children learn new artistic techniques;
- improves visual perception.

Young children carefully look at objects, maintaining the integrity of perception, and highlighting their structural parts. In addition, the eye learns: that for each element it is necessary to determine what length of thread to take.

This technique is important for the development of fine motor skills, since many modern preschoolers have problems in this area, for example, to save time, parents try to quickly and easily put on children's clothes, shoes, etc. Most likely, this will negatively affect the child's development. Well-developed fine motor skills are the key to correct and beautiful writing in school.

The topic relevance includes the fact that creative imagination is a component of different types of children's imaginative activity. Non-traditional sketching methods means of efficient form in increasing children's creative thinking. Following this, non-traditional methods do not include them in exhausting feelings and do not keep the preschool student at the time of the studying activities. The students can be awakened increasingly interested in the student's behavior and keep them communicated actively during the time accepted to perform creative projects. The educator realizes the activity with the help of non-traditional sketching major technique as the game playing, and this change allows him to have much more enjoyment.

Scientist Lengina Yu. stands by the fact that thoughts as imagination have to be a mental process in proceeding with new picturing based on accepted before images in case of assured important deal and self-realization of the creative potential of personality.

Imagination activity is to be considered the basis of various types of imagination processing. Taking into the features of the development in imagination and artistry in childhood moments, they are able not to analyze the mechanisms of such development, and although clarified the majority of stimulation made directions. Educating the age characteristics in children's imagination skills, he showed specific ways of raising imagination skills in literary creativity and children's

artistic and visualization. The author designed that a student understands the whole future with the help of a creative activity process [2].

Nekrasova A. cleared and described the main stages of imagination raised in preschool childhood moments. According to the researcher, creative imagination is an essential part of having creative activity and spreading creative abilities, as the reason it helps to discover new ways to, dominant characteristics in reality. Originality can't be structured in its way: it starts throughout the student's life and depending on upbringing behavioristic way, having a moment with conditions and impressions. On the other option, systematic, systematic evolution growth is required, which is why, great concentration should be focused on individuality and children's personality [3].

As Kasen G., Aitbayeva A. mentioned the prerequisites for the incident of the creative imagination of preschool children include the child's occupation in the creative improvement; mental manipulation of images; object perception and experience. We can distinguish such prerequisites as components of action (motivational stage, content-operational stage, and emotional-volitional stage) [4].

I keep a strong will to proceed originally, actively attending the creative incidents, interest in the work to be done, perception the importance of preparation for the activity, mastering the performing work methods, imagining, and also original thinking. Skill to overcome possible complexes, hard work, perseverance, as well as honesty, and the desire to learn and for usage new ways and new procedures.

Since traditional approaches in visual arts are often insufficient to develop children's original imagination, new programs, and technologies have recently shown up that make the process of visualization creativity fascinating, productive, and interesting [5].

Ramakhambetova Sh. claimed that drawing with non-usual materials allows students to get an unforgettable positive impression and find out their chance for creativity. It assists increase the child's sense of beauty and fulfilling the spiritual world of theirs [6].

As Gonzales A. pointed out the activity instruction goes to the older preschool age, due to which the evolution of creative imagination happens. At this point, children can design pictures; with the help of original thinking, new ideas for design and drawing are generated. It is noted here that the production in the produced group is distinguished by their personality, as well as by the originality and novation of their picturing. Activity characterized by higher preschoolers, commenting on what has been happening for a long time, curiosity questions as: "How?" etc.

Targeted activity in preschool education centers and, of course, in the family is the main condition for increasing the creative imagination of preschool children. It is important to spend childhood with unforgettable positive emotions and impressions, it stimulates the development of imagination and therefore serves to create an image and strive to bring it to life – a very major case for the advancement in creative imagination.

- The relationship between kids and adults. If an adult is a model of inspiration to his kid and exactly and plans to spend time with their baby, such as attending museums or art galleries, then soon the child will understand the meaning and value of art and will be creative [7].

Fomin L. taking into account individual characteristics, emphasizes that creating conditions for creative development optimizes the creative process. The field of creative growth can be the space where the child thinks and makes novation. The child can start to think originally. A presenter cannot act only as a teacher; that person should be a creative individual who is an inspiration for the classes involved.

Tkacheva D., Milyaeva L. one of the roles in the beginning of the creative abilities of preschool pupils is played by the subject-developing environment [8].

If the desire in the process is supported by the family members and there are great opportunities for open-minded thinking, this will increase the level of children. However, if the child is placed in a certain circle he is not allowed to express himself, the level will decrease.

Grigoriev D., Stepanov P. considers creative imagination as one of the important conditions for proper development.

- many options for working with children in the classroom. The environment novelty, the unique start of work, and beautiful and diverse materials guarantee the spontaneity of children's activities and activity deals. Every time the teacher has to create a new case, he allows the children to use their previously acquired knowledge and skills and find new ways to solve a creative problem. It provides positive thoughts and emotions, enjoyed and surprised notion, willing to work of the child [9].

Results and its discussion.

The non-traditional sketching method ought to be principled not only on the development of the child's creative imagination, however added also on the development of thinking, memory, concentrating highly, benefits in that, skilled motor ability, as well as the formation child's vocabulary and coherent conversation. A child finds an activity using non-traditional painting methods with game playing, and it gives him enjoyment [10].

Moreover, the concept target of our research work claims to select and testify non-traditional methods and methods of drawing that contribute to the creative imagination of preschool students. development.

Expanding the idea of “artistic-aesthetic development”, the following areas of work in the field of preschool education can be highlighted for the development of children's artistic creativity:

- 1) emotional responsiveness develops for the surrounding reality on the aesthetic side;
- 2) original thoughts;
- 3) keep motivation for reaching;
- 4) creativity – being able to create a new painting, design, fantasy picture, movement, or characterized by original essentiality, variability, flexibility, mobility;
- 5) being able to comment orally on the process and result of the activities.

Learning to draw preschool at age involves solving three interrelated problems:

- firstly, it is necessary to awaken children's emotional responsiveness to the world around them, to their native personality, to the events in their living period;
- second as to develop their visual skills and abilities;
- thirdly to increase the creative skill of the young upcoming generation. In the drawing process, the child improves observation, aesthetic perception, aesthetic feelings, artistic interest, and original thinking abilities.

We analyzed the artistic and aesthetic developmental subject-spatial environment for compliance with the principles of State Educational Standards for Educational Education.

The team contains things that preschoolers can manage in their imaginative process. However, society needs to be done each time with new fascinating materials following to that children are able to experiment with them.

The group includes multifunctional stuff such as toothbrushes and sponge materials. Groups should be filled with other multifunctional materials such as cones, a variety of caps, cotton swabs, tree leaves, straws, etc.

Based on the group analysis, it can be concluded that the principles of artistic and aesthetic organization are not fully implemented. In particular, preschool educators should pay attention to the environment variability, for developing the team with various drawing materials. It contributes to the development of the creative imagination of preschool children.

The purpose of the ascertaining experiment: to study the level of development of creative abilities and imagination of children of senior preschool age. Research base: pre-school classes of secondary school No. 6 in the city of Uralsk, West Kazakhstan region.

The study involved 20 children of the experimental and 20 children of the control groups aged 6 years.

Diagnostic tools for assessing the level of creative imagination: “Verbal imagination” methodology, “Completing figures” methodology, “Drawing” technique [11].

Based on the psychological characteristics of 6-7-year-old children, it was considered impossible to present the content of the components of creative imagination development in the same way plus, we had studied each component separately.

The effective ways of searching and tools to develop imagination in various types of activities led to the following conclusion - children's ability to design, invent, and draw requires systematic and purposeful development and is based on the development of imagination, that is, creating new pictures based on past perception material.

Methodology “Verbal Fantasy” made it possible to determine the level of imagination of preschool children. The results of this method are presented in Figure 1. Using this methodology, we obtained the following data: 15% of the experimental group and 30% of the control group belong to development with increased levels of - the minus of such levels in both groups is very high leveled and very low. It was also complicated to construct the plot of the story. In the experimenting group, preschool children reported well-known fairy tales such as: “Snow White and the Seven Dwarfs”, “The Fox and the Rooster”, “The hungry chick and the Cat Vaska”, etc. There were difficulties in telling the story. Children become engrossed in a story about something, and then they lose track of the story, get confused, and start over.

Children in the control group also remembered the stories they had read. Low-level children asked for help further.

Average children completed the task, described the plot, and got lost in the sequence, but the overall conversation turned out to be informative.

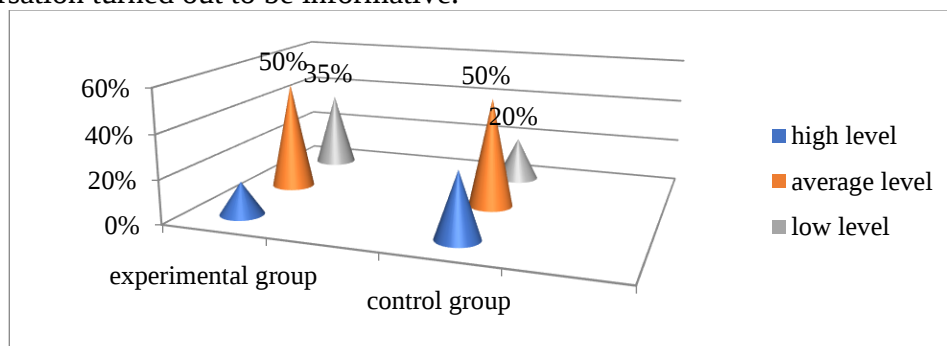

Figure 1 – Results of a study of children using the “Verbal Fantasy” method

Note: Compiled by the author

Using the "Filling in figures" method, we defined the level of development of originality and the ability to remake original pictures in older children of preschool age. The results of this method are presented in Figure 2. We obtained the following base: 25% of the experimental community and 40% of the control community belongs to the well level of increasing. At this level, children make schematic, sometimes detailed information, but usually original drawings, such as sketching

are not remade in a group of children and by the child oneself. Frequently the designed abstract is the central piece of the drawing.

40% of the experimental community and 45% of the control group contain a middle level. At the high level, children have completed drawing most of the shapes, although all drawings are schematic and lack detail. There are always pictures that are redone by the child himself or by other kids in the community and 15% of the control teams. At this stage, children do not complete the work, they do not accept the task set before them, or they independently draw something next to the given figure, or give non-objective images.

Therefore, low-level kids with not enough imagination can draw a diagram using the given figure. In this case, the drawings are usually primitive and typical. Based on the results of the experimental group, it can be concluded that the children had problems with some figures with dashed lines, as well as with many squares. These lines with figures for seven children are incomplete or schematically depicted, asking for help or advice. This is proven by the fact that they cannot imagine what it represents in the end. There were a few problems with a figure like a circle.

Based on the consequences in the observed group, we can conclude that the children had complexities with some figures with undone lines. Three kids have had a few assignments missed that they did not return for completion. It was argued by that they could not think originally what they could portray in the end. Few complexities were caused because of the figure such as a circle as modelled. A large of children designed pets, at a time when other ones made household items, such as other things.

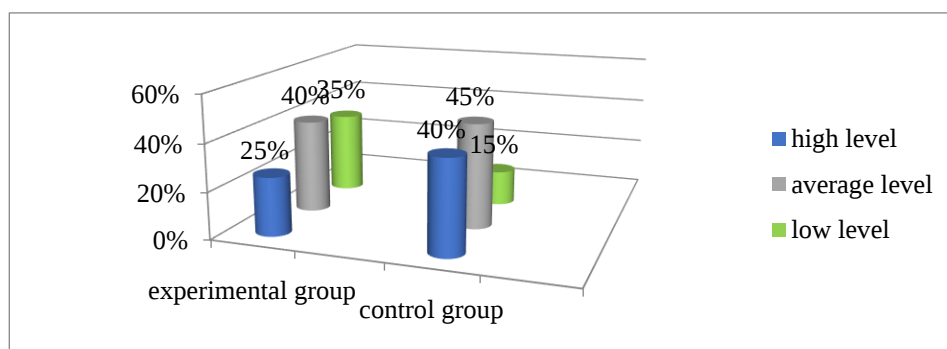

Figure 2 – Results of a study of children using the “Filling in figures” method

Note: Compiled by the author

Using the third “Drawing” method we clarified the level of development of the imagination of preschool children. The results of this method are presented in Figure 3. We discussed the following data: 10% of the experimental group and 25% of the control group have high imagination development. The level of these groups should be very high and not very low level as intermediate.

Three children in the experimental group had problems. After repeated explanations, everyone completed the task.

In the control group, the children had no difficulty in ending the project. Children of preschool age drew simple pictures such as houses, animals, and plants. Imaginative children depicted special scenes of the city, the world underwater, kindergarten, etc.

The whole class of children happily participated in the task. Girls drew girls, princesses, and flowers in brighter colors and golden colors. There were no less great pictures of the boys; they made: cars, rockets, space, etc. It can be noted that the colors of the works were poor, there were not any detailed drawings and schematic images prevailed [12].

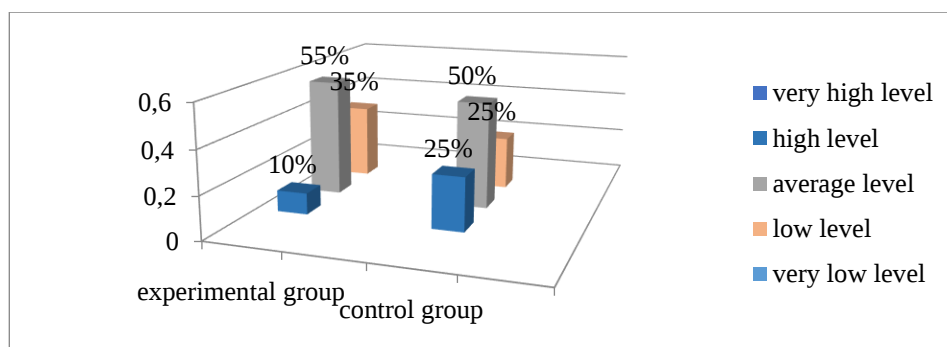

Figure 3 – Results of a study of children using the “Drawing” method

Note: Compiled by the author

This was major in conducting many activities to develop children's imagination and to develop the creative abilities of preschool children with the help of non-traditional drawing methods.

Since analyzing and conducting the results of the parents' survey, it could be concluded that parents are prepared to cooperate with teachers to develop children's creative imagination.

Conclusion.

Consequently, having methods analyzed and questionnaires turned out at the time when the ascertaining experiment, we are able to observe that in the majority of senior preschool children of that age, original imaginative thinking is not sufficiently raised, and the average and low level of its development prevails.

Working process with at formative stage children in the educating would be purposed at introducing techniques on non-traditional drawing, including didactic games, sketching techniques, viewing, and conversation about artworks.

35% of the experimental works are discussed in a way as classified low-level. Following this fact, in the formative period of the research, it is discovered that work with parents and teachers to develop children's creative imagination: holding parent meetings, workshops, seminars, educational activities with parents, consultations, and visual posters. We consider renewal of the developmental, subject-spatial environment as a mandatory condition.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Бекетова Г. Ниткография для детей. Ростов-на-Дону: Феникс. — 2019. — 38 с.
- 2 Ленгина Ю. Ниткография. Рисуем картины нитками. — 2019. — 66 с.
- 3 Некрасова А. Волшебный клубочек. — Норильск. — 2019. — 102 с.
- 4 Касен Г., Айтбаева А. Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании. — Алматы: Казахский университет. — 2019 — 184 с.
- 5 Рамаханбетова Ш., Наурызбаева Н. О роли уроков изобразительного искусства в воспитании школьников. Труды международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-9». — Шымкент. — 2019. — С.193-196

6 Рамаханбетова Ш. Роль изобразительной деятельности в развитии ребенка. Пути воспитания творческой личности на основе формирования компетентности учителя: Материалы Республиканской научно-методической конференции. — Шымкент. — 2019. — С. 308-310

7 Гонзалес А. Современные техники рисунка. Экспрессивный стиль. — М.: Питер. — 2017. — 144 с.

8 Ткачева Д., Миляева Л. Эстетическое воспитание подростка средствами художественного творчества. — М.: Буки-Веди. — 2019. — 97 с.

9 Григорьев Д., Степанов П. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор: пособие для учителя Федеральный государственный образовательный стандарт. — М.: Просвещение. — 2019. — 223 с.

10 Дарчиева А. Формирование художественных интересов подростков в процессе изобразительно-творческой деятельности: автореферат. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук: 13.00.01. ГОУ ВПО «Северно - Осетинский государственный университет имени К.Л. Хетагурова. — 2019. — 141 с.

11 Евладова Е. Внеурочная деятельность и дополнительное образование детей в условиях реализации ФГОС. [Электронный ресурс] — URL: <http://www.gymn83.ru> (дата обращения: 19.02.2023).

12 Евсеева А. Психологический климат семейного общения как фактор развития «Я концепции» ребенка. Автореферат канд. псих. наук. — Новгород. — 2019. — 21 с.

«НИТКОГРАФИЯ» ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Андатпа.

Қазіргі таңда сапалы білім беру мақсатында мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде инновациялық технологиялар кеңінен қолданылуда. Сабақта инновациялық технологияларды қолдану балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, жағымды эмоционалдық реакция тудырады, баланың көркемдік және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Шығармашылық қиял балалар шығармашылығындағы негізгі бөліктердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл тақырыптың өзектілігі бұл психикалық процестің баланың шығармашылық әрекетінің әртүрлі формаларының құрамдас бөлігі болып табылатындығында. Көптеген психологтар мен педагогтар жасампаздық қабілеті баланың табиғатына тән, ал ересек адам оның еркін сөйлеуіне кедергі жасамауы немесе кедергі жасамауы керек деп санайды. Бірақ тәжірибе мектеп жасына дейінгі баланың шығармашылық даму процесіне араласу қажеттілігін көрсетеді, өйткені әрбір бала шығармашылық белсенділікті өз бетінше көрсете алмайды. Балаға қазір оның әрі қарай дамуына әсер ете алатын білікті мұғалім қажет.

«Ниткография» технологиясын қолданудағы мақсат – мектеп жасына дейінгі балалардың көркемдік талғамын арттырып, қол еңбегіне баулу. Ғылыми мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттері мен қиялын дамытуда ниткография технологиясын қолдану тәжірибесі қарастырылған.

Негізгі сөздер: ниткография, мектеп жасына дейінгі жас, шығармашылық қиял, қол еңбегі, графика, бейнелеу өнері.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ «НИТКОГРАФИЯ»

В настоящее время в целях обеспечения качественного образования широко применяются инновационные технологии в обучении и воспитании детей дошкольного возраста. Использование инновационных технологий на занятиях способствует развитию творческих навыков детей вызывает положительный эмоциональный отклик, развивает художественно-творческие способности ребенка. Творческое воображение рассматривают как одну из главных частей в детском творчестве. Актуальность данной темы заключается в том, что данный психический процесс является неотъемлемым компонентом различных форм творческой деятельности ребенка. Многие психологи и педагоги считают, что способности к творчеству изначально заложены в природе ребенка, и взрослому достаточно лишь не мешать, не препятствовать его свободному самовыражению. Но практика показывает необходимость вмешательства в процесс творческого развития дошкольника, так как не каждый ребенок способен самостоятельно проявить творческую активность. Эффективность и действенность воспитания творческих способностей и воображения дошкольников у детей зависит от целенаправленности данного процесса. Ребенок нуждается уже в более квалифицированном педагоге, который может повлиять на его дальнейшее развитие.

Целью использования технологии «Ниткография» является повышение художественного вкуса у детей дошкольного возраста, мотивация к ручному труду. В научной статье рассматривается опыт применения технологии ниткографии в развитии творческих способностей и воображения дошкольников.

Ключевые слова: ниткография, дошкольный возраст, творческое воображение, ручной труд, графика, изобразительное искусство.

REFERENCES

- 1 Beketova G. Nitkografiya dlya detej [*Thread printing for children*]. Rostov-na-Donu: Feniks. 2019. 38 p. [in Russian]
- 2 Lengina Yu. Nitkografiya [*Thread printing*]. Risuem kartiny nitkami. 2019. 66 p. [in Russian]
- 3 Nekrasova A. Volshebnyj klubochek [*The Magic Ball*]. Noril'sk. 2019. 102 p. [in Russian]
- 4 Kasen G., Ajtbaeva A. Art-pedagogika i art-terapiya v inkluzivnom obrazovanii [*Art pedagogy and art therapy in inclusive education*]. Almaty: Kazahskij universitet. 2019. 184 p. [in Russian]
- 5 Ramahanbetova Sh., Nauryzbaeva N. O roli urokov izobrazitel'nogo iskusstva v vospitanii shkol'nikov [*On the role of art lessons in the education of schoolchildren*]. Trudy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Auezovskie chteniya-9». Shymkent. 2019. P.193-196 [in Russian]
- 6 Ramahanbetova Sh. Rol' izobrazitel'noj deyatel'nosti v razvitii rebenka [*The role of visual activity in child development*]. Puti vospitaniya tvorcheskoy lichnosti na osnove formirovaniya kompetentnosti uchitelya: Materialy Respublikanskoj nauchnometodicheskoy konferencii. Shymkent. 2019. P. 308-310 [in Russian]
- 7 Gonzales A. Sovremennye tekhniki risunka [*Modern drawing techniques*]. Ekspressivnyj stil'. M.: Piter. 2017. 144 p. [in Russian]
- 8 Tkacheva D., Milyaeva L. Esteticheskoe vospitanie podrostka sredstvami hudozhestvennogo tvorchestva [*Aesthetic education of a teenager by means of artistic creativity*]. M.: Buki-Vedi. 2019. 97 p. [in Russian]
- 9 Grigor'ev D., Stepanov P. Vneurochnaya deyatel'nost' shkol'nikov [*Extracurricular activities of schoolchildren*]. Metodicheskij konstruktor: posobie dlya uchitelya Federal'nyj gosudarstvennyj obrazovatel'nyj standart. M.: Prosveshchenie. 2019. 223 p. [in Russian]
- 10 Darchieva A. Formirovanie hudozhestvennyh interesov podrostkov v processe izobrazitel'no-tvorcheskoy deyatel'nosti [*Formation of artistic interests of teenagers in the process of visual and creative activity*]: avtoreferat. dis. na soisk. uchen. step. kand. ped.nauk: 13.00.01. GOU VPO «Severno - Osetinskij gosudarstvennyj universitet imeni K.L. Hetagurova. 2019. 141 p. [in Russian]
- 11 Evladova E. Vneurochnaya deyatel'nost' i dopolnitel'noe obrazovanie detej v usloviyah realizacii FGOS [*Extracurricular activities and additional education of children in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard*]. Available at: — URL: <http://www.gymn83.ru> [in Russian]. (accessed: 19.02.2023).
- 12 Evseeva A. Psihologicheskij klimat semejnogo obshcheniya kak faktor razvitiya «Ya koncepcii» rebenka [*The psychological climate of family communication as a factor in the development of the child's "Self-concept"*]. Avtoreferat kand. psih. nauk. Novgorod. 2019. 21 p. [in Russian]

Information about authors:

Gulshat Abugaliyeva – **corresponding author**, master's degree, senior teacher of the educational program «Pedagogy of preschool and primary education», M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshat521336@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4931-7610>

Assel Akpaeva – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of pedagogy and methods of primary education, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: akpayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4675-3177>

Информация об авторах:

Гульшат Аbugалиева – **основной автор**, магистр, старший преподаватель образовательной программы «Педагогика дошкольного и начального образования», Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: gulshat521336@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4931-7610>

Асель Акпаева – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и методики начального обучения, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: akpayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4675-3177>

Авторлар туралы ақпарат:

Гульшат Аbugалиева – негізгі автор, магистр, «Мектепке дейінгі және бастауышта оқыту педагогикасы» білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulshat521336@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4931-7610>

Асель Акпаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының доценті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akpayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4675-3177>

МРНТИ 14.07.07

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.06

УДК 37.012

Б.Т. Абыканова^{1*} , Ж.К. Салыкбаева¹ , М. Кайыржан¹ , А. Бахтыгереев¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

*e-mail: bakitgul@list.ru

СИСТЕМЫ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация.

В данной статье подробно рассматривается растущая роль искусственного интеллекта (ИИ) в педагогическом образовании в Казахстане. Благодаря обширному исследованию и интервью с местными преподавателями и экспертами в области технологий мы изучаем последствия и возможности использования инструментов искусственного интеллекта. Наш анализ показывает, как эти системы на основе искусственного интеллекта меняют педагогическую практику, способствуют персонализации обучения и улучшают динамику взаимоотношений между преподавателями и студентами. В статье также подчеркиваются актуальные проблемы, с которыми сталкивается казахстанский сектор образования при внедрении технологий ИИ, такие как конфиденциальность данных, этические дилеммы и критическая потребность в цифровой грамотности педагогов.

В статье также подчеркивается, что интеграция ИИ требует смены парадигмы в моделях подготовки учителей: от традиционных педагогических методов к технологически продвинутым. Мы рассматриваем ситуацию в Казахстане, документируя его уникальный путь к цифровой трансформации образования и изучая, как ИИ может решить специфические образовательные задачи этой страны и разнообразный вклад в развитие ИИ, мы должны предоставить студентам и преподавателям возможность узнать об ИИ с помощью учебных программ и повышения квалификации, ориентированных на ИИ и этику. Раскрывая многогранный потенциал и тонкости применения ИИ в педагогическом образовании в условиях Казахстана, данная статья помогает заинтересованным сторонам принимать обоснованные решения по интеграции ИИ в программы подготовки преподавателей. При этом подчеркивается необходимость согласования образовательных устремлений с цифровыми достижениями, что является фундаментальным шагом на пути к технологически интегрированному образовательному будущему Казахстана.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), персонализированные системы обучения, системы автоматизированной оценки, учебные программы, ориентированные на искусственный интеллект, подготовка учителей.

Введение.

Искусственный интеллект (ИИ), часто не замечаемый нами в повседневной жизни, проникает в нее огромным количеством способов. Будь то поиск в Google, чтение электронной почты, запись на прием к врачу, запрос маршрута движения или получение рекомендаций по фильмам и музыке - мы постоянно взаимодействуем с приложениями, которые используют искусственный интеллект. Необходимость дальнейшего развития систем искусственного интеллекта стала еще более очевидной во время пандемии вируса COVID-19, когда ИИ продемонстрировал свою эффективность в таких отраслях, как здравоохранение, образование, связь, транспорт и сельское хозяйство. Приложения, работающие на основе ИИ превратились из просто полезного новшества в незаменимый компонент современной жизни.

Стремительное развитие технологий ИИ производит значительное влияние как на педагогическую практику, так и на процесс обучения в целом. Так, по многочисленным прогнозам, образование ожидает трансформация с помощью ИИ [1]. Этот потенциал стал причиной значительных инвестиций, направленных на интеграцию ИИ в педагогический ландшафт [2].

Однако заметной проблемой, препятствующей успешному внедрению ИИ в образование, является преобладание коммерческой направленности современных приложений ИИ в этой области. Разработчики ИИ часто не имеют полного представления о науках об обучении, а их педагогические знания могут оказаться недостаточными для эффективного внедрения ИИ [3]. Кроме того, разработчики ИИ часто не учитывают потребности и ожидания конечных пользователей в сфере образования, в частности преподавателей [4]. Преподаватели представляют собой важнейшую группу заинтересованных сторон в обучении с помощью ИИ [5]. Их точка зрения, опыт и ожидания крайне важны для успешного внедрения ИИ в учебных заведениях [6].

Для того чтобы сделать ИИ педагогически полезным, необходимо более глубокое понимание преимуществ, которые он дает преподавателям, и проблем, с которыми они сталкиваются при внедрении ИИ в свою преподавательскую практику. К сожалению, точка зрения преподавателей на образование, дополненное ИИ, в значительной степени игнорируется. Более того, компетенции преподавателей в области педагогического использования ИИ и их роль в развитии педагогических ИИ-инструментов представлены в научных исследованиях недостаточно. Данное исследование направлено на устранение этих пробелов путем изучения потенциала и проблем ИИ в педагогической практике, выявленных в существующих исследованиях. Поскольку область обучения с помощью ИИ все еще находится в стадии развития, данное исследование призвано внести вклад в создание комплексных педагогических систем с поддержкой ИИ, вовлекающих преподавателей в процесс их проектирования и реализации.

Материалы и методы исследования.

Исследование возможностей применения искусственного интеллекта в образовании

За последние несколько десятилетий появились различные новые образовательные технологии, среди которых искусственный интеллект (ИИ) – самая последняя [7]. Бейкер и Смит [8] уточнили, что ИИ не является отдельной технологией, а представляет собой «компьютеры, выполняющие когнитивные задачи, обычно ассоциируемые с человеческим разумом, в частности обучение и решение проблем» (с. 10).

ИИ включает в себя целый ряд аналитических методов, в том числе машинное обучение, нейронные сети и глубокое обучение [9]. Под машинным обучением понимается способность компьютерных алгоритмов обучаться на основе данных и принимать решения без явного программирования. Хотя существует множество моделей машинного обучения, наиболее распространенными являются модели контролируемого и неконтролируемого обучения. Алгоритмы контролируемого машинного обучения строят модель на основе выборочных (или обучающих) данных, а алгоритмы неконтролируемого машинного обучения - на основе немаркированных данных [10]. По сути, модель без управления работает автономно, выявляя закономерности, которые ранее не были обнаружены человеком.

ИИ находит различные применения в образовании, включая чат-боты, интеллектуальное репетиторство и автоматизированные системы выставления оценок. Эти системы, управляемые ИИ, открывают широкие возможности для всех участников учебного процесса [11]. Предыдущие исследования в области использования ИИ в образовании продемонстрировали его возможности по поддержке совместной работы студентов, персонализации учебного опыта, составлению расписания учебных занятий, обеспечению адаптивной обратной связи по процессу обучения, снижению нагрузки на преподавателей при совместном формировании знаний [12], прогнозированию вероятности отсева или поступления студентов, профилированию биографии студентов, мониторингу успеваемости и проведению итоговых оценок, таких как автоматический подсчет баллов за сочинение.

Несмотря на эти преимущества, внедрение ИИ в образование не успевает за его использованием в других отраслях (например, в финансах и здравоохранении). Для успешного внедрения ИИ в образование необходимо активное участие различных заинтересованных сторон, в частности преподавателей, в создании, разработке и интеграции ИИ [13].

Однако преимущества применения ИИ в образовании не отменяют тех социальных и этических последствий, которые они влекут за собой. Как отметил выдающийся физик Стивен Хокинг, для будущего человечества крайне важно оценить эти риски. Поэтому упреждающие меры по решению этих проблем имеют первостепенное значение. Основные риски, связанные с внедрением алгоритмов в образовательную среду, включают (а) усиление существующих системных предубеждений и дискриминации, (б) закрепление неравенства для преимущественно обездоленных и маргинальных групп учащихся, (в) обострение расизма, сексизма, ксенофобии и других форм неравенства и несправедливости. Эти алгоритмы не функционируют изолированно, а формируются и подвергаются влиянию постоянно меняющихся культурных, социальных, институциональных и политических ландшафтов. Как ученые, исследователи и граждане мира, мы несем ответственность за обучение преподавателей и студентов этическим дилеммам и последствиям использования алгоритмов. Для того чтобы сформировать будущее поколение, способное вносить инклюзивный и разнообразный вклад в развитие ИИ, мы должны предоставить студентам и преподавателям возможность узнать об ИИ с помощью учебных программ и повышения квалификации, ориентированных на ИИ и этику.

Функции преподавателя в образовании на основе ИИ

На предварительном этапе данного исследования мы признали важность исследований в области образовательных систем на основе ИИ и поставили перед собой задачу провести суммарный анализ по двум основным аспектам – функции преподавателей в исследованиях ИИ и выгоды, получаемые преподавателями от использования систем на основе ИИ.

Роль преподавателей в исследованиях ИИ оказалась чрезвычайно важной и многогранной [14]. Во-первых, преподаватели выступают в качестве источников данных для эффективного процесса обучения. Их вклад в профессиональное развитие использовался для повышения точности прогнозирования переменных, связанных с преподавателем, таких как качество преподавания и вовлеченность. Кроме того, преподаватели предоставляли ценную информацию о студентах и их поведении, что способствовало внедрению ИИ. Они также принимали участие в проверке точности алгоритмов ИИ, вручную оценивая задания и задавая критерии оценки. Наконец, они давали педагогические рекомендации по подбору материала для обучения на основе ИИ и озвучивали технические проблемы обучения на основе ИИ, чтобы оптимизировать дизайн и удобство использования таких систем.

Что касается преимуществ, которые дают системы на базе ИИ преподавателям, то выяснилось, что ИИ помогает преподавателям на всех этапах обучения: планирование, реализация и оценка. На этапе планирования ИИ позволяет преподавателям получить представление о биографии учащихся, что помогает адаптировать содержание обучения и виды деятельности. На этапе реализации ИИ позволяет осуществлять своевременный контроль, снижать нагрузку, обеспечивать немедленную обратную связь и своевременно вмешиваться в процесс обучения, повышая его эффективность и результативность. Наконец, на этапе оценки ИИ помогает автоматизировать оценку, прогнозировать результаты и предоставлять обратную связь об эффективности учебной практики. Такая комплексная поддержка значительно снижает нагрузку на преподавателей и позволяет сосредоточиться на таких ключевых областях, как своевременное вмешательство и оценка.

Результаты, приведенные в табл. 1, подробно описывают роль преподавателей в разработке и внедрении ИИ, представляя подробный обзор различных способов, с помощью которых преподаватели вносят свой вклад в подготовку и внедрение ИИ.

Например, преподаватели служат важным источником данных об эффективных процессах или моментах обучения, выступая тем самым в качестве моделей для обучения ИИ. Такой подход был отмечен в ряде исследований. Предоставляемые преподавателями данные могут быть полезны во многих отношениях, например, для повышения точности прогнозов, связанных с качеством преподавания, успеваемостью и вовлеченностью.

Преподаватели также участвуют в этом процессе, предоставляя алгоритмам ИИ информацию о характеристиках своих учеников, что может привести к более целенаправленному внедрению ИИ или вмешательству. Они также вносят свой вклад в проверку точности алгоритмов оценивания ИИ, вручную оценивая задания и эссе, тем самым обеспечивая точку отсчета для точности оценки ИИ. Преподаватели также участвуют в определении критериев оценки на основе ИИ.

Преподаватели играют важную роль в выборе подходящих материалов для внедрения ИИ, предоставляя педагогические рекомендации. Кроме того, они играют ключевую роль в решении технических вопросов обучения на основе ИИ, предлагая свои отзывы о дизайне и удобстве использования систем ИИ. Полученные результаты показывают, что преподаватели вносят важнейший вклад в разработку и эффективное внедрение ИИ в образование. Они выступают не только в качестве конечных пользователей, но и вносят существенный вклад в процесс разработки и совершенствования.

Таблица 1 – Роль учителей в системах на базе искусственного интеллекта в образовании

Категории	Описание
Быть моделями для обучения ИИ	Учителя выступают в качестве источников данных об эффективном учебном процессе или моменте
Снабжение систем искусственного интеллекта данными об их профессиональном развитии	Учителя участвуют в исследованиях для более точного прогнозирования переменных, связанных с учителями (например, качества преподавания, эффективности и вовлеченности учителей)
Снабжение алгоритмов ИИ информацией и поведением учащихся	Преподаватели предоставляют информацию о характеристиках учащихся для внедрения (или вмешательства) ИИ
Проверка правильности оценок	Учителя оценивают задания и эссе, чтобы проверить точность алгоритмов оценивания ИИ
Определение критериев оценки	Учителя определили критерии оценивания на основе ИИ
Оказание педагогического руководства по выбору материалов	Преподаватели обеспечивают педагогическое руководство по выбору материалов для внедрения (вмешательства) на основе ИИ
Предоставление обратной связи по техническим вопросам	Учителя оставляют отзывы и высказывают свое мнение по техническим вопросам (например, по дизайну или удобству использования ИИ) в образовании на основе ИИ
Примечание: Подробно описывают роль преподавателей в разработке и внедрении ИИ.	

Таким образом, на этапе планирования образовательного процесса ИИ служит мощным инструментом для преподавателей, предоставляя критически важные сведения об успеваемости и истории обучения студентов. Такой подход, основанный на данных, позволяет преподавателям адаптировать свои учебные планы с учетом индивидуальных потребностей и навыков учащихся. Кроме того, ИИ может помочь в принятии решений о том, какой учебный материал наиболее актуален, и более эффективно организовать предстоящую учебную деятельность.

На этапе внедрения преимущества ИИ становятся еще более очевидными. Мониторинг в режиме реального времени позволяет преподавателям своевременно вносить коррективы в методику обучения. Технология позволяет существенно снизить нагрузку на преподавателей за счет автоматизации многих рутинных задач. Кроме того, ИИ обеспечивает мгновенную обратную связь, помогая преподавателям выбирать оптимальные виды учебной деятельности для своих студентов. Технология также может способствовать своевременному вмешательству для улучшения результатов обучения и сделать процесс обучения более увлекательным как для преподавателей, так и для студентов. Способность ИИ отслеживать прогресс в режиме реального времени улучшает взаимодействие преподавателя и студента, создавая более динамичную образовательную среду.

Что касается целей оценки, то технологии ИИ способны произвести революцию в традиционных методах. Более точная оценка работы преподавателя возможна благодаря алгоритмам машинного обучения по сравнению с устаревшими статистическими методами. Автоматизация распространяется и на выставление оценок, освобождая преподавателей от трудоемких задач. Кроме того, ИИ может предоставлять важную обратную связь об

эффективности методов обучения, а в таких специализированных областях, как психологическое образование, помогать преподавателям принимать обоснованные решения при обучении учеников с особыми образовательными потребностями, например, с расстройствами аутистического спектра.

В целом, роль ИИ в образовании простирается от планирования до реализации и оценки, что позволяет оптимизировать образовательный процесс, повысить качество обучения и в конечном итоге принести пользу как преподавателям, так и учащимся.

В табл. 2 преимущества ИИ в образовании с точки зрения учебной деятельности разделены на этапы планирования, реализации и оценки. На этапе планирования ИИ помогает преподавателям, предоставляя исчерпывающую информацию об особенностях студентов, что позволяет принимать более взвешенные решения относительно содержания обучения. Кроме того, ИИ помогает планировать учебные мероприятия, предоставляя данные, основанные на фактических данных.

На этапе внедрения ИИ в образование оказывается полезным инструментом, способствующим повышению эффективности учебного процесса. Преподаватели могут использовать ИИ для мониторинга своих студентов в режиме реального времени, что снижает их рабочую нагрузку и позволяет им предоставлять немедленную персонализированную обратную связь. Кроме того, ИИ может предложить оптимальный вариант учебной деятельности на основе анализа данных о студенте, помочь преподавателю своевременно вмешаться в процесс обучения, отследить прогресс студента, сделать процесс обучения более увлекательным и наладить более тесное взаимодействие между преподавателями и студентами.

На этапе оценки ИИ демонстрирует свою ценность, прогнозируя и оценивая результаты работы преподавателей с точностью, превосходящей традиционные линейные регрессионные модели. Он позволяет автоматизировать процесс оценки и аттестации, предоставляя преподавателям информацию об эффективности их учебной практики. ИИ также помогает принимать важные клинические решения в определенных образовательных контекстах. В целом полученные результаты свидетельствуют о том, что ИИ способен существенно оптимизировать различные аспекты учебного процесса, обеспечивая преимущества на каждом этапе образовательного пути.

Таблица 2 – Потенциальные преимущества систем на базе искусственного интеллекта для учителей

Планирование задач	
Активность	Описание
Предоставление информации о студентах	Учителя могут получать информацию от системы искусственного интеллекта об образовании своих учеников
Принятие решений по содержанию обучения	Учителя могут использовать ИИ для принятия решения о соответствии содержания обучения навыкам и потребностям учащихся.
Планирование деятельности	ИИ может быть полезен учителям при планировании учебных занятий
Выполнение	
Своевременный мониторинг	Учителя могут следить за своими учениками с помощью ИИ
Снижение нагрузки на учителя	ИИ может снизить нагрузку на учителей
Немедленная обратная связь	ИИ позволяет учителям давать немедленную обратную связь

Выбор/адаптация оптимальной учебной деятельности на основе обратной связи ИИ	ИИ может помочь учителям решить, какие упражнения наиболее подходят их ученикам, исходя из их характеристик
Содействие своевременному вмешательству	ИИ может облегчить своевременное вмешательство учителей для лучшего обучения
Отслеживание прогресса учащихся	Учителя могут отслеживать прогресс учащихся с помощью ИИ
Делаем учебный процесс интереснее	Использование приложений на основе искусственного интеллекта или преподавания на основе искусственного интеллекта делает обучение более интересным для учителей
Увеличение взаимодействия	ИИ может способствовать взаимодействию учителя и ученика
Задачи оценки	
Лучшее прогнозирование/оценка работы/результатов учителей	Важные выводы для развития учителей могут быть более точно выявлены с помощью ИИ (алгоритмов машинного обучения), чем с помощью линейной регрессии
Автоматизированная оценка и оценка	ИИ помогает учителям автоматизировать экзамены, выставление оценок за эссе и принятие решений
Предоставление обратной связи по эффективности учебной практики	ИИ может показать учителям, насколько эффективно они преподают
Помощь в принятии клинических решений	ИИ может позволить учителям поддерживать клинические решения (например, по расстройствам аутистического спектра)
Примечание: преимущества ИИ в образовании с точки зрения учебной деятельности на этапы планирования, реализации и оценки	

Образовательные системы на основе искусственного интеллекта в Казахстане

На втором этапе исследования мы опросили 114 преподавателей, и предварительные результаты показали, что в настоящее время уровень принятия и понимания образовательных систем на основе ИИ в Казахстане ограничен. По данным нашего исследования:

- 87% преподавателей знают о системах на основе ИИ.
- Однако только 43% из них понимают, как эти системы функционируют.
- Только 31% используют те или иные системы на основе ИИ в образовательных целях.
- Только 54% понимают этические последствия, связанные с ИИ.
- Значительные 62% считают, что в долгосрочной перспективе ИИ может нанести вред их профессии.

- Лишь 7% активно внедряют и тестируют новые приложения ИИ в своей профессии. Эти данные свидетельствуют о том, что в Казахстане существуют значительные препятствия для внедрения и понимания ИИ в образовании, которые необходимо устранить.

Эта статистика отражает значительный пробел в понимании и применении систем на основе искусственного интеллекта в образовательной сфере Казахстана. Это объясняется целым рядом причин.

- Недостаточная осведомленность и непонимание: Несмотря на то что большинство респондентов слышали о системах, основанных на искусственном интеллекте, менее половины из них имеют четкое представление о том, как они функционируют. Нехватка знаний может удерживать преподавателей от внедрения этих технологий из-за страха перед неизвестностью или неверных представлений о сложности ИИ.

- Ограниченное применение в образовании: Только 31% преподавателей используют ИИ в образовательных целях. Такой низкий уровень использования может быть обусловлен

отсутствием доступных и недорогих образовательных инструментов ИИ или недостаточной подготовкой преподавателей к внедрению таких инструментов в свою педагогическую практику.

- Этические соображения: Более половины респондентов выразили понимание этических последствий использования ИИ, однако это оставляет значительную часть преподавателей, которые могут не знать о таких вопросах, как конфиденциальность данных, предвзятость систем ИИ и влияние ИИ на безопасность работы.

- Боязнь вреда профессии: Тот факт, что 62% респондентов ожидают, что ИИ в долгосрочной перспективе нанесет вред их профессии, отражает распространенное опасение, что ИИ может заменить преподавателей-людей. Это заблуждение также может препятствовать принятию и внедрению ИИ в образование.

- Сопротивление изменениям: Наконец, только 7% преподавателей активно внедряют и тестируют новые приложения ИИ в своей профессии. Эта статистика отражает сопротивление изменениям, которое характерно для многих профессий, особенно при внедрении новых технологий.

Для решения этих проблем необходимы согласованные усилия по повышению осведомленности об ИИ, подготовке преподавателей, разъяснению этических вопросов, снятию опасений по поводу гарантий занятости и поощрению инноваций в преподавательской практике. Заинтересованные стороны, такие как государственные органы, образовательные учреждения и технологические компании, должны сыграть свою роль в продвижении и содействии использованию ИИ в образовании. Совместная работа поможет создать более эффективную и действенную систему образования, которая будет использовать преимущества ИИ и при этом минимизировать его возможные недостатки.

Результаты и их обсуждение.

Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в учебную среду потенциально может повысить эффективность образования, но при этом может вызвать непредвиденные сложности. Будущая польза от использования искусственного интеллекта в образовании будет максимальной, если люди будут понимать и предвидеть возможные проблемы, возникающие при его применении. Эти проблемы обычно возникают в нескольких критических областях.

Во-первых, при внедрении ИИ в образовательную среду необходимо защищать правовые принципы. В развивающихся странах развитие технологий ИИ может усугубить социально-экономическое неравенство, зеркально отражая хорошо известное «цифровое неравенство». Это растущее «алгоритмическое неравенство» может лишить многих учащихся образовательных преимуществ, предоставляемых ИИ. Такая ситуация возникает потому, что большинство алгоритмов ИИ, разработанных преимущественно в богатых странах, не учитывают условия, характерные для более бедных стран, и, следовательно, не могут быть применены там напрямую [15].

Чтобы создать благоприятные условия для применения ИИ в обучении, образовательный сектор должен преодолеть серьезные препятствия, такие как нехватка фундаментальных технологий и инфраструктуры. Во-вторых, очень важно оценить этические аспекты и безопасность до начала сбора, использования или распространения данных. Личные консультации/советы студентов – одна из этических проблем, возникающих при использовании ИИ. К другим этическим аспектам относятся сбор данных, конфиденциальность данных, распределение ответственности и алгоритмы подачи информации. Усиление надзора за технологиями ИИ и их результатами требует обсуждения в обществе вопросов этики, подотчетности и безопасности. Такие дискуссии также помогают преподавателям подготовиться к обучению с помощью ИИ.

Применение ИИ в учебном процессе требует от преподавателей совершенствования навыков цифровой педагогики [16]. Для того чтобы разработчики образовательных продуктов разработали удобный подход к внедрению ИИ в учебный процесс, они должны сначала понять, как функционируют преподаватели. Совершенствование методов обучения все больше подчеркивает важность способности студентов к автономному обучению, что является положительной тенденцией.

В эпоху ИИ в образовании будет применяться подход, ориентированный на студента, когда он сам возглавляет учебную деятельность и проекты. Интеллектуальные обучающие системы позволят студентам составлять индивидуальные планы обучения, выбирать учебные материалы, отслеживать прогресс и участвовать в групповых занятиях [17]. По мнению Селвина [18], преподаватели должны уделять первостепенное внимание развитию у студентов способности к автономному обучению на протяжении всего учебного процесса. Это связано с тем, что различные методики обучения все чаще требуют от студентов навыков саморегуляции и самоуправления [19]. Шестая рекомендация поощряет более активное взаимодействие между студентами.

Все большая зависимость от обучающих платформ с искусственным интеллектом и опосредованного машинами общения может привести к снижению навыков социального общения студентов. Поэтому в стремлении получить высшее образование студенты должны сотрудничать и поддерживать друг друга. Решить эту проблему может образование на основе искусственного интеллекта, позволяющее создать модель дистанционного обучения, в которой большое внимание уделяется социальному взаимодействию. Такая модель позволяет студентам обучаться в режиме онлайн и одновременно участвовать в различных социальных мероприятиях и лагерях.

Наконец, по мере развития экономической и технологической глобализации все более очевидным становится значение ИИ в образовании. В разных странах исследования в области ИИ стали приоритетными на государственном уровне. Эта преобразующая образовательная экосистема, основанная на ИИ, способствует предоставлению точных, индивидуализированных и гибких образовательных услуг и администрирования. Однако при внедрении ИИ в учебные аудитории школы, преподаватели и учащиеся сталкиваются с множеством проблем и трудностей. Эти проблемы могут быть эффективно решены только совместными усилиями преподавателей, студентов и других участников образовательной экосистемы.

Заключение.

В данном исследовании подчеркивается, что искусственный интеллект (ИИ) преимущественно полезен для педагогической практики. Преподаватели используют искусственный интеллект на различных этапах обучения, включая планирование, реализацию и оценку. Возможности искусственного интеллекта помогают преподавателям определить уникальные потребности своих учеников, что способствует выбору подходящего учебного материала и видов деятельности. Одновременно с этим средства ИИ обеспечивают мониторинг и обратную связь с учащимися в режиме реального времени во время учебных занятий, например при выполнении совместных заданий. По окончании обучения автоматизированные системы оценки с поддержкой ИИ помогают в процессе оценивания. Эти преимущества в первую очередь снижают нагрузку на преподавателей и позволяют им сосредоточиться на таких важных задачах, как оперативное вмешательство и оценка.

Однако данное исследование также выявило ряд ограничений и проблем, связанных с использованием ИИ в педагогических контекстах, включая ограниченную надежность, технические возможности и адаптируемость в различных условиях. Для преодоления

препятствий, выявленных в данном исследовании, необходимы дальнейшие эмпирические исследования. Мы пришли к выводу, что разработка систем ИИ, обладающих как техническими, так и педагогическими возможностями и способных содействовать качественному образованию в различных условиях обучения, остается пока нерешенной задачей. Для реализации этой цели необходимо междисциплинарное сотрудничество с участием различных заинтересованных сторон, включая разработчиков ИИ, экспертов в области педагогики, преподавателей и студентов.

В условиях Казахстана использование и внедрение систем на основе ИИ в сфере образования пока еще очень ограничено. Это не только техническая проблема, но и вопрос осведомленности о возможностях использования ИИ и связанных с этим этических аспектах. По-видимому, существует относительно низкий уровень понимания того, что ИИ обладает широким потенциалом для трансформационных изменений в сфере образования - от автоматизации административных задач до адаптации учебных программ на основе особенностей обучения студента.

Одновременно с этим недостаточной представляется и осведомленность об этических проблемах, связанных с использованием ИИ в образовании. Крайне важно знать этические аспекты, чтобы предотвратить возможные злоупотребления, такие как нарушение неприкосновенности частной жизни, предвзятость алгоритмов ИИ и цифровое неравенство среди учащихся. Эти соображения имеют принципиальное значение для того, чтобы использование ИИ не привело к непреднамеренному усугублению существующего неравенства в системе образования.

Таким образом, в условиях Казахстана, несмотря на то что ИИ способен принести значительные улучшения в сектор образования, его эффективное внедрение требует повышения осведомленности о его преимуществах и связанных с ними этических проблемах. Это подчеркивает важность совместных усилий специалистов в области образования, разработчиков ИИ, политиков и других заинтересованных сторон для обеспечения всестороннего понимания ИИ и этических основ его использования, что будет способствовать ответственной и полезной интеграции ИИ в образовательную сферу Казахстана.

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678668 «Разработка интерактивной программы дистанционного профессионального обучения учителей сельских малокомплектных школ на базе цифровой платформы Discord»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. (2019) Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education-where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. №16 (1). 39 p.
- 2 Cope B., Kalantzis M., Sears D. (2020) Artificial intelligence for education: Knowledge and its assessment in AI-enabled learning ecologies. *Educational Philosophy and Theory*. P. 1–17
- 3 Luckin R., Cukurova M. (2019) Designing educational technologies in the age of AI: A learning sciences-driven approach. *British Journal of Educational Technology*. №50 (6). P. 2824-2838
- 4 Cukurova M., Luckin R. (2018) Measuring the impact of emerging technologies in education: A pragmatic approach. Springer, Cham. P. 25-30
- 5 Seufert S., Guggemos J., Sailer M. (2020) Technology-related knowledge, skills, and attitudes of pre-and in-service teachers: The current situation and emerging trends. *Computers in Human Behavior*, P. 106-552
- 6 Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2019) Artificial intelligence in education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign. P. 43-52
- 7 Bonk C.J., Wiley D.A. (2020) Preface: Reflections on the waves of emerging learning technologies. *Educational Technology Research and Development*. №68 (4). P. 1595–1612

- 8 Baker T., Smith L. (2019) Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges. Retrieved from Nesta Foundation website. P. 115-125
- 9 Aggarwal C.C. (2018) Neural networks and deep learning. Springer. 978 p.
- 10 Alenezi H.S., Faisal M.H. (2020) Utilizing crowdsourcing and machine learning in education: Literature review. Education and Information Technologies, P. 1-16
- 11 Chiu T.K., Meng H., Chai C.S., King I., Wong S., & Yam Y. (2021) Creation and evaluation of a pretertiary artificial intelligence (AI) curriculum. IEEE Transactions on Education. №65 (1). P. 30-39
- 12 Roll I., Wylie R. (2016) Evolution and revolution in artificial intelligence in education. International Journal of Artificial Intelligence in Education. №26 (2). P. 582–599
- 13 Langran E., Searson M., Knezek G., Christensen R. (2020) AI in Teacher Education. In Society for Information Technology & Teacher Education International Conference Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). P. 735–740
- 14 Жиенбаева С., Жумабекова Ф., Керимбаева Р., Салимбаева С., Тайтелиева Л., Булшекбаева А. Подготовка специалистов дошкольного образования к инновационной деятельности в дошкольных организациях. Всемирный журнал по образовательным технологиям: актуальные вопросы. — №14 (3). — 2022. — С. 619-629
- 15 Hao K. (2019) China has started a grand experiment in AI education. It could reshape how the world learns. MIT Technology Review. №123 (1). P.35-40
- 16 Мамытбаева З., Кякбаева У., Азимбаева Д., Керимбаева Р., Сарыбекова З., Дауренбеков К. Формирование исследовательской компетентности будущих педагогов-воспитателей на основе технологии проектного обучения. Всемирный журнал по образовательным технологиям: актуальные вопросы. — №14 (3). — 2022. — С. 927-939
- 17 Luan H., Geczy P., Lai H., Gobert J., Yang S.J., Ogata H., Tsai C.C. (2020) Challenges and future directions of big data and artificial intelligence in education. Frontiers in psychology. №11. P. 580-820
- 18 Selwyn N. (2019) Should robots replace teachers?: AI and the future of education. John Wiley & Sons. P. 98-115
- 19 Kim J., Merrill K., Xu K., Sellnow D.D. (2020) My teacher is a machine: Understanding students' perceptions of AI teaching assistants in online education. International Journal of Human-Computer Interaction. №36 (20). P. 1902-1911

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕГІ ЖҮЙЕЛЕР: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Андатпа.

Бұл мақалада Қазақстандағы педагогикалық білім берудегі жасанды интеллекттің (ЖИ) өсіп келе жатқан рөлі егжей-тегжейлі қарастырылады. Жергілікті оқытушылармен және технология сарапшыларымен жүргізілген ауқымды зерттеулер мен сұхбаттардың арқасында біз жасанды интеллект құралдарын қолданудың салдары мен мүмкіндіктерін зерттейміз. Біздің талдауымыз жасанды интеллектке негізделген бұл жүйелердің педагогикалық тәжірибені қалай өзгертетінін, оқытуды жекелендіруге ықпал ететінін және оқытушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынас динамикасын жақсартатынын көрсетеді. Мақалада сондай-ақ деректердің құпиялылығы, этикалық дилеммалар және педагогтардың цифрлық сауаттылығына деген сыни қажеттілік сияқты жасанды интеллект технологияларын енгізу кезінде қазақстандық білім беру секторының алдында тұрған өзекті мәселелерге баса назар аударылады.

Мақалада сонымен қатар интеллект интеграциясы мұғалімдерді даярлау модельдерінде парадигманы өзгертуді қажет ететіндігі атап көрсетілген: дәстүрлі педагогикалық әдістерден технологиялық тұрғыдан жетілдірілгенге дейін. Біз Қазақстандағы жағдайды қарастырамыз, білім берудің цифрлық трансформациясына бірегей жолын құжаттай отырып және жасанды интеллект осы елдің ерекше білім беру міндеттерін қалай шеше алатынын және жасанды интеллекттің дамуына әртүрлі үлестерін зерттей отырып, біз студенттер мен оқытушыларға жасанды интеллекттің және этикаға бағытталған оқу бағдарламалары мен біліктілікті арттыру арқылы жасанды интеллект туралы білуге мүмкіндік беруіміз керек. Қазақстан жағдайында педагогикалық білім беруде жасанды интеллектті қолданудың көп қырлы әлеуеті мен қыр-сырын аша отырып, бұл мақала мүдделі тараптарға жасанды интеллектті оқытушыларды даярлау бағдарламаларына интеграциялау жөнінде негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Бұл ретте білім беру ұмтылыстарын цифрлық жетістіктермен үйлестіру қажеттігі атап өтіледі, бұл Қазақстанның технологиялық интеграцияланған білім беру болашағына жолдағы іргелі қадам болып табылады.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект (ЖИ), жекелендірілген оқыту жүйелері, автоматтандырылған бағалау жүйелері, жасанды интеллектке бағытталған оқу бағдарламалары, мұғалімдерді даярлау.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED SYSTEMS IN TEACHER EDUCATION: OPPORTUNITIES AND CONSEQUENCES

Abstract.

This article examines in detail the growing role of artificial intelligence (AI) in teacher education in Kazakhstan. Through extensive research and interviews with local teachers and technology experts, we are exploring the implications and possibilities of using artificial intelligence tools. Our analysis shows how these artificial intelligence-based systems are changing pedagogical practice, contributing to the personalization of learning and improving the dynamics of relationships between teachers and students. The article also highlights the current problems faced by the Kazakh education sector in the implementation of artificial intelligence technologies, such as data privacy, ethical dilemmas and the critical need for digital literacy of teachers.

The article also emphasizes that the integration of artificial intelligence requires a paradigm shift in teacher training models: from traditional pedagogical methods to technologically advanced ones. We consider the situation in Kazakhstan, documenting its unique path to digital transformation of education and exploring how artificial intelligence can solve the specific educational challenges of this country and the diverse contribution to the development of artificial intelligence, we must provide students and teachers with the opportunity to learn about artificial intelligence through training programs and advanced training focused on artificial intelligence and ethics. Revealing the multifaceted potential and subtleties of the use of artificial intelligence in teacher education in Kazakhstan, this article helps stakeholders to make informed decisions on the integration of artificial intelligence into teacher training programs. At the same time, the need to align educational aspirations with digital achievements is emphasized, which is a fundamental step towards a technologically integrated educational future of Kazakhstan.

Key words: artificial intelligence (AI), personalized learning systems, automated assessment systems, curricula focused on artificial intelligence, teacher training.

REFERENCES

- 1 Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. (2019) Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education—where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. №16 (1). 39 p. [in English]
- 2 Cope B., Kalantzis M., Searsmith D. (2020) Artificial intelligence for education: Knowledge and its assessment in AI-enabled learning ecologies. *Educational Philosophy and Theory*. P. 1–17 [in English]
- 3 Luckin R., Cukurova M. (2019) Designing educational technologies in the age of AI: A learning sciences-driven approach. *British Journal of Educational Technology*. №50 (6). P. 2824 -2838 [in English]
- 4 Cukurova M., Luckin R. (2018) Measuring the impact of emerging technologies in education: A pragmatic approach. *Springer, Cham*. P. 25-30 [in English]
- 5 Seufert S., Guggemos J., Sailer M. (2020) Technology-related knowledge, skills, and attitudes of pre-and in-service teachers: The current situation and emerging trends. *Computers in Human Behavior*. P. 106-552 [in English]
- 6 Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2019) Artificial intelligence in education: Promises and Implications for Teaching and Learning. *Center for Curriculum Redesign*. P.43-52 [in English]
- 7 Bonk C.J., Wiley D.A. (2020) Preface: Reflections on the waves of emerging learning technologies. *Educational Technology Research and Development*, №68 (4). P.1595-1612 [in English]
- 8 Baker T., Smith L. (2019) Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges. Retrieved from Nesta Foundation website. P. 115-125 [in English]
- 9 Aggarwal C.C. (2018) *Neural networks and deep learning*. Springer. 978 p. [in English]
- 10 Alenezi H.S., Faisal M.H. (2020) Utilizing crowdsourcing and machine learning in education: Literature review. *Education and Information Technologies*. P. 1-16 [in English]
- 11 Chiu T.K., Meng H., Chai C.S., King I., Wong S., & Yam Y. (2021) Creation and evaluation of a pretertiary artificial intelligence (AI) curriculum. *IEEE Transactions on Education*. №65 (1). P. 30-39 [in English]
- 12 Roll I., Wylie R. (2016) Evolution and revolution in artificial intelligence in education. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*. №26 (2). P. 582–599 [in English]
- 13 Langran E., Searson M., Knezek G., Christensen R. (2020) AI in Teacher Education. In *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference Association for the Advancement of Computing in Education (AACE)*. P.735–740 [in English]
- 14 Zhihenbaeva S., Zhumabekova F., Kerimbaeva R., Salimbaeva S., Taitelieva L., Bulshekbaeva A. Podgotovka spetsialistov doshkol'nogo obrazovaniya k innovatsionnoi deyatel'nosti v doshkol'nykh organizatsiyakh. *Vsemirnyi zhurnal po obrazovatel'nykh tekhnologiyam: aktual'nye voprosy* [Preparation of preschool education specialists for innovative activities in preschool organizations. *The World Journal of Educational Technologies:*

current issues]. №14 (3). 2022. P. 619-629 [in Russian]

15 Hao K. (2019) China has started a grand experiment in AI education. It could reshape how the world learns. MIT Technology Review. №123 (1). P.35-40 [in English]

16 Mamybaeva Z., Kyakbaeva U., Azimbaeva D., Kerimbaeva R., Sarybekova Z., Daurenbekov K. Formirovanie issledovatel'skoi kompetentnosti budushhikh pedagogov-vospitatelei na osnove tekhnologii proektnogo obucheniya. Vsemirnyi zhurnal po obrazovatel'nyim tekhnologiyam: aktual'nye voprosy [Formation of the research competence of future educators based on project-based learning technology. The World Journal of Educational Technologies: current issues]. №14 (3). 2022. P. 927-939 [in Russian]

17 Luan H., Geczy P., Lai H., Gobert J., Yang S.J., Ogata H., Tsai C.C. (2020) Challenges and future directions of big data and artificial intelligence in education. Frontiers in psychology. №11. P. 580-820 [in English]

18 Selwyn N. (2019) Should robots replace teachers?: AI and the future of education. John Wiley & Sons. P.98-115 [in English]

19 Kim J., Merrill K., Xu K., Sellnow D.D. (2020) My teacher is a machine: Understanding students' perceptions of AI teaching assistants in online education. International Journal of Human-Computer Interaction. №36 (20). P. 1902-1911 [in English]

Information about authors:

Bakytgul Abykanova – **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Department of “Physics and technical disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Zhadyra Salykbayeva – master, Senior Lecturer, Department of “Physics and technical disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-5853>

Manas Kaiyrzhan – 2nd year master's student “7M01504 – Physics in Education” speciality, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0221-0286>

Abdurrahman Baktygereev – 2nd year master's student “7M01504 – Physics in Education” speciality, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: madara_uchiha569@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9139-5674>

Информация об авторах:

Бакытгуль Абыканова – **основной автор**, кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры «Физика и технические дисциплины», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Жадыра Салыкбаева – магистр, старший преподаватель кафедры Физика и технические дисциплины, Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-5853>

Кайыржан Манас – магистрант 2 курса специальности «7M01504 – Физика в образовании», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0221-0286>

Абдурахман Бактыгереев – магистрант 2 курса специальности «7M01504 - Физика в образовании», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: madara_uchiha569@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9139-5674>

Авторлар туралы ақпарат:

Бакытгуль Абыканова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Жадыра Салыкбаева – магистр, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының аға оқытушы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-5853>

Манас Қайыржан – «7М01504 – Білім берудегі физика» мамандығының 2 курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ketebaev19@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0221-0286>

Абдуррахман Бактыгереев – «7М01504 – Білім берудегі физика» мамандығының 2 курс магистранты, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madara_uchiha569@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9139-5674>

D.Sh. Fayzieva*

Tashkent State University of Economics
Tashkent, 100066, Uzbekistan
*e-mail: dilafruz0306@mail.ru

THE PROCEDURE FOR DETERMINING THE TOTAL AMOUNT OF REMUNERATION PAID TO EMPLOYEES

Abstract.

This article's aim is validating indicators such as performance-based compensation, a pay plan that links employee compensation to performance, and any contingent element.

There are several different ways to determine an employee's total compensation. For example, compensation may depend on the complexity of situations and the tasks involved. And compensation can be monetary or non-monetary. It is explained that compensation based on the employee's productivity or competence does not always refer to financial rewards, even if the reward for work primarily involves the expression of wages in money.

The global financial crisis caused the need to rationalize the staffing of corporations, led to a revision of motivation and labor incentives, to maintain the socio-economic activity of wages and other payments to the organization's personnel at an effective level.

The lack of principles on the organization of personnel Awards leads to a clear violation of the relationship between the employee and the organization.

Key words: wages, incentive, employer, job satisfaction, compensation, variable remuneration, labor theory.

Introduction.

In modern conditions, employee rewarding, as a system of relations between employer and employee, requires the need to modernize scientific principles and principles in building such relations, taking into account the current processes between efficiency and innovative development in enterprises and organizations.

The award of each employee is determined by his personal contribution, taking into account the final result of the enterprise's work, is regulated by taxes, and its maximum amount is not limited. The state of minimum wages of employees is established by law. Even today, the remuneration of employees is decided directly by the organization, and its regulation is carried out by a collective agreement.

Compensation may also take into account the skills of an individual worker or group of workers and how well they apply to the task assigned by the employer. Finally, compensation may be based on results or performance, which is the focus of this study [1].

Compensation can be monetary or non-monetary. Compensation based on an employee's performance or competence is not always a financial reward, even though the reward for work primarily involves the expression of wages in money.

In this part of the study, the different terms are used interchangeably when they refer to compensation based on the characteristics of labor reserves or working conditions. These terms include, but are not limited to, "performance-based pay," "performance-based pay," and "variable pay".

Modern research on human resource employment is based on the assumption that, since money is a means of acquiring material goods, compensation has a motivating and justifying effect on employee behavior [2].

Hence, trait-based compensation, proposed by several justification theories, including, among others, expectancy theory and goal setting, increases productivity due to its impact on human resource employment activities and productivity.

There are also theories that oppose performance-based compensation, such as Herzberg's theory of hygiene justification and Desi's theory of internal justification.

These theoretical outlooks, in one way or another, explain the relationship between demographic trends and processes occurring in the field of employment.

In this regard, research aimed at improving the award of employees in state organizations is of great practical importance.

The need to solve these above-mentioned problems in a comprehensive context determined the choice of the research topic and justification of its relevance.

Therefore, an effective employee reward system, widely used by the tools of economic analysis, makes it possible to identify weaknesses and strengths of the management of state organizations, to identify reserves for the growth of innovative development and effective activity of state organizations.

At the same time, the global financial crisis caused the need to rationalize the staffing of corporations, led to a revision of motivation and labor incentives, to maintain the socio-economic activity of wages and other payments to the organization's personnel at an effective level.

The lack of principles on the organization of personnel Awards leads to a clear violation of the relationship between the employee and the organization.

The weakness of the methodological support of the organization system for awarding the organization's personnel, especially on issues such as: analysis of the compliance of the performance of employees with the strategic goals of the state organization; assessment of the impact of the employee reward system on improving the effectiveness of the organization and the level of innovative activity, is relevant.

Materials and methods of research.

Grounded theories are discussed below in the following order: needs, incentives, expectations, internal justification, equity, and agency theory. The listed theoretical worldviews complement each other as they developed simultaneously or one after the other. Later, we will briefly touch on the methodological organizers of the listed grounded theories.

McGregor's need-based theory consists of two parts: theory X and theory Y. According to theory X, managers evaluate those who do not like the work and responsibilities under their hands and tend to avoid them as lazy people. This means that managers must monitor the efforts of employees and motivate them to improve productivity.

In contrast, Theory Y predicts that people love work, are creative, seek responsibilities, and appear to be humiliated. According to Theory X, performance-based remuneration could be an acceptable instrument of employment contracts. Theory Y, on the other hand, predicts that productivity growth is not directly related to the efforts of the employer, who takes labor as the basis.

Incentive theory evaluates material compensation as an external factor influencing the behavior of individual employees and justifying human resources with work. Grounding theory and Herzberg's hygiene categorize the factors that lead to job satisfaction, internal factors that affect job attitudes, and external factors that affect job dissatisfaction [3].

What makes people intrinsically grounded? These are, for example, factors related to the work itself, recognition, growth and promotion opportunities. On the contrary, external factors

such as wages and relations with managers and employees are considered as factors related to occupational hygiene.

Addressing hygiene-related factors may reduce job dissatisfaction, but may not increase motivation except in the short term. Management of occupational hygiene factors is a specific approach to justifying work based on recognition or career, in which external factors and risk of punishment determine the nature of behavior.

If Herzberg's theory is followed, it is not considered an effective instrument in the management of human resources, and therefore, financial factors should not be prerogative to ensure the employment of the population.

According to the expectation theory, not only needs and factors, observation and expectations also affect the motivation of work. Vroom's expectancy theory (1964) predicts that the motivation to motivate a person depends on how strong the expectation is that the work performed will produce a specified result and how attractive this result is to the person.

Thus, the theory focuses on the relationship between the elements of the goal chain: "productivity - reward - personal goals".

Adams, the founder of the theory of justice, states (equity theory) that man seeks fair results, and therefore, acceptance of fairness plays an important role in justifying work. People equate their job addiction with employee performance and seek to eliminate any inequity if it is perceived as such.

This means that people are not interested only in the actual amount of the reward they receive for their efforts, but in comparing it with what their colleagues are receiving for similar efforts. Individuals have multiple options for redressing inequality, which include others, alter their contributions, or affect the outcome of their actions.

T. Malmi and D. Brown, who thought in agreement with the theory of justice notes that the human resource management system should be considered in conjunction with the decision and control process. Therefore, according to the authors, the control management system is divided into planning, cybernetics, reward and compensation, administrative and cultural control. These elements of management are used to improve the effectiveness of personnel policy within the organization. The role of supervisory management is to motivate employees to improve their productivity [4], [5].

In this plan, the compensation package participates as a mechanism that compromises the goals and motivations of employees, unlike in situations where there are no overt incentives. Such a human resource management system affects the direction, motivation and enthusiasm of each employee.

Results and its discussion.

Many studies of labor relations were conducted on the basis of the theory of agency relations (agency theory). According to this theory, informational asymmetry exists at different organizational levels of the labor market. First, such asymmetry is typical for companies in which ownership and control of the firm is shared between participants in labor relations. This means that the owner of the firm (ie, the principal) represents the manager (ie, the agent) in controlling the activities of the firm.

In such cases, managers have a better understanding of the economic reality of the company than the owner, since they are responsible for operational activities and have access to unadjusted financial figures. Second, informational asymmetry also exists in labor contracts between employers and employees. Only employees are aware of their true abilities and exert their efforts, while managers cannot adequately monitor their motivation and measure their abilities.

Situations involving asymmetric information can lead to abuse of the other party's lack of awareness.

In the United States, a flexible system of stimulating the innovative activity of employees is built in such a way that fixed wages, as a rule, only increase and practically never decrease; at the same time, part of the income is put on a direct dependence on the results of the innovative activity of the employee. The main types of additional pay in the United States include: bonuses for management personnel; compensation payments upon retirement; special bonuses for managers that are not related to their income; bonuses depending on the amount of profit at the unchanged value of the base salary; additional fees for advanced training and work experience; sale of company shares to employees.

The following factors were identified with the consulting firm" McKinzie:

- sphere of influence-the influence of the position on the results of the company's activities (the number of subordinate employees, material and financial resources, the growth of the company's income);
- the complexity of the implementation of the tasks included in the tasks (planning, problem solving and creative activity, decision-making);
- requirements-the amount of knowledge and skill required to perform the work (special and general technical knowledge and skill, persuasion and negotiation, the art of management).

For the successful functioning of the economic system in market conditions, it is necessary to provide more creative employees with an innovative space and appropriate working conditions.

Scientific and practical study of the demographic factors of the labor market

The relationship between human motivation and productivity is not linear. Instead, relationships are skewed toward factors that underlie the individual, and are often shaped by demographic factors, which may affect the underlying strength of variable wages [6].

Finally, the relationship between individual and organizational productivity is also non-linear, as the number of factors influencing organizational performance is extraordinarily large. So, in the figure 1, this relationship is indicated by a dotted line. The system created excludes other factors that affect organizational productivity, and improved individual productivity should be focused on the exemplary case and ultimately reflected at the company level.

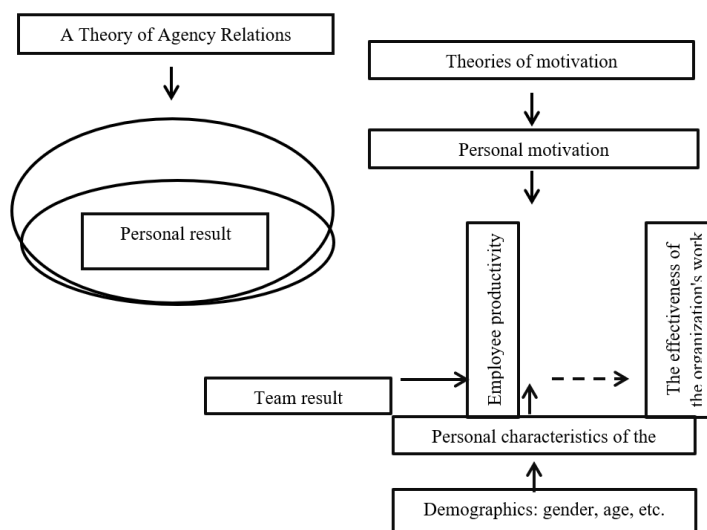

Figure 1 – Theoretical basis of the relationship between individual and organizational productivity

Note: Description-compiled by the author

Traditional economic theories are based on the assumption that people are rational in making decisions and that their actions are aimed at maximizing the results of their activities.

However, it is self-evident that the actual process of decision-making by humans does not rely on reason, as relatively programmatic or intuitive decision-making is limited by many factors [7].

In addition to the limitations of intelligence, human behavior is affected by changes at a particular level. These include, among others, the mental and physical abilities of individuals and objective demographic factors such as age, gender, education and occupation.

Objective demographic factors can affect the personal character of employees and their choice of work activities that correspond to their personal characteristics. For example, gender and age have "economically significant effects" on an employee's attitude to risk. In addition, Dj. Kleinjens is based on the idea that gender factors influence an individual's attitude to competition and his productivity in competitive conditions.

The concept of "employee reward system" is interpreted ambiguously within the framework of incentives. In our opinion, this is characterized by different interpretations of the essence of the relationships accumulated in the process of stimulating labor with the reward of the employee. In addition, the reward system, while having different definitions in economic science, has common aspects that have their own specific base. Taking these aspects into account modern trends in management and Labor Economics, in order to extract their own positions and determine the employee reward system, we analyzed the views of various researchers regarding the employee reward system. Taking into account the definition of the personnel remuneration system of the presented analysis, it is possible to consolidate the need to consider this understanding in many aspects:

- 1) the employee remuneration system is considered a means of motivation;
- 2) the employee remuneration system performs the function of stimulating the employee to work and compensating for his labor costs;
- 3) employee remuneration system is carried out through the function of organizing the performance of work.

Therefore, it is necessary to consider the content of the employee remuneration system much wider than the materialization of Labor. In the system presented in modern economic realities, it is necessary to use a wide range of types of remuneration that exceed sufficient personal needs and recognize the employee's labor contribution. For this reason, in organizations, the following types of remuneration systems are used:

- education, experience, qualifications, income, profit and capital, payments for participation in strategic management and planning programs;
- guarantees in the organization and payments on social standards apply.

Khakimova K. Nematov J. considers the specifics of payment of remuneration and compensation of expenses of a lawyer in an agreement on the provision of legal assistance in the Republic of Uzbekistan and foreign countries [8].

Based on the officially established criteria for evaluating remuneration, they identify the following methods that have developed in practice in Uzbekistan:

- payment in a certain fixed amount. This method is the most common and convenient, since the parties determine the amount in advance, as a result of which the principal prepares for expenses, and the lawyer tries to justify the payment by performing all the actions provided for in the condition on the subject of the agreement. In addition, it is advisable to use this method in one-time or short-term assignments, since the upcoming complexity, duration, and cost can be estimated immediately. For example, consulting, drafting legal documents, registration or appeal.

– time-based payment. According to M.G. Korobitsin, "the disadvantage of hourly pay is that different lawyers spend different time to complete each individual stage of assistance, as a result of which some unscrupulous lawyers delay the process by all available means, involve the principal in absolutely unnecessary litigation, simulate the appearance of work, without achieving the set goal tasks".

With this method of determining payment, first of all, the lawyer estimates the time required to fulfill the agreement, instead of paying more attention to the result and quality of work. – remuneration depending on the result in favor of the principal (most often in percentage terms). Therefore, it can be argued that the Republic of Uzbekistan is allowed a "success fee".

The calculation of payment for services rendered by a lawyer in the United States is considered particularly interesting. Payment can be hourly, payment of fixed or conditional remuneration, and others. However, the amount of the fee may be regulated by ethical rules, since when determining the fee for legal services rendered, as stated in rule 1.5 of the Rules of Professional Conduct of the State of Alabama and other states, a lawyer should not charge excessive fees for his work. The Code defines the criteria for determining the fee: the time spent, the amount of work, the degree of employment of the lawyer and the actual ability to accept other assignments, as well as the amount of the fee, time constraints, the nature and stability of business relations between the lawyer and the client, as well as the fee usually charged to clients for conducting similar cases, which in turn is similar to the practice in Uzbekistan [8].

According to the Government decree on the organization of payment of wages in kind dated July 13, 2023, in Uzbekistan, payment in kind is possible on the basis of written consent of an employee in the following cases:

- calculation of food and agricultural products produced and grown by the employer for the consumption of the employee or his family;
- calculation in the form of provision of food and housing for temporary residence of domestic workers by employers who hire them for maintenance and assistance in household management.

In addition, the condition for payment of wages in kind must be specified in the employment contract concluded with the employee on the basis of his consent. At the same time, remuneration in kind should not exceed 30% of the total salary.

Regardless of the written consent of the employee, if up to 50% of his salary is withheld, payment in kind may not exceed 10% of the total amount of the employee's earnings. At the same time, if more than 50% is withheld, it is prohibited to pay an employee wages in kind, the document says.

Uzbekistan ranks third in Central Asia in terms of average monthly wages (Figure 2). When comparing average monthly nominal wages in five Central Asian countries, Uzbekistan came in third place.

When comparing average monthly nominal wages in the five countries of Central Asia, Uzbekistan was ranked third. In January-September 2022, the average monthly nominal wage in Uzbekistan amounted to 3.72 million soums (\$335).

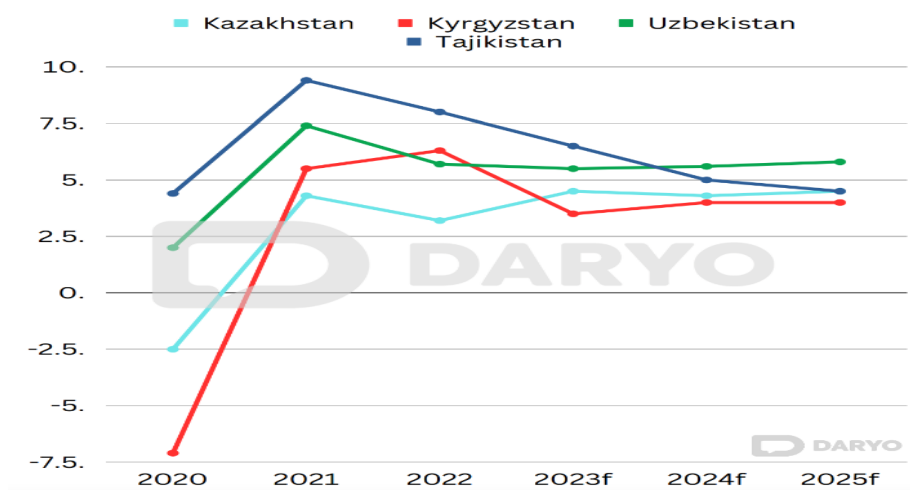
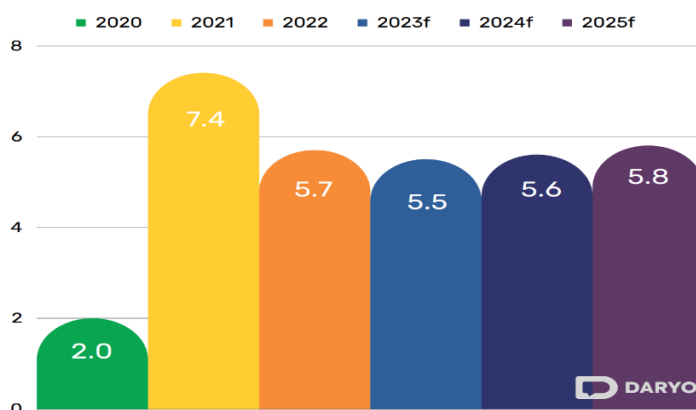

Figure 2 – Uzbekistan is in Central Asia in terms of average monthly wages.

Note: Based on the Materials of the State Statistics Committee of Uzbekistan

In a recent report released by the World Bank titled 'Europe and Central Asia Economic Update: Sluggish Growth, Rising Risks', Central Asia, a region often overshadowed by its larger counterparts, has showcased a remarkable resilience and growth trajectory from 2020 to 2025. The economic performance of major countries like Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan indicates not only recovery from the effects of the global pandemic but also a forward momentum in terms of development.

Uzbekistan

Real GDP growth at market prices in percent, unless indicated otherwise

Figure 3 – Graph showing Uzbekistan's GDP Growth

Note: Based on the Materials of the State Statistics Committee of Uzbekistan

Uzbekistan, showcasing positive growth amidst global economic challenges, recorded a 2.0% growth in 2020. The growth momentum continued with rates of 7.4% and 5.7% in 2021 and 2022. The forecasts for the years 2023 to 2025 are slated at 5.5%, 5.6%, and 5.8%. It's noteworthy that the projections for 2023 and 2024 have seen a slight uptick from the June 2023 predictions by 0.4 and 0.2 percentage points respectively. Average monthly salary in Uzbekistan reaches almost 3.5 million soums. The State Statistics Committee published a report on the level of wages in January-March of tIn January-March, the average monthly nominal accrued wages in

the republic amounted to 3.42 million soums, which is 19.1% more than in the same period last year, follows from the State Statistics Committee report (Figure 3).

By types of economic activity, the wages of employees of enterprises are:

- banking, insurance, leasing and credit-intermediary activities – 8.42 million soums;
- information and communication – 6.5 million soums;
- transportation and storage – 4.55 million soums;
- industry – 4.46 million soums;
- construction – 4.15 million soums;
- trade – 3.51 million soums;
- education – 2.51 million soums;
- healthcare and provision of social services – 2.32 million soums.

In terms of regions, the highest level of wages was recorded in the city of Tashkent (5.21 million soums) and Navoi region (4.73 million soums). The lowest level is in Surkhandarya (2.61 million soums) and Fergana (2.59 million soums) regions.

The average monthly salary is the average value of all remunerations received for the work of an employee within 12 months, recalculated for each individual month.

The average monthly salary includes allowances, bonuses, incentive payments, compensatory payments and pay for hours not worked, as well as income tax withheld from individuals and deductions to the union fund.his year.

Among the advantages offered by the modern economy of Uzbekistan for foreign companies – political and macroeconomic stability, favorable climatic conditions, hospitable and hardworking people and many others.

The average salary in Uzbekistan at the end of nine months of 2023 reached 4.4 million soums. This is 18.1% more than a year earlier, according to data from the Statistics Agency. The largest increase in wages was recorded in Tashkent - by 20.2%, to 7.1 million soums.

Specialists in the field of finance and insurance receive the most - the average monthly salary was 13 million soums. In second place are workers in the field of information and communications - 10.3 million soums, in third place are transportation and storage with 6.7 million soums.

The following recommendations are given for remuneration, including for awarding employees:

- Successful wage reorganization. It is impossible not to change the fiscal policy of the state. Changing tax legislation should be accompanied by changing the tax system. Reducing tax burdens, ensuring opportunities for increasing the wage fund.

- Strengthening the role of social partnership-strengthening the role of bilateral and trilateral agreements and collective agreements at the intermediate level. This relationship should relate to the Coordination of the deadlines for the implementation of each type of agreement in solving the issue of remuneration, the practical fulfillment of obligations in the agreements adopted, enterprises of all forms of ownership.

- Improvement of District regulation of remuneration, the essence of which is that the reproduction of Labor is equal in the regions, the coincidence of the interests and financial capabilities of Kazakhstan, its regions and enterprises.

- Development of forms and systems of remuneration:

In particular: the application of reasonable norms of labor costs (labor obligations of employees), the application of tariff rates (oclads) that ensure the reproduction of labor in accordance with qualifications; creation of material interest of employees in the result of innovative activity.

- Measures to ensure social protection of employees.

Conclusion.

Central Asia's economic performance from 2020 to 2023, when compared to various European regions, showcases its impressive resilience and growth potential. While Europe witnessed varied recovery trajectories with significant disparities between regions, Central Asia maintained a consistent and promising growth rate, emphasizing its emerging economic significance in the broader Eurasian context.

Where these assumptions are met, two problems may arise in relation to employment contracts. The first involves the moral hazard (moral hazard) in which agents are unwilling to put all their effort into work. The second problem is adverse selection by the employer, because agents can never be fully confirmed that they actually have the ability, based on their confirmation that they have the ability.

As can be seen, information asymmetry is important in the theory of agency relations and underlies the scientific research of problems of material justification of employees. In addition to asymmetric information in agency theory, principal and agent interests are assumed to be conflicting and people are self-interested and risk-averse with bounded rationality. The relationship between the supply and demand of labor competition salary data geography, and workplace conditions - employers, will need to tap into their relevant labor market to make decisions.

For example, an employer looking to hire a web developer may want to look current salary data for that particular role. In addition, they may want to specify their labor market geography (city/state) to take into account the cost of living.

Doing this can help the employer offer a fair and competitive salary to their prospective employee, which will also result in a higher number which will also result in a higher number of qualified candidates.

In the Republic of Uzbekistan, the possibility of determining remuneration depending on the result in favor of the principal has its positive sides, in particular, it allows to improve the quality of legal assistance provided.

Identifying shortcomings in the system of remuneration and remuneration at the enterprise, we present:

1. ensuring a close relationship between wages, labor productivity and efficiency. Only then will the employee feel that there are strong incentives for improving efficiency, and conditions will be created to stabilize labor costs.
2. the share of variable and fixed payments should vary depending on labor productivity and profit. Remuneration should be paid not only to managers, but also to all employees.
3. strengthening the role of Trade Unions.
4. remuneration should be aimed at strengthening cohesion and reducing disagreements between employees.

REFERENCES

- 1 Tzani D., Stravrakas V., Santini M., Thomas S., Rosenow J., Flamos A. (2022) Pioneering a performance-based future for energy efficiency: Lessons Learnt from a comparative review analysis of pay-for-performance programmes. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. Vol.158. P. 112-162
- 2 Corduneanu R., Dudau A., Kominis G. (2020) Crowding-in or crowding-out: the contribution of self-determination theory to public service motivation. *Public Management Review*. Vol.22. №7. P. 1070-1089.
- 3 Smart O. (2021) Determinants of employee motivation in the Nigerian institute for oil palm research [nifor]: herzberg's hygiene factor approach. *An International multidisciplinary Research journal*. № 2(11). P.435-452
- 4 Malmi T. (2020) Culture and management control interdependence: An analysis of control choices that complement the delegation of authority in Western cultural regions. *Accounting, organizations and Society*. №86. P. 101-116

5 Choi J. (2020) Studying “and”: A perspective on studying the interdependence between management control practices. Accounting, Organizations and Society. Vol. 86. P. 101-188

6 Maryani Y., Entang M., Tukiran M. (2021) The Relationship between Work Motivation, Work Discipline and Employee Performance at the Regional Secretariat of Bogor City. International Journal of Social and Management Studies. №2(2). P.1-16.

7 Piekkola H. (2018) Performance-related pay and firm performance in Finland. International Journal of Manpower, № 7(26). P. 619-635.

8 Khakimova K., Nematov J. (2021) Specific features of remuneration and compensation of the attorney's expenses in legal aid agreement in the Republic of Uzbekistan and foreign countries. Society and innovations. №4. P. 19-26.

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРГЕ ТӨЛЕНЕТІН СЫЙАҚЫНЫҢ ЖАЛПЫ СОМАСЫН АЙҚЫНДАУ ТӘРТІБІ

Аңдатпа.

Мақала мақсаты өнімділікке негізделген сыйақы, қызметкердің сыйақысын өнімділікке байланыстыратын төлем жоспары және кез келген шартты элемент сияқты көрсеткіштерді Өзбекстан Республикасы мысалында қарастыру.

Қызметкердің жалпы сыйақысын анықтаудың бірнеше түрлі жолдары бар. Мысалы, өтемақы жағдайлардың күрделілігіне және байланысты міндеттерге байланысты болуы мүмкін. Ал өтемақы ақшалай немесе ақшалай емес болуы мүмкін. Қызметкердің өнімділігіне немесе құзыретіне негізделген өтемақы, ең алдымен, еңбекақыны ақшалай түрде көрсетуді көздейтін болса да, әрқашан қаржылық сыйақыға жатпайтыны түсіндіріледі.

Өлемдік қаржы дағдарысы корпорацияларды кадрлық қамтамасыз етуді ұтымды ету қажеттілігін туғызды, еңбекті ынталандыру мен ынталандыруды қайта қарауға, жалақының әлеуметтік-экономикалық белсенділігін және ұйым персоналына басқа да төлемдерді тиімді деңгейде ұстап тұруға әкелді.

Қызметкерлерге сыйақы беруді ұйымдастыру қағидаттарының болмауы қызметкер мен ұйым арасындағы қарым-қатынастың айқын бұзылуына әкеледі.

Негізгі сөздер: жалақы, ынталандыру, жұмыс беруші, жұмысқа қанағаттану, өтемақы, айнымалы сыйақы, еңбек теориясы.

ПОРЯДОК ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБЩЕЙ СУММЫ ВОЗНАГРАЖДЕНИЯ, ВЫПЛАЧИВАЕМОГО РАБОТНИКАМ

Аннотация.

Целью статьи является раскрытие таких показателей, как вознаграждение по результатам работы, план оплаты, который связывает вознаграждение сотрудников с производительностью, а также любой условный элемент на примере Республики Узбекистан.

Существует несколько различных способов определения общей суммы вознаграждения сотрудника. Например, компенсация может зависеть от сложности ситуаций и поставленных задач. Причем компенсация может быть денежной или неденежной. Поясняется, что компенсация, основанная на производительности или компетентности сотрудника, не всегда относится к финансовому вознаграждению, даже если вознаграждение за труд в первую очередь предполагает выражение заработной платы в деньгах.

Мировой финансовый кризис вызвал необходимость рационализации кадрового обеспечения корпораций, привел к пересмотру мотивации и стимулирования труда, к поддержанию социально-экономической активности заработной платы и других выплат персоналу организации на эффективном уровне.

Отсутствие принципов организации премирования персонала приводит к явному нарушению взаимоотношений между работником и организацией.

Ключевые слова: заработная плата, стимул, работодатель, удовлетворение от работы, компенсация, переменное вознаграждение, теория труда.

REFERENCES

- 1 Tzani D., Stravrakas V., Santini M., Thomas S., Rosenow J., Flamos A. (2022) Pioneering a performance-based future for energy efficiency: Lessons Learnt from a comparative review analysis of pay-for-performance programmes. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. Vol.158. P. 112-162 [in English]
- 2 Corduneanu R., Dudau A., Kominis G. (2020) Crowding-in or crowding-out: the contribution of self-determination theory to public service motivation. *Public Management Review*. Vol.22. №7. P. 1070-1089 [in English]
- 3 Smart O. (2021) Determinants of employee motivation in the Nigerian institute for oil palm research [nifor]: herzberg's hygiene factor approach. *An International multidisciplinary Research journal*. № 2(11). P.435-452 [in English]
- 4 Malmi T. (2020) Culture and management control interdependence: An analysis of control choices that complement the delegation of authority in Western cultural regions. *Accounting, organizations and Society*. №86. P. 101-116 [in English]
- 5 Choi J. (2020) Studying "and": A perspective on studying the interdependence between management control practices. *Accounting, Organizations and Society*. Vol. 86. P. 101-188 [in English]
- 6 Maryani Y., Entang M., Tukiran M. (2021) The Relationship between Work Motivation, Work Discipline and Employee Performance at the Regional Secretariat of Bogor City. *International Journal of Social and Management Studies*, №2(2). P.1-16. [in English]
- 7 Piekkola H. (2018) Performance-related pay and firm performance in Finland. *International Journal of Manpower*, № 7(26). P. 619-635. [in English]
- 8 Khakimova K., Nematov J. (2021) Specific features of remuneration and compensation of the attorney's expenses in legal aid agreement in the Republic of Uzbekistan and foreign countries. *Society and innovations*. №4. P.19-26. [in English]

Information about author:

Dilafuz Fayzieva – **corresponding author**, PhD, senior lecturer of the Department of "Education", Tashkent State University, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: dilafuz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

Информация об авторах:

Дилафруз Файзиева – **основной автор**, PhD, старший преподаватель кафедры «Корпоративная управление», Ташкентского государственного университета, Ташкент, Узбекистан

E-mail: dilafuz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

Авторлар туралы ақпарат:

Дилафруз Файзиева – **негізгі автор**, PhD, «Корпоративтік басқару» кафедрасының аға оқытушысы, Ташкент мемлекеттік университеті, Ташкент, Өзбекстан

E-mail: dilafuz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

T. Tsatkhlanova*

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov
Elista, 358000, Russian Federation
*e-mail: tt.satkhlanova.65@bk.ru

EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF MEASURES TO DIVERSIFY PRODUCTION AT AGRICULTURAL ENTERPRISES

Abstract.

The economic growth of the Republic of Kazakhstan in the agricultural sector is determined by the degree of competitiveness of enterprises engaged in agriculture in the domestic and foreign markets. In the conditions of modern competition, a significant factor in increasing the competitive advantages of agricultural organizations is the factor of diversification of development.

The implementation of diversification processes in the agricultural sector involves a more balanced system of state support measures in combination with private initiatives of agricultural specialists than in other sectors of the economy, since Land is the main tool in agriculture, and production depends on natural and climatic conditions. All these issues are relevant for the agricultural sector of the economy of Kazakhstan.

The article on this topic is aimed at studying and identifying potential opportunities for activating the concept of diversification in application to agro-industrial complexes in modern Kazakhstani conditions. The article examines the issues of studying the causal relationships of factors determining the processes of effective diversification of production, identifying problematic aspects of the development of the concept of diversification of agro-industrial enterprises based on the analysis of the state of development of the agricultural sector of the economy of Kazakhstan. The article also presents methods for researching the potential of improving the competitiveness of agro-industrial enterprises based on expanding and deepening the processes of diversification of agricultural production.

The results of the study, in our opinion, make it possible to intensify the formation of the agricultural industry in the country, and the identified strategic priorities for the formation of diversification processes in the agricultural sector allow us to focus on the points that need to be developed in this context.

Key words: diversification, competitiveness, cluster, infrastructure, social infrastructure, SWOT analysis.

Introduction.

Relevance of the research topic. The economic growth of the state is determined by the degree of overall competitiveness of business entities in domestic and foreign markets. At the same time, in conditions of market competition, a significant factor in increasing the competitive advantages of business entities is the factor of diversification of development.

The implementation of diversification processes in the agricultural sector requires a more balanced system of government support measures in combination with private initiatives of farmers than in other sectors and sectors of the economy, since agricultural production is quite strictly tied to the land with all its problems of supporting productivity and is subject to dependence on natural and climatic conditions, which determines the stochasticity of production programs for the development of agricultural enterprises.

These issues are especially relevant for the agricultural sector of the economy of Kazakhstan. Indeed, currently the country's agricultural production is unsustainable. Changes in the intra-industry structure of farms led to a reduction in the sown areas of large agricultural enterprises; accordingly, small peasant (farmer) and household enterprises were formed in significant numbers. As a result, the size of land use per one economic entity on land has decreased.

As a result of the implementation of agrarian reforms in the processes of forming agricultural enterprises, the real needs of the market were not taken into account, and, as a result,

their profitability decreased, which was accompanied by a decrease in the level of concentration of production.

Purpose and objectives of the study. The work is aimed at studying and identifying potential opportunities for enhancing the concept of diversification as applied to agricultural enterprises in modern Kazakhstani conditions.

In accordance with the goal, the following tasks are solved:

- on the basis of studying the theoretical and methodological works of the scientific community, explore the cause-and-effect relationships of the factors that determine the processes of effective diversification of production;
- based on an analysis of the state of development of the agricultural sector of the economy of Kazakhstan, identify problematic aspects in the development of the concept of diversification of agricultural enterprises;
- explore the potential of opportunities to increase the competitiveness of agricultural enterprises based on the expansion and deepening of production diversification processes;
- to study the possibilities of improving a systematic approach to assessing the effectiveness of the implementation of diversification processes of agricultural enterprises using economic and mathematical tools;
- explore the potential of strategic planning, focused on choosing a competitive development strategy for agricultural enterprises that is adaptive to target markets based on weighing development opportunities and risks;
- develop proposals for improving state support measures for agricultural enterprises.

The object of the research is an agricultural enterprise (farm) in the agricultural sector of the economy.

The subject of the research is the system of production and economic relations along the “state-agribusiness” line in the processes of implementing the concept of diversification of agricultural production.

The theoretical and methodological basis of the study was the main provisions of the concept of market competitiveness of business entities on a diversification basis, developed in the works of foreign and domestic scientists.

Materials and methods of research.

Many economists are engaged in research into the issues of diversification efficiency at the level of business entities in various sectors of the economy, defining a considerable number of methodological approaches both to the assessment processes and to the formalization of computational procedures for deriving the effectiveness assessments themselves. Of course, there is a point in their general review, in order to develop a balanced approach to the task of assessing the effectiveness of diversification at the level of agricultural enterprises within the framework of our scientific research.

In particular, researchers propose the following approaches:

- method of correlation and regression analysis, with processing of statistical data on the results of the enterprise’s activities;
- deterministic statistical models for assessing the probability of bankruptcy;
- calculation of time lags in order to more accurately assess the effect;
- entropy index showing the average share of enterprises operating in the market;
- Gort’s method, which involves the calculation of a group of indicators, however, none of the given indicators can be considered as comprehensive for assessing the degree of diversification of an enterprise.

Also, to assess the effectiveness of diversification, it is proposed to use such indicators as growth in sales volumes, increase in market share, growth in sales income, dividends, growth in the market value of shares, etc. [1].

Literature review.

In general, we can agree with the opinion of A. Manaenkov and M. Galimova that despite the developed approaches to a full and universal assessment of the effectiveness of diversification of activities, there are significant problematic aspects in the assessment system:

- the final, final assessment of the effectiveness of diversification is not considered;
- in the process of searching for a universal assessment of the effectiveness of diversification of activities, the importance of diversification depending on the specific essence of the subject itself is overlooked. In particular, this aspect, in our opinion, is important when applied to the object of our research - the agricultural enterprise.

Thus, when studying the assessment of the effectiveness of diversification of activities, one of the unsolved problems is the development of a final assessment that takes into account, first of all, the specifics of the subject of the study.

$$R = \sum R_i \cdot w_i, \quad (1)$$

In this regard, these experts believe that a way to solve this problem can be to calculate an integral assessment of the effectiveness of diversification based on the scoring method according to formula (1):

$$R = \sum R_i w_i, \quad (1)$$

where R_i is the score of diversification results for the i -th group of effects;

w_i is the weight of this group; $\sum w_i = 1$ [2].

Also, experts N. Popova, L. Ryabtseva and O. Zatepyakin suggest using formula (2) to assess the economic effect of diversification:

$$OE_t = EIt + ET_t + EA_t + ES_t + EN_t + ER_t, \quad (2)$$

where OE_t is an assessment of the expected economic effect from diversification at time t ;

EIt – assessment of the expected private effect achieved by changing the costs of production and sales of products;

ET_t – assessment of the expected private effect achieved by changing transaction costs;

EA_t – assessment of the expected private effect achieved by increasing demand for products;

ES_t – assessment of the expected private effect achieved by increasing sales volumes due to the use of new channels and sales markets;

EN_t – assessment of the expected private effect achieved by increasing the reliability of resource provision;

ER_t is an assessment of the expected partial effect achieved by reducing the risk of general losses.

A. Bulavka introduces a methodology for assessing the quantitative and qualitative levels of production diversification. To quantify the level of production diversification (UD_{kol}), the expert suggests using the following formula (3):

$$UD_{kol} = (1 - 1/n) \cdot n \sqrt{\frac{\sum \frac{Vyri}{Vyrtax}}{n}}, \quad (3)$$

where n is the number of types of products produced by the enterprise in the analyzed period;

$Vyri$ – revenue from the sale of the i -th type of product;

Vyrm_{max} is the maximum amount of revenue from the sale of one type of product of the enterprise.

Moreover, in the case when the enterprise does not use a diversification strategy, the value of the indicator of the quantitative level of production diversification will tend to zero. Otherwise, it will tend to 1.

According to the expert, when assessing the qualitative level of production diversification, one should take into account the profitability of sales and use data from a quantitative assessment of the level of production diversification. To assess the qualitative level of production diversification (UD_{kat.}), it is proposed to use formula (5):

$$UD_{kach.} = UD_{kol} \cdot (R_{pr}/R_{pr.exist}), \quad (4)$$

where R_{pr} – profitability of sales in the reporting period;

$R_{pr.noun}$ – profitability of sales (excluding new types of products).

To assess the potential for diversification, the following formula (6) is proposed:

$$DP = \sqrt{((S^*/S) (P^*/P))}, \quad (5)$$

$$DP = \sqrt{((S^*/S) (P^*/P))}, \quad (5)$$

where S^* – potential sales volume;

S – current sales volume;

P^* – potential profit;

P – current profit.

Moreover, if $DP > 1$, then diversification is considered justified [3].

To assess the economic efficiency of diversification, A. Leontyev proposes a two-stage system for estimating the increase in gross added value due to diversification processes.

At the first stage, the indicator of changes in GVA in the process of diversification is calculated:

$$Ed = \sum (VDS_t/(1+e)^t), \quad (6)$$

where Ed is an integral indicator of gross value added for the period of time under consideration;

GVA_t is the value of gross value added in the t th year;

e – the value of the discount factor.

At the second stage, the economic effect of diversification is directly assessed:

$$\Delta GVA = Ed - E, \quad (7)$$

where ΔGVA is the difference between the GVA indicator before and after diversification;

E is the total value of GVA without diversification [4].

V.Soldatkin proposes to introduce an indicator of the level of diversification (D), which is calculated according to formula (8):

$$D = 1 - (100/(\sum V_t (2i-1))), \quad (8)$$

where V_t is the share of individual types of economic activity in the total volume of marketable products;

i – serial number of individual types of economic activity according to the share of marketable products in the ranked series;

n – number of types of economic activity of the enterprise.

This indicator allows us to establish the relationship between diversification and the specialization of an enterprise and take into account its industry specific activities. When an enterprise specializes in single-product production, the diversification coefficient is equal to 0, but if the enterprise is simultaneously engaged in various types of activities, then the value of the diversification coefficient tends to 1 [5].

You can also give a methodology based on the conclusion of an assessment of the relative share of the industry in GRP:

$$D = \text{DVRP} / \text{DVDP}, (9)$$

where DVRP is the share of the industry in the gross regional product;

DVDP is the share of the industry in the gross domestic product.

Moreover, if $D > 1$ or more increases, then this indicates a narrow specialization, if $D < 1$ and everything decreases, this indicates a variant of diversification [6].

In principle, the analysis of approaches can be multiplied, however, in our opinion, all these considered and other similar approaches left outside the review do not distinguish between the narrow and broad principles of diversification, which we discussed in the previous subsections of the work.

Results and its discussion.

In this regard, it seems to us that methodological research should be carried out in the direction of a broad scheme of diversification of agricultural enterprises, moreover, associated with agrotourism, which has a huge and so far little appreciated potential specifically for small forms of agricultural formations in Kazakhstan.

In principle, the analysis of approaches can be multiplied, however, in our opinion, all these considered and other similar approaches left outside the review do not distinguish between the narrow and broad principles of diversification, which we discussed in the previous subsections of the work.

In this regard, it seems to us that methodological research should be carried out in the direction of a broad scheme of diversification of agricultural enterprises, moreover, associated with agrotourism, which has a huge and so far little appreciated potential specifically for small forms of agricultural formations in Kazakhstan.

The effect can be significant, not only economic, but also social for the population, in addition to the measures taken by local governments.

In this regard, we will try to conduct a study of the possibility of broad diversification in this direction using the example of a specific agricultural enterprise.

En-Dala LLP, an agricultural enterprise from the Tselinograd district of the Akmola region, has been operating since 1998 and the main activity of the farm is the production and sale of agricultural products and livestock products. Thus, the purpose of the enterprise is to trade these types of products and satisfy existing demand in the market and, accordingly, make a profit in the process of this activity.

In addition to the main activity - growing grains, the agricultural enterprise produces additional activities, namely:

- growing oilseeds and harvesting their seeds;
- breeding and keeping cattle for meat production;
- horse breeding;
- accordingly, feed procurement;
- as well as the sale of own-produced products, mainly grains and oilseeds.

In the last few years, additional activities have included gravel and sand quarrying activities, as well as rental and management of own properties.

Currently, the agricultural enterprise has land resources of 60 thousand hectares, of which 53 thousand hectares are arable land and 7 thousand hectares are pastures, with a cattle population of 1.5 heads and 0.9 thousand horses.

Production activities at the agricultural enterprise are seasonal, carried out from sowing from mid-April to the end of harvest by mid-November, with slight temporary fluctuations depending on weather conditions. Relatively speaking, the 1st and 4th quarters can be considered a profitable period, and the 2nd and 3rd quarters can be considered mainly costly, when such types of work as pre-sowing, mechanical and chemical tillage of the soil, moisture retention, plowing of plowed land are carried out.

Then sowing work is carried out, which constitutes an important link in the entire production cycle and determines the main part of the costs of this period, both in time and in material cost items.

In addition, additional costs in mid-summer for an agricultural enterprise are associated with haymaking of perennial grasses and harvesting work at the end of the third quarter. In general, all these costs of the 2nd and 3rd quarters amount to more than 80% of all costs incurred by the agricultural enterprise for the entire calendar year.

It is during this period that the main work is carried out to attract additional funds from second-tier banks, credit organizations of Agrarian Credit Corporation JSC, KazAgroFinance JSC, which determines a set of certain difficulties.

On the other hand, problems may also occur during the sales period. In this regard, it should be noted that until 2017, the regulator of purchase prices for crop products on behalf of the state was JSC NC Food Corporation, which made guaranteed purchases of grain based on quality criteria, as a result of which the average market price for products was determined in the domestic market.

Nowadays, due to the lack of railway cars and, accordingly, limited access to export, there is often a significant decline in prices. In particular, for example, in 2017 alone, for these reasons, purchase prices decreased by 20% compared to the average price for the previous 3 years. It is quite natural that there was an overstocking of products in the warehouses of agricultural and grain receiving enterprises and, as a consequence, a loss of their quality.

It should be added that due to the adoption of new rules, control over the payment of subsidies is being tightened. As a result, subsidies calculated in accordance with the adopted rules simply do not reach many agricultural enterprises, or they reach them in reduced amounts. This is largely why, as we noted above, in the previous subsection of our work, many agricultural enterprises refuse government subsidies.

All this not only reduces the profitability of agricultural production, but also determines the financial instability of agricultural enterprises.

Similar problems are typical for the En-Dala enterprise, and are determined, in our opinion, by the narrow approach to the diversified development of this agricultural enterprise. And this poses the need to look for additional strategic potential for increasing the sustainability of development. Including - considering possible directions for the development of processes for diversifying the production program of an agricultural enterprise.

A narrow, somewhat passive approach to production development is also evidenced by the fact that the resource of arable land for growing grain, which is the main source of income for the enterprise, is not fully developed. So, if, according to specialists from the Kazakh Economic Agrarian University. S. Seifullina, in 2017 the agricultural enterprise allocated 47.5% of the total arable area for wheat crops, then in 2020 - already 26.4%. To some extent, this is due to an increase in yields and a switch to growing crops of other crops - barley, oats, flax. However, in the harsh continental climate in the region, it is somewhat risky to focus on grain yields [9].

It should be noted that the potential for attracting ecotourists is considerable: in 2022, out of the total flow of domestic tourism in the Akmola region of 402.2 thousand people, tourism in the region itself accounted for 187.9 thousand people, or 46.7%.

At the same time, the agricultural enterprise is located 40 km from Astana, on the banks of the Nura River. Nearby is the famous archaeological site of Bozok, where a historical and archaeological complex is currently being built, where horse trails can be organized. Fortunately, the agricultural enterprise contains a certain number of horses.

In principle, to organize tourism activities as a direction of development, complementary and associated, in terms of product sales, with the main production, not much effort is needed:

- at first, build one guest house with all amenities for 5 people;
- provide a power supply system;
- organize leisure services (fishing, hunting, horseback riding, etc.).

Analysis of the experience of organizing agritourism in various countries allows us to estimate the costs for this type of activity:

a) arrangement of a guest house for 5 people – 3 million tenge;

b) electricity costs: 1) 6 months (April-October) – electric stove, lighting, TV, refrigerator, etc. = $500 \text{ kW} \times 6 \times 25 \text{ tenge} = 75 \text{ thousand tenge}$; 2) 6 months (November-March) = $300 \text{ kW} \times 6 \times 25 \text{ tenge} = 45 \text{ thousand tenge}$. On average for the year = $(75+45)/2 = 60 \text{ thousand tenge}$;

c) food per day = $3250 \text{ tenge} \times 5 = 16250 \text{ tenge}$, accommodation services = $1950 \text{ tenge} \times 5 = 9750 \text{ tenge}$, additional tourist services = $2 \text{ thousand tenge} \times 5 = 10 \text{ thousand tenge}$, total = $36 \text{ thousand tenge per day}$.

To calculate the total costs, you need to estimate the degree of occupancy of the guest house during the year: summer - 80% or 72 days, autumn - 30% or 27 days, winter - 40% or 36 days, spring - 30% or 27 days. Total in a year - 162 days.

Now we can estimate the total costs for the year:

$R_{tur} = \text{costs of arranging the house} + \text{daily costs} + \text{electricity costs} = (36 + 60/365) \times 162 = 5.86 \text{ million tenge}$.

Taking into account 5% current additional costs:

$R_{tur} = 5.86 \times 1.05 = 6.153 \text{ million tenge}$.

Now we can assess what effect can be expected from agritourism for this agricultural enterprise.

To do this, at the first stage, we will forecast income and expenses for 2025, based on a trend model for the development of enterprise income for 2015-2021.

$Dendala = -1450.75 + 1027.6 t (10)$

shows that in 2025 the enterprise's revenue could reach 9.85 billion tenge. At the same time, expenses, constituting 77.5% of income, can be estimated at 7.65 billion tenge.

Thus, the costs of the tourism business of En-Dala LLP will amount to 0.08% of all costs of the agricultural enterprise, including the main production.

At the second stage, in order to assess what this gives for an agricultural enterprise, we will derive some estimated parameters for the effectiveness of tourism services in general, which can be applied to all agricultural enterprises, including the studied En-Dala LLP.

It should be noted that in the absence of such statistical information for almost all agricultural enterprises, the required efficiency parameters will be derived for Kazakhstan as a whole, based on the possibility of their acceptable applicability for the agricultural enterprise under study.

An assessment of the effectiveness of tourism development can be derived by determining the mathematical dependence of the volume of gross added value of tourism (VDS) on such key factors as the volume of expenses for the provision of tourism services (R), the number of outgoing resident tourists (T_{vn}) and the number of incoming non-resident tourists (T_{vrn}). Here, the

importance of the Tvn factor is due to the fact that it determines the potential for domestic tourism in the context of changes in external conditions in the tourism market (Table 1).

Table 1 – Dynamics of tourism development indicators in Kazakhstan

Years	VDS, billion tenge	D, billion tenge	R, billion tenge	Tvn, million people	Tvrn million people
2004	79,7	26,5	27,3	3,95	5,9
2005	131,6	35,0	38,1	2,97	6,0
2006	180,1	43,2	42,8	3,69	7,1
2007	211,8	59,2	42,9	4,54	9,3
2008	224,9	66,8	41,0	5,24	9,4
2009	229,6	82,6	76,9	5,92	8,7
2010	259,5	110,3	90,8	6,0	4,1
2011	364,1	126,9	90,3	8,0	5,7
2012	370,1	128,4	89,6	9,1	6,2
2013	336,4	158,2	124,1	10,1	6,8
2014	336,8	205,6	139,1	10,4	6,3
2015	406,4	212,8	320,3	11,3	6,4
2016	558,8	320,9	541,6	9,8	6,5
2017	688,2	376,0	313,7	10,3	7,7
2018	784,0	424,7	768,8	10,6	8,8
2019	821,5	471,2	753,7	10,7	8,5
2020	410,5	437,5	928,6	2,9	2,0
2021	820,1	801,5	871,3	3,5	1,3

Note: compiled based on the source [9]

$$VDS = 2,35R^{0,317} Tvn^{0,50} Tvrn^{0,315}, \quad (11)$$

It is most advisable to calculate model parameters using the information base for the period 2004-2019, in order to avoid trend distortion due to the negative impact of the pandemic factor in 2020-2021. Calculations carried out on the basis of the information in Table 3 allow us to derive the following three-factor economic and mathematical model for the gross added value of tourism:

$$VDS = 2.35R^{0.317} Tvn^{0.50} Tvrn^{0.315}, \quad (11)$$

The value of the standard deviation $R^2 = 0.92$ shows a high degree of approximation reliability of the derived model. In particular, this is clearly demonstrated by the diagram in Figure 1.

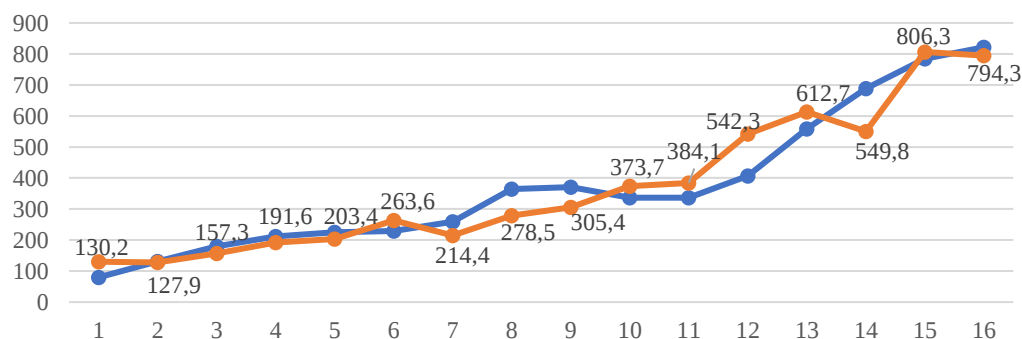

Figure 1 – Graphic illustration of the approximation properties of the model

Note: Compiled by the author

Economic and mathematical analysis of elasticity coefficients shows that an increase in costs by 1% causes an increase in VDS by 0.32%, while an increase in the flow of outbound T_{vn} and inbound T_{vnr} tourists by 1% leads to an increase in VDS, respectively, by 0.5 and 0.32 %.

As you can see, the considerable potential for economic growth is determined precisely by the opportunity to turn outbound tourism flows to the domestic market of tourism services.

At the same time, these factors should have the greatest impact on changes in income from tourism activities. To test this assumption, we calculated an economic and mathematical model of income based on the data in Table 3:

$$D = 0.527R0.492 T_{vn}0.843 T_{vnr}0.154, (12)$$

$$R^2 = 0.94$$

The diagram in Figure 1 demonstrates a fairly high degree of performance properties of the derived model.

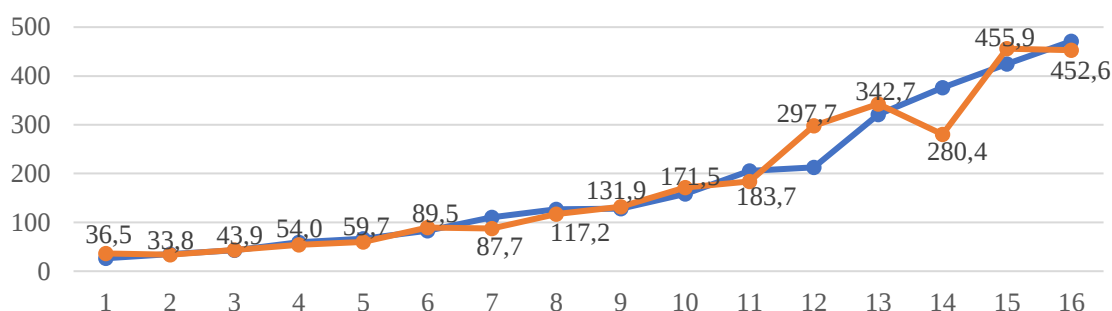

Figure 2 – Graphic illustration of the approximation properties of the model

Note: Compiled by the author

Analysis of the parameters of model (2) shows: an increase in costs by 1% causes an increase in income D by 0.49%, while an increase in the flow of outbound T_{vn} and inbound T_{vnr} tourists by 1% leads to an increase in D , respectively, by 0.843 and 0.154%.

As you can see, in this case, income growth is most influenced by the factor of outbound flow of resident tourists, and even to a greater extent than the influence on the growth of gross value added VDS.

Now, at the third stage, based on these incremental estimates, we can, with a certain degree of reliability, assess the effectiveness of the development of this area of diversification for En-Dala LLP.

Thus, an additional increase in the income of an agricultural enterprise, from an increase in expenses on tourism activities by 0.08% of all expenses, can amount to:

$$D_{\text{endala}} = k \times D_{\text{endala}} = 0.0394 \times 9.85 \text{ billion tenge} = 0.3877 \text{ or } 387.7 \text{ million tenge.}$$

Here parameter k is a recalculation of the elasticity coefficient:

$$E = 0.492 \text{ by } 1\% \text{ by } 0.08\%, \text{ that is, } k = 0.492 \times 0.08.$$

As we can see, the resulting increase in income of an agricultural enterprise will many times cover the costs of running a tourism business, including capital expenses for the construction of a guest house. It must be borne in mind that an agricultural enterprise can expand this area of a broadly diversified business.

In general, this example can be evidence of a really potential direction for the development of processes of diversification of small forms of farming in the agricultural sector of the economy.

The research carried out in the previous section of this scientific work convinces that the problematic aspects in the processes of achieving the competitiveness of agricultural enterprises based on the implementation of their competitive advantages are systemic in nature and this confronts them with the need to solve the problems of their survival.

Both foreign and domestic practice of agricultural development shows that one of the key factors for the survival of enterprises is the presence of a strategy for increasing its competitiveness, meaning an increase in the ability to satisfy demand for its products in the market based on a relatively more effective use of limited financial and other means compared with competitors.

It is difficult to disagree with the long-established opinion that the formation of a competitive strategy is the most important aspect in managing the long-term sustainable development of any enterprise (organization). At the same time, it is necessary to realize that this task is incomparably higher in relevance specifically for agricultural enterprises, which are limited in diversification maneuverability due to their strict connection to the main means of production - land, as well as the ensuing features of access to financial sources of development.

Conclusion.

The conducted scientific research allows us to draw the following conclusions and proposals:

The implementation of diversification processes in the agricultural sector requires a more balanced system of government support measures in combination with private initiatives of farmers than in other sectors and spheres of the economy, since agricultural production is quite strictly tied to the land with all its problems of supporting productivity and is subject to dependence on natural resources. climatic conditions, which determines the stochasticity and low efficiency of production programs for the development of agricultural enterprises.

These issues are especially relevant for the agricultural sector of the economy of Kazakhstan, since, on the one hand, currently production in the country's agriculture is unstable, on the other hand, the agricultural sector is characterized by the predominance of small-scale production, and on the third hand, government support measures are not fully define the platform for effective development of both large and small and medium-sized agricultural formations.

The main methodological flaw, in the opinion of the author of this scientific study, was that at almost all stages of reform, the main goal was to increase the competitiveness of the agricultural industry, but its achievement was offset by the fact that over the years the priority of certain areas of development of the agro-industrial complex has often changed, both the system of state support itself and the mechanisms of subsidy rules were revised, without proper balance with the directions of development of exports of domestic agricultural products.

Indeed, the study allows us to draw a reasonable conclusion: whatever the systemic measures to implement the target of achieving sustainable competitiveness of agricultural enterprises, they will not lead to the desired result if they are not accompanied by adequate support measures from the state.

The analysis shows that the current measures, especially in terms of subsidizing instruments, are still far from perfect, and this is also confirmed by the conclusions of domestic experts in the field of agricultural policy. In this regard, the author of the study made some proposals regarding the possible strengthening of key government support measures.

In general, the results of the scientific research can be used as the basis for further improvement of the concept of diversification as applied to the development of business entities in the agricultural sector of the economy.

REFERENCES

- 1 Kotov V. (2019) Improving approaches to justifying diversification at small and medium-sized businesses. – Ekaterinburg. 110 p.
- 2 Manaenkov A.V., Galimova M.P. (2017) The problem of assessing the effectiveness of diversification of an enterprise's activities. Innovative economics: prospects for development and improvement. №4(22). P. 131-135.
- 3 Basic criteria and methods for calculating and determining the effectiveness of diversification (2022). Available at: — URL: <https://studbooks.net/1749966/ekonomika/osnovnye> (accessed 08.07.2022)
- 4 Leontyev A. (2019) Assessing the economic efficiency of production diversification. – Ekaterinburg. 113 p.
- 5 Soldatkin V.A. (2019) Development of diversification activities of enterprises in the agricultural sector of the economy: the example of the Leningrad region: abstract of thesis...cand. econ. Sciences: 08.022.05. – St. Petersburg. 19 p.
- 6 Parakhina V.N., Vorontsova G.V., Momotova O.N. (2019) Methodological tools for assessing the level of regional diversification and its implementation. Economics: yesterday, today, tomorrow. №1-2. P. 36-50
- 7 Nikolashin V., Shvagzdiene B. (2020) Development of ecological tourism in rural areas with the involvement of households in the production of tourist products. Access Research. №1(1). P. 1-12
- 8 Top 100 agricultural holdings in Kazakhstan. Available at: — URL: <https://eldala.kz/dannye/kompanii/5762> (accessed 04.09.2022)
- 9 Assessing and forecasting the effectiveness of ongoing programs for financial support for the development of the agro-industrial complex: research report (interim) (2019) JSC KazATU named after. S. Seifullina. Nur-Sultan. 36 p.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КӘСІПОРЫНДАРЫНДА ӨНДІРІСТІ ЭРТАРАПТАНДЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа.

Қазақстан Республикасының аграрлық саладағы экономикалық өсуі ішкі және сыртқы нарықтардағы ауыл шаруашылығымен айналысатын кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілік дәрежесімен анықталады. Заманауи бәсекелестік жағдайында ауыл шаруашылығы ұйымдарының бәсекелестік артықшылықтарын арттырудың елеулі факторы болып дамудың эртараптандыру факторы табылады.

Аграрлық салада эртараптандыру үдерістерін жүзеге асыру экономиканың өзге салаларына қарағанда ауыл шаруашылығы мамандарының жеке бастамаларымен ұштастыра отырып, мемлекеттік қолдау шараларының неғұрлым салмақты жүйесін болжайды, өйткені ауыл шаруашылығында ең басты құрал жер және өндірісі табиғи-климаттық жағдайларға тәуелді. Осы мәселелердің барлығы Қазақстан экономикасының аграрлық секторы үшін өзекті.

Аталған тақырыптағы мақала қазіргі қазақстандық жағдайларда агроөнеркәсіп кешендеріне қолдануда эртараптандыру тұжырымдамасын жандандырудың әлеуетті мүмкіндіктерін зерделеуге және анықтауға бағытталған. Мақалада өндірісті тиімді эртараптандыру процестерін анықтайтын факторлардың себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу, Қазақстан экономикасының аграрлық секторының даму жағдайын талдау негізінде агроөнеркәсіп кәсіпорындарын эртараптандыру тұжырымдамасын дамытудағы проблемалық аспектілерді анықтау мәселелері зерделенген. Сонымен қатар ауыл шаруашылығы өндірісін эртараптандыру процестерін кеңейту және тереңдету негізінде агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мүмкіндіктерінің әлеуетін зерттеу әдістері мақалада ұсынылған.

Зерттеу нәтижелері, біздің ойымызша, елдегі аграрлық саланы қалыптастыруды жандандыруға мүмкіндік береді, ал аграрлық салада эртараптандыру үдерістерін қалыптастырудың белгіленген стратегиялық басымдықтары осы тұрғыда дамыту қажет сәттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: эртараптандыру, бәсекеге қабілеттілік, кластер, инфрақұрылым, әлеуметтік инфрақұрылым, SWOT-талдау.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕР ПО ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация.

Экономический рост Республики Казахстан в аграрной сфере определяется степенью конкурентоспособности предприятий, занимающихся сельским хозяйством на внутреннем и внешнем

рынках. В условиях современной конкуренции существенным фактором повышения конкурентных преимуществ сельскохозяйственных организаций является фактор диверсификации развития.

Реализация процессов диверсификации в аграрной сфере предполагает более взвешенную систему мер государственной поддержки в сочетании с частными инициативами специалистов сельского хозяйства, чем в других отраслях экономики, поскольку в сельском хозяйстве главным инструментом является Земля, а производство зависит от природно-климатических условий. Все эти вопросы актуальны для аграрного сектора экономики Казахстана.

Статья на данную тему направлена на изучение и выявление потенциальных возможностей активизации концепции диверсификации в применении к агропромышленным комплексам в современных казахстанских условиях. В статье изучены вопросы исследования причинно-следственных связей факторов, определяющих процессы эффективной диверсификации производства, выявления проблемных аспектов развития концепции диверсификации агропромышленных предприятий на основе анализа состояния развития аграрного сектора экономики Казахстана. Также в статье представлены методы исследования потенциала возможностей повышения конкурентоспособности агропромышленных предприятий на основе расширения и углубления процессов диверсификации сельскохозяйственного производства.

Результаты исследования, на наш взгляд, позволяют активизировать формирование аграрной отрасли в стране, а обозначенные стратегические приоритеты формирования процессов диверсификации в аграрной сфере позволяют сосредоточиться на моментах, которые необходимо развивать в этом контексте.

Ключевые слова: диверсификация, конкурентоспособность, кластер, инфраструктура, социальная инфраструктура, SWOT-анализ.

REFERENCES

- 1 Kotov V. (2019) Improving approaches to justifying diversification at small and medium-sized businesses. – Ekaterinburg. 110 p. [in English]
- 2 Manaenkov A.V., Galimova M.P. (2017) The problem of assessing the effectiveness of diversification of an enterprise's activities. Innovative economics: prospects for development and improvement. №4(22). P. 131-135. [in English]
- 3 Basic criteria and methods for calculating and determining the effectiveness of diversification (2022). Available at: — URL: <https://studbooks.net/1749966/ekonomika/osnovnye> [in English]. (accessed 08.07.2022)
- 4 Leontyev A. (2019) Assessing the economic efficiency of production diversification. – Ekaterinburg. 113 p. [in English]
- 5 Soldatkin V.A. (2019) Development of diversification activities of enterprises in the agricultural sector of the economy: the example of the Leningrad region: abstract of thesis. ...cand. econ. Sciences: 08.022.05. – St. Petersburg. 19 p. [in English]
- 6 Parakhina V.N., Vorontsova G.V., Momotova O.N. (2019) Methodological tools for assessing the level of regional diversification and its implementation. Economics: yesterday, today, tomorrow. №1-2. P. 36-50 [in English]
- 7 Nikolashin V., Shvagzdiene B. (2020) Development of ecological tourism in rural areas with the involvement of households in the production of tourist products. Access Research. №1(1). P. 1-12 [in English]
- 8 Top 100 agricultural holdings in Kazakhstan. Available at: — URL: <https://eldala.kz/dannye/kompanii/5762> [in English]. (accessed 04.09.2022)
- 9 Assessing and forecasting the effectiveness of ongoing programs for financial support for the development of the agro-industrial complex: research report (interim) (2019) JSC KazATU named after. S. Seifullina. Nur-Sultan. 36 p. [in English]

Information about authors:

Tamara Tsatkhlanova – **corresponding author**, doctor of economics, professor of the Department of “Economics and Management” at the Enterprise, Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

Информация об авторах:

Тамара Цатхланова – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и менеджмент на предприятии», Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Российской Федерации

E-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

Авторлар туралы ақпарат:

Тамара Цатхланова – негізгі автор, экономика ғылымдарының докторы, «Кәсіпорындағы экономика және менеджмент» кафедрасының профессоры, Қалмақ мемлекеттік университеті Б.Б. Городовикова, Элиста қ., Ресей Федерациясы

E-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

GTAMP 06.77.05
ӨОЖ 331.5.024.52

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.09

Т.И. Какижанова¹ , Г.К. Андабаева^{1*}

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

*e-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

АДАМИ КАПИТАЛ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың дамуы мен оның таратылуы жалпы қоғамның дамуымен қабылданатын құбылыстардың бірі болып отыр, ел экономикасының тұрақты дамуына айтарлықтай әсер етеді және оның экономикалық даму үшін жасап отырған мүмкіндіктерін толықтай пайдалануымыз керек. Цифрлық технологиялардың дамуы цифрлық экономика дамуының негізі болып табылады. Бірақ цифрлық технологиялардың одан әрі дамуы адами капиталмен тығыз байланысты, оны дамытуға инвестицияны арттыруды да қажет етеді.

Мақалада адам капиталы цифрлық технологиялардың дамуына да, тұтастай алғанда цифрлық экономиканың дамуына да әсер ететін негізгі факторлардың бірі екендігі атап өтілген. Адам капиталы цифрлық экономикада ел экономикасының қарқынды және сонымен бірге тұрақты дамуының қозғаушы күші рөлін атқара алады. Сондықтан адами капиталдың өсуіне ерекше назар аудару қажет. Мақала мақсатты адами капитал мен цифрлық экономиканың даму үдерістерінің өзара тәуелділігін зерттеу. Осы тәуелділікті зерттеуде индикаторлардың авторлық жүйесі құрылды, Қазақстан Республикасында адами капиталды және цифрлық экономиканы дамытудың эконометрикалық модельдері құрылды. Сонымен қатар, авторлар цифрлық экономиканың даму үдерістерімен өзара байланыста болатын экономикалық өсу мен адами капиталды дамыту үдерістерін күшейту туралы гипотезаны тексерді.

Негізгі сөздер: цифрлық экономика, адами капитал, фактор, модельді тексеру, эконометрикалық модельдеу, сызықтық регрессия.

Кіріспе.

Цифрландыруды дамыту халықаралық қоғамдастық, оның ішінде Қазақстан Республикасы үшін өзекті мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан цифрлық экономикаға кезең-кезеңімен көшу жолында сәтті әрекеттер жасап жатыр. Қазақстан Республикасының Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауына төмендегі мәселелерді қозғаған болатын: «Менің цифрландыру ісіне және инновацияны енгізу мәселесіне баса мән беретінімді баршаңыз білесіздер. Біздің маңызды стратегиялық міндетіміз – Қазақстанды IT мемлекетке айналдыру.

Үкімет жасанды интеллектіні дамыту ісіне баса назар аударуға тиіс. Әлемде алдағы бірнеше жылда осы салаға бір триллион доллардан астам инвестиция салынады деген

болжам бар. Жасанды интеллект оны дамыта білген елдердің ішкі жалпы өніміне айтарлықтай үлес қосуы мүмкін.

Жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін толық пайдалансақ, білім экономикасына тың серпін береміз. Жетекші халықаралық компаниялармен ынтымақтастық орнату керек. Білікті мамандар даярлауымыз қажет» [1].

Бүгінгі таңда адам капиталы экономикада басты рөл атқарады, өйткені елдің инновациялық жолмен цифрлық экономикаға көшуде адам капиталын тиімді тарту өте маңызды мәселе болып табылады. Цифрлық экономика тоқтаусыз дамып келеді, оның дамуы басқарудың жаңа түрлерінің қалыптасуымен адамның өмірдегі орны мен рөлінің өзгеруіне ықпал етеді. Ал бұл өндірістік дағдылар мен адам қабілеттері қоғамдағы анықтаушы факторға айналды.

Адами капитал дегеніміз – адамдардың өнімді жұмысты орындау қабілетіне ықпал ететін дағдыларын, білімі мен тәжірибесін білдіреді [2]. Экономиканың қазіргі тұжырымдамалары экономикалық өсу мен дамуды ынталандыратын маңызды фактор ретінде адами капиталдың маңыздылығын мойындайды.

Дәстүрлі экономикалық модельдерде капитал өсудің негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырылды, бірақ қазіргі экономикалық ойлау адам капиталы бірдей маңызды екенін мойындайды. Адами капиталды білім беру, кәсіптік оқыту және біліктілікті арттырудың басқа түрлеріне инвестициялау арқылы жинауға болады. Макроэкономикалық тұрғыдан алғанда, адами капиталды экономикалық өсу мен дамуға ықпал ететін инвестициялардың бір түрі ретінде қарастыруға болады [3]. Адамдар жаңа дағдылар мен білімдерге ие бола отырып, олар өнімді бола бастайды, бұл өндіріс көлемінің ұлғаюына және экономикалық өркендеуге әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, адами капиталдың дамуы және цифрлық экономика – бұл бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне қатты әсер етуі мүмкін өзара тәуелді үдерістер. Адами капиталды дамыту адамның жұмысты тиімді орындау қабілетіне ықпал ететін білім, дағдылар мен тәжірибе алу үдерісін қамтиды. Бұл даму ресми білім беру, кәсіптік оқыту бағдарламалары, жұмыс орнындағы тәжірибе және оқытудың басқа түрлері арқылы болуы мүмкін.

«Цифрлық экономика» терминін алғаш канадалық ғалым Д.Тапскотт (Don Tapscott) 1994 жылы «The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence» («Электрондық сандық қоғам: желілік интеллект дәуірінің оң және теріс жақтары») кітабында дамыған елдердің белгілерін сипаттап, объектілерді ұсынудың сандық формасын, ақпараттық технологиялардың бизнеске, мемлекеттік басқару жүйесіне әсерін атап өтеді, цифрлық экономика – бұл ақпараттық компьютерлік технологияны қолдануға негізделген экономика [4].

Адами капитал тұжырымдамасы экономика саласында кеңінен зерттелді және білім беру мен кәсіптік оқытудан бастап еңбек нарығындағы нәтижелер мен экономикалық өсуге дейінгі көптеген салаларға қолданылды.

Адами капиталды зерттеуге ең алғашқы және ықпалды үлестердің бірі адами капиталға инвестицияларды талдау жүйесін жасаған экономист Гари Беккер болды [5]. Беккер өзінің 1964 жылғы «адами капитал: білімге ерекше назар аударатын отырып, теориялық және эмпирикалық талдау» атты негізгі кітабында адамдар өздерінің адами капиталына білім мен кәсіптік білім алу арқылы инвестиция салады, бұл олардың өнімділігі мен табыс әлеуетін арттырады деп сендірді [6].

Кейінгі зерттеулер Беккердің адами капиталға инвестициялардың детерминанттарын, олардың еңбек нарығындағы нәтижелерге әсерін және экономикалық өсудегі рөлін зерттейтін жұмыстарына негізделген. Атап айтқанда, зерттеулер адами капиталды

дамытудағы білім мен кәсіби дайындықтың маңыздылығына және әртүрлі дағдыларға сұранысты қалыптастырудағы технологиялық өзгерістердің рөліне бағытталған.

Жақында жүргізілген зерттеулер денсаулық, әлеуметтік капитал және институттардың сапасы сияқты басқа факторлардың адами капиталға инвестицияларды қалыптастырудағы және олардың экономикалық нәтижелерге әсер етудегі маңыздылығын атап өтті. Мысалы, зерттеулер көрсеткендей, денсаулықтың нашарлығы адамның адами капиталға инвестициялау қабілетін шектеуі мүмкін және еңбек нарығындағы кірістің төмендеуіне әкелуі мүмкін, ал күшті әлеуметтік медиа адамдарға құнды ақпарат пен мүмкіндіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу мемлекеттік органдардың бағдарламалық құжаттары мен статистикалық мәліметтерге негізделді.

Цифрлық экономиканың интенсивті дамуы үшін қолайлы жағдайларды, даму мәселелері және оның ел экономикасының дамуына қосатын үлесі туралы ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттермен танысу осы саладағы негізгі тенденцияларды анықтауға мүмкіндік берді. Бұл мақаладағы мәселелерді қарастыруда ел экономикасын сипаттайтын, осы тақырыпты ашып көрсететін статистикалық мәліметтер кеңінен қолданылды.

Қолданылған ғылыми тәсілдер: әдеби дереккөздерді талдау, салыстырмалы талдау, жүйелеу, жалпылау.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Экономикалық теорияда «адам капиталы» түсінігі жеке адамның және жалпы қоғамның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын білім деңгейі мен дағдылардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Сонымен, бұл елдің одан әрі дамуы, өркендеуі немесе құлдырауы ел тұрғындарының біліміне, дағдыларына және дағдыларына, адамның және жалпы белгілі бір ел қоғамының негізгі қажеттіліктеріне байланысты [7]. Елдің экономикасы сол елдің адами капиталына тікелей байланысты екендігін атап өтуге болады. Адам капиталы мен физикалық капитал арасында бірнеше ерекшеліктер бар.

Осымен, адами капитал – ұзақ мерзімді пайдалануға болатын игіліктер болып табылады, бірақ олардың қызмет ету мерзімі шектеулі, өйткені білім тез ескіруі мүмкін, ал кәсіби дағдылар цифрлық технологиялардың дамуына байланысты жоғалуы мүмкін, өйткені қызметкерлердің барлығы бірдей өз кәсіби біліктілігін арттыруға уақыттары да бола бермейді. Сонымен қатар, адами капитал физикалық капиталға қарағанда тезірек ескіреді.

А.С. Матвеев жүргізген зерттеулерде физикалық және адами капиталды қамтитын жалпы капиталдың құрылымы талданған. Осы талдаудың қорытындысы бойынша үш ғасыр ішінде физикалық және адами капиталдың арақатынасы күрт өзгергенін көруге болады. 1-кестеде осы зерттеудің нәтижелері көрсетілген.

Кесте 1 – Жылдар бойынша жиынтық капитал құрылымының өзгеру динамикасы [8].

Капитал	1800, %	1900, %	2000, %
Физикалық капитал	78	67	31
Адами капитал	22	33	69
Ескерту: [8]әдебиеттен алынған			

Адами капитал деңгейінің өсуі мен экономика деңгейі арасындағы байланыс мәселесі соңғы жылдары ерекше өзекті бола бастады. Бұл экономикалық дамуды қамтамасыз ету бойынша әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік органдардың, соның ішінде құқық қорғау органдарының экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде, білім беру орындарының,

ғылыми зерттеу университеттерінің міндеттерін белгілеу және қызметінің негізгі бағыттарын анықтау арқылы қарастырылады. Білім беру ұйымдары – адами капиталдың тіректерінің бірі. Адами капитал теориясына сәйкес білім түпкілікті тұтыну өнімі емес, қосымша құнды одан әрі өндіру құралы болып табылады, демек, ұлттық және жаһандық макроэкономикалық өсудің маңызды факторы деп аталады [9].

Адами капиталды макродеңгейде маңызы бар және экономикалық тұрғыдан сипатталған материалдық көрсеткіштерге айналдыру мәселесі жеткіліксіз түрде дамыған, яғни бұл зерттеудің айтарлықтай өзектілігін арттырады.

Адами капиталдың дамуы мен ақпараттық қоғам бірнеше себептерге байланысты өзара тәуелді. Біріншіден, адами капиталды дамыту ақпараттық қоғамның өсуі мен жетістігі үшін өте маңызды [10]. Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды құру, қолдау және пайдалану үшін қажетті дағдылары мен білімі бар адамдар болмаса, ақпараттық қоғамды дамыту өте қиын болар еді.

Керісінше, ақпараттық қоғам адами капиталдың дамуына үлкен үлес қоса алады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қол жеткізу адамның білім мен дағдыларды игеру қабілетін едәуір арттыра алады [11]. Қашықтықтан оқыту, онлайн курстар және eLearning-тің басқа түрлері барған сайын танымал және қолжетімді болып келеді, бұл жеке тұлғаларға әлемнің кез келген жерінен білімін жалғастыруға мүмкіндік береді.

Тұтастай алғанда, адами капиталды дамыту процестері мен ақпараттық қоғамның өзара тәуелділігі тұрақты өсу мен дамуды қамтамасыз ету үшін екі салаға да инвестициялаудың маңыздылығын көрсетеді. Ақпараттық қоғамда табысқа жету үшін қажетті дағдылар мен білімге ие жұмыс күшін құру арқылы біз инновацияны, шығармашылықты және экономикалық өсуді жалғастыра аламыз.

2001 жылы Т.Мезенбург (Thomas Mesenbourg) цифрлық экономиканың статистикалық бағалауға, өлшеуге болатын 3 негізгі компонентін анықтады:

- қолдау көрсететін инфрақұрылым (аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету, телекоммуникациялар, желілер және т.б.);
- электронды бизнес (компьютерлік желілер арқылы шаруашылық қызметті және кез келген басқа бизнес-процестерді жүргізу);
- электрондық сауда (тауарларды интернет арқылы тарату) [12].

ных.

Цифрландыру процесі бүгінде әлемнің барлық елдеріне әсер етеді. Сонымен қатар, әр елдің өзі цифрлық дамудың басымдықтарын анықтайды. Қазіргі уақытта әлемнің 15-тен астам елі цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын іске асыруда. Ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатарлы елдер Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания болып табылады. Қытай өзінің "интернет плюс" бағдарламасында цифрлық индустрияларды дәстүрлімен біріктіреді, Канада Торонтода АКТ хабын құрады, Оңтүстік Корея «креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды дамытуға, кәсіпкерлікке және АКТ жетістіктерін таратуға бағытталған, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға бағытталған. Германияда халықтың шамамен 10% - ы экономиканың жоғары технологиялық салаларында жұмыс істейді, ал мемлекет серпінді жоғары технологиялық жобаларды қаржыландыруда жетекші рөл атқарады. Сингапур АКТ драйвері болып табылатын «ақылды экономиканы» қалыптастырады және 2014 жылы Мемлекет Smart Nation тұжырымдамасын әзірлеуге бастамашы болды және оны нақтылау және іске асыру үшін бизнес пен сарапшылар қауымдастығын ынтымақтастыққа шақырды. Smart Nation-азаматтардың күнделікті өміріне цифрландыруды енгізу арқылы өмір сүру

сапасын арттыру жөніндегі мемлекеттің бастамасы. Негізгі бастамалардың бірі – «Ақылды қаланы» құру үшін Ұлттық сенсорлық желіні дамыту.

Швейцария, Германия, Нидерланды, АҚШ, Ұлыбритания, Жапония көшбасшылық етеді. Аталған мемлекеттер БҰҰ Даму бағдарламасының Адами даму есебіне енгізілген адами капитал индексында алғашқы 20 елдердің қатарында. Осы орайда мемлекеттердің даму деңгейі, инновациялық бағдарлануы, бәсекеге қабілеттігі мен адами капиталды дамыту арасында өзара байланыс анықталды. Адами капиталды дамытуды басқаруда мемлекеттік стратегиялардың атқаратын рөлі ерекше. Талдау барысында қарастырылған рейтингтер бойынша жетекші орын алатын мемлекеттерде тікелей адами капиталды дамытуға бағытталған стратегиялар қабылданғаны белгілі болды. Атап айтқанда, қазақстандық ғалымдар талдауы бойынша көшбасшы мемлекет Швейцария қабылдаған стратегиялық бағдарламалар денсаулық сақтау, білім беру, көлік, экология салаларын дамыту мақсатында инновациялық технологияларды енгізуге бағдарланған. Нидерланды мемлекетінің Үкіметі инновациялық дамыған мемлекеттердің көшбасшысы болуын қамтамасыз ету мақсатында ғылым саласын дамытуды, оған деген қаржыландыруды ЖІӨ-нің 2,5% ұлғайтып отыр. Жаһандық экономикалық дүрбелең жағдайына қарамастан, инновациялық техно-логияларға деген инвестиция деңгейінің артып отырғаны айқын. Бұл тұжырымдаманы дәлелдеу үшін мемлекеттердің инвестицияларының орташа мөлшерін қарастыру жеткілікті. Зерттеулерге сәйкес Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға жұмсалған жаһандық шығындар соңғы 20 жыл аралығында екі есеге артты. Қазіргі таңда жаһандық ғылымның даму деңгейі өзінің шарықтау шегіне жетіп отыр. Әлем-нің үздік ғылыми институттары Қытай, АҚШ, Германия сияқты мемлекеттерде орналасқан.

Германия мемлекеттік өнеркәсіпті Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы қауіпқа терлерге төтеп беру мақсатында алғашқылардың бірі болып Стратегиялық бастама – «Индустрия 4.0» тұжырымдамасын қабылдаған болатын. Тұжырымдамаға сәйкес мемлекетте киберфизикалық жүйелерге баса назар аудара отырып, оларды өндіріс саласына енгізуді, цифрлық технологияларды жаппай қолданысқа енгізуді меңзейтін «Ақпараттық-ком-муникациялық технологиялық стратегиясы» қабылданды.

Аталмыш стратегия қабылданған сәттен Германияда ұлттық идея ретінде қарастырылып, кейінірек әлемдік деңгейде мойындалып, мемлекеттер Германияның мысалына қарай стратегиялық бағдарламалар әзірлей бастады. Атап айтқанда, Францияда 2013 ж. өнеркәсіп сала-сына инновациялық технологияларды енгізуді көздейтін «Жаңа өнеркәсіптік Франция» мемлекеттік бағдарламасы әзірленді; Швейцария 2016 ж. әлеуметтік-экономикалық саланы цифрландыру мақсатында «Цифрлық Швейцария» стратегиясын бекітті; Нидерланды 2014 ж. өнеркәсіп пен өндірісті жаңа технологиялармен қамтамасыз етуді көздей отырып «Ақылды өнеркәсіп» бағдарламасын негіз деді [13].

Қазақстан ақпараттық қоғамды дамыту тұрғысынан Орталық Азиядағы ең дамыған елдердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстан үкіметі Ақпараттық технологиялар мен цифрлық экономиканы дамытуға көп көңіл бөлуде, бұл мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының біріне айналды.

Қазақстандағы ақпараттық қоғамды дамытудағы басты оқиғалардың бірі 2003 жылы «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасын құру болды, оның мақсаты елдегі ақпараттық қоғамды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау болды [14]. Осы бағдарлама шеңберінде Қазақстан Үкіметі ақпараттық технологияларды дамытуға

ауқымды инвестицияларды жүзеге асырды, деректерді өңдеудің жаңа орталықтары құрылды, жоғары жылдамдықты интернеттің кабельдік желілері салынды.

2017 жылы ақпараттық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі кезеңге арналған ұлттық стратегиясы қабылданды, ол Қазақстанда ақпараттық технологияларды дамытудағы басымдықтарды айқындады. Осы стратегия шеңберінде Қазақстан Үкіметі цифрлық экономиканы дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға, халықтың жоғары жылдамдықты интернетке қолжетімділігін кеңейтуге және ақпараттық технологиялар саласындағы білім беру сапасын арттыруға назар аударды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда ақпараттық қоғамды дамытуға бағытталған бірқатар бағдарламалар мен бастамалар жұмыс істейді. Осындай бағдарламалардың бірі 2020 жылы іске қосылған «Цифрлық Қазақстан» болып табылады, ол цифрлық экономиканы дамытуға, экономиканың әртүрлі салаларына жаңа технологияларды енгізуге, киберқауіпсіздік деңгейін арттыруға және Қазақстанның барлық азаматтары үшін электрондық қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Осылайша, Қазақстан ақпараттық технологиялар және цифрлық экономика саласында белсенді дамып келеді, бұл халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Аталған тақырыпқа байланысты көптік сызықтық регрессия моделін құрамыз. Модельде Қазақстан Республикасының 2017-2021 жылдар аралығындағы төменде берілген индикаторлар негізінде есептелді (кесте 2).

Кесте 2 – Авторлармен анықталған индикаторлар

№	Белгілеу	ҚР-ның цифрлық экономикасының дамуына адами капиталдың әсерін көрсететін көрсеткіштер
Ақпараттық қоғамның даму деңгейінің көрсеткіштері		
1	Y1	АКТ саласының тауарларын (қызметтерін) өндіру және тарату көлемі, млрд.теңге
2	Y2	Компьютерлерді пайдаланатын ұйымдардың үлесі
3	Y3	Интернет-ресурстары бар ұйымдардың үлесі
4	Y4	Ұйымдардағы компьютерлер саны (мемлекеттік басқару ұйымдарын есепке алғанда, мың бірлік)
Адами капиталды дамытудың факторлық көрсеткіштері		
5	X1	Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім (Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың білімі бойынша, мың адам)
6	X2	Орта кәсіптік (арнайы) білім (Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың білімі бойынша, мың адам)
7	X3	Бастауыш, негізгі, жалпы орта, бастауыш кәсіптік білім (Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың білімі бойынша, мың адам)
8	X4	Инновациялық өнімдер (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) көлемі (млрд. теңге)
Ескерту: авторлармен мәліметтер негізінде жасалынған		

Аталған индикаторлардың статистикалық мәліметтерінің негізінде корреляция коэффициенттерінің жұптасқан матрицасы құрылады (кесте 3).

Кесте 3 – Корреляция коэффициенттерінің жұптасқан матрицасы

	y1	y2	y3	y4	x1	x2	x3	x4
y1	1							
y2	0,657218	1						
y3	0,90482	0,74722	1					
y4	0,901536	0,905578	0,92887	1				

x1	0,939886	0,804601	0,87844	0,924587	1			
x2	0,433168	0,663316	0,53189	0,676153	0,357214	1		
x3	0,80768	0,92566	0,818116	0,96664	0,83157	0,80507	1	
x4	0,914758	0,769644	0,80977	0,877315	0,991349	0,275367	0,78688	1
Ескерту: авторлармен құрастырылған								

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей, корреляция коэффициенттерінің жұптасқан матрицасының нәтижелерін талдау қалдықтардың келесі көрсеткіштерге оң тәуелділігін анықтады: Y1 – АКТ саласының тауарларын (қызметтерін) өндіру және тарату көлемі, млрд.теңге, Y2 – Компьютерлерді пайдаланатын ұйымдардың үлесі және Y4 – Ұйымдардағы компьютерлер саны (мемлекеттік басқару ұйымдарын есепке алғанда, мың бірлік) басқа түсіндіруші айнымаларға қарағанда X1 мен X4 көбірек әсер етеді; ал Y3 – Интернет-ресурстары бар ұйымдардың үлесіне X3;

Регрессиялық талдау арқылы төрт модель құрылды (кесте 3).

Кесте 3 – Регрессиялық талдау арқылы төрт моделі

$R^2=0,9; A=6,28$ $Y1 = -12513.7125 + 35.1615X1 + 2.2614X2$	$R^2=0,692; A=3,03$ $Y2 = -42.4498 + 0.2987X1 + 0.02512X2$
$R^2=0,42; A=3,95$ $Y3 = 15.6913 + 0.01028X1 + 0.00278X2$	$R^2=0,944; A=1,45$ $Y4 = -1382.1024 + 6.1883X1 + 0.5539X2$
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

$Y1 = -12513.7125 + 35.1615X1 + 2.2614X2$. Модель параметрлерін экономикалық түсіндіру мүмкін: X1-ді 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа 35.162 бірлікке артады.; x2 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа есеппен 2.261 бірлікке азаяды. Максималды коэффициент бойынша $\beta_1=1.918$ біз Y нәтижесіне ең үлкен әсер X1 факторы деп қорытынды жасаймыз.

$Y2 = -42.4498 + 0.2987x1 + 0.02512X2$. Модель параметрлерін экономикалық түсіндіру мүмкін: X1-ді 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа есеппен 0.299 бірлікке артады.; x2 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа 0.0251 бірлікке азаяды. Максималды коэффициент бойынша $\beta_1=2.416$ біз Y нәтижесіне ең үлкен әсер X1 факторы деп қорытынды жасаймыз.

$Y3 = 15.6913 + 0.01028X1 + 0.00278X2$. Модель параметрлерін экономикалық түсіндіру мүмкін: X1-ді 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа 0.0103 бірлікке артады.; x2 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа 0.00278 бірлікке азаяды. Максималды коэффициент бойынша $\beta_1=0.475$ біз Y нәтижесіне ең үлкен әсер X1 факторы деп қорытынды жасаймыз.

$Y4 = -1382.1024 + 6.1883X1 + 0.5539X2$. Модель параметрлерін экономикалық түсіндіру мүмкін: X1-ді 1 бірлікке ұлғайту. бұл Y-нің орташа 6.188 бірлікке өсуіне әкеледі.; x2 1 бірлікке ұлғайту. нәтижесінде Y орташа есеппен 0.554 бірлікке азаяды. Максималды коэффициент бойынша $\beta_1=3.185$ біз Y нәтижесіне ең үлкен әсер X1 факторы деп қорытынды жасаймыз.

Қорытынды.

Ел экономикалық дамудың инновациялық (цифрлық) жолына көшкен кезде адами капитал жаңа инновациялық экономикалық модельдің негізгі факторларының бірі болады. Адами капитал елдің интенсивті және тұрақты дамуының қозғаушы күші ретінде анықталады. Цифрлық технологиялардың экономиканың барлық салаларына енуі жаңа электрондық кеңістіктің қалыптасуымен анықталады, ол өз алдына қажетті ресурстардың

барлығын (адами, қаржылық, есептеу-коммуникациялық технологиялар, цифрлық құраушылар және т.б.) пайдалану арқылы әрекет етеді.

Цифрлық шешімдерді қолданудың сәтті мысалы ретінде UBER, Amazon, Google, AliExpress, Facebook және т.б. сол сияқты ұйымдастырушылық-технологиялық ақпараттық жүйелер мен платформаларды құру болып табылады. Бүгінгі таңда әлемдік нарықта онлайн сауданы автоматтандыруға арналған сандық шешімдердің әртүрлі түрлері ұсынылған, ірі дүкендер үшін де, шағын және бөлшек сауда желілері үшін де. Ретейлерлер (онлайн саудагерлер) үшін ең стандартталған және танымал цифрлық шешім CRM жүйесі болып табылады.

Сонымен, экономикалық даму қарқынына цифрлық технологиялардың әсері әлеуметтік саланың дамуына әсер етпей қоймады. Есепті мәліметтерге сәйкес, «Электрондық түрде алынған мемлекеттік қызметтердің үлесі» мемлекеттік бағдарламасының нысаналы индикаторлары жыл сайын өсіп келе жатқанын көруге болады, 189 мемлекеттік қызмет бойынша бизнес-процестер оңтайландырылды. Мобильді құрылғыларды жаппай қолданудың қарқынды өсуін ескере отырып, «eGovmobile» электронды үкімет мобильді қосымшалары жаңартылды, «Цифрлық құжаттар», «Денсаулық паспорты», «Электрондық еңбек биржасы» және т.б. модульдер қолданысқа енгізілді. Бұл цифрлық технологияларды қолдану арқылы адами капиталдың жұмыс жасау қабілетін арттырып қана қоймай, оның уақыт шығындарын да азайтуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, ақпараттық қоғамның дамуымен байланысты экономикалық өсу және адами капиталды дамыту процестерінің қарқын алуы туралы гипотезаны тексеру ішінара ғана расталды. Модельдерде детерминация коэффициенттерінің ұлғаюы да, А технологиялық коэффициентіндегі мәндердің айтарлықтай өсуі байқалады, бұл білім мен тәжірибе алмасу процестерінің қарқындылығын көрсетеді. Алайда адами капитал мен ақпараттық қоғамның дамуын сипаттайтын коэффициенттердің мәндері іс жүзінде бұрынғы деңгейде қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына жолдауы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://sputnik.kz/20230901/2023-zhylgy-prezident-zholdauynyn-tolyq-matini-zhariyalandy-38109395.html> (қаралу уақыты: 26.06.2023)
- 2 Синянская Е.Р. Управление человеческим капиталом организации: курс лекций. — Екатеринбург. — Изд-во Урал. ун-та. — 2019. — 64 с.
- 3 Роль человеческого капитала в экономическом развитии регионов РФ. [Электронный ресурс] — URL: <https://lib.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/2596/05.pdf?sequence=1> (дата обращения: 11.05.2023)
- 4 Kemp S. Digital In 2020: World's Internet Users Pass The 4 Billion Mark. We Are Social. Available at: — URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/global-digital-report-2018> (accessed: 06.06.2021)
- 5 Gary S.B. (2019). Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education. National Bureau of Economic Research. Available at: — URL: <https://www.nber.org/books-and-chapters/human-capital-theoretical-and-empirical-analysis-special-reference-education-first-edition> (accessed: 08.06.2023)
- 6 Peter F.D. (2019). Post-Capitalist Society. Butterworth-Heinemann. Business; Reprint edition. 240 p.
- 7 Смирнов Б.М. Кадровые нововведения в системе управления персоналом. — М. — 2019. — 68 с.
- 8 Матвеев А.С. Преобразование экономики северных регионов России на современном этапе: монография. Современная экономика и право. — М. — 2007. — 344 с.
- 9 Коршунов И.А., Гапонова О.С., Гапонова Н.С. Обучение и образование взрослых в контексте экономического развития регионов. Экономика региона. — 2019. — Т. 15, вып. 1. С. 107-120
- 10 Журавлева И.А. Информационное общество: учебное пособие. — Издво Иркут. гос. ун-та. — 2019. — 141 с.
- 11 Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) болашағы мен дамуы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://kuam.kz/kk/akparattyk-kommunikaciya-lyk-tehnologiyalardyn-akt-bolashagy-men-damuy#gsc.tab=0> (қаралу уақыты: 10.04.2023)

12 Measuring the Information Society Report. Volume 2: ICT country profiles. Geneva: ITU. 2019. 252 p.

13 Нурпесова А.А. Адами капиталды тиімді басқарудың әлемдік тәжірибесі. «Туран» университет жаршысы. — №2. — 2023. [Электрондық ресурс] — URL: <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/3430> (қаралу уақыты: 10.04.2023)

14 Государственная программа «Информационный Казахстан – 2020». [Электронный ресурс] — URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/gp_inf_kaz_2020 (дата обращения: 10.04.2023)

15 Ұлттық статистика бюросы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.stat.gov.kz> (қаралу уақыты: 10.04.2023)

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР ИНТЕНСИВНОГО РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация.

В настоящее время развитие цифровых технологий и их распространение является одним из явлений, принимаемых развитием общества в целом, оно оказывает существенное влияние на устойчивое развитие экономики страны, и мы должны в полной мере использовать его возможности для экономического развития. Развитие цифровых технологий является основой развития цифровой экономики. Но дальнейшее развитие цифровых технологий тесно связано с человеческим капиталом, что требует увеличения инвестиций в его развитие.

В статье отмечается, что человеческий капитал является одним из основных факторов, влияющих на развитие цифровых технологий и развитие цифровой экономики в целом. Человеческий капитал может сыграть роль движущей силы быстрого и в то же время устойчивого развития экономики страны в условиях цифровой экономики. Поэтому необходимо уделять особое внимание росту человеческого капитала. Целью статьи является изучение взаимозависимости человеческого капитала и процессов развития цифровой экономики. В ходе исследования данной зависимости создана авторская система показателей, созданы эконометрические модели развития человеческого капитала и цифровой экономики в Республике Казахстан. Кроме того, авторы проверяли гипотезу об усилении процессов экономического роста и развития человеческого капитала, которые взаимосвязаны с процессами развития цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая экономика, человеческий капитал, фактор, верификация модели, эконометрическое моделирование, линейная регрессия.

HUMAN CAPITAL AS A FACTOR OF INTENSIVE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

Abstract.

Currently, the development of digital technologies and their dissemination is one of the phenomena accepted by the development of society as a whole, it has a significant impact on the sustainable development of the country's economy, and we must take full advantage of its opportunities for economic development. The development of digital technologies is the basis for the development of the digital economy. But the further development of digital technologies is closely related to human capital, which requires increased investment in its development.

The article notes that human capital is one of the main factors influencing the development of digital technologies and the development of the digital economy as a whole. Human capital can play the role of a driving force behind the rapid and at the same time sustainable development of the country's economy in the digital economy. Therefore, it is necessary to pay special attention to the growth of human capital. The article aims to study the interdependence of human capital and the development processes of the digital economy. In the course of studying this relationship, an original system of indicators was created, and econometric models of the development of human capital and the digital economy in the Republic of Kazakhstan were created. In addition, the authors tested the hypothesis about the strengthening of the processes of economic growth and human capital development, which are interconnected with the processes of development of the digital economy.

Key words: digital economy, human capital, factor, model verification, econometric modeling, linear regression.

REFERENCES

1 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ “Ädiletli Qazaqstannyñ ekonomikalyq bağdary” atty Qazaqstan halqyna joldaýy [Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan on

- the topic “Economic orientation of a fair Kazakhstan”]. Available at: — URL: <https://sputnik.kz/20230901/2023-zhylygy-prezident-zholdaunyn-tolyq-matini-zhariyalandy-38109395.html> [in Kazakh]. (accessed: 26.06.2023)
- 2 Sinyanskaya E.R. Upravlenie chelovecheskim kapitalom organizatsii: kurs lektsii [Managing human capital of an organization: a course of lectures]. Ekaterinburg, Izd-vo Ural. un-ta. 2019. 64 p. [in Russian]
- 3 Rol' chelovecheskogo kapitala v ekonomicheskom razvitii regionov RF [The role of human capital in the economic development of regions of the RF]. Available at: — URL: <https://lib.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/2596/05.pdf?sequence=1> [in Russian]. (accessed: 11.05.2023)
- 4 Kemp S. Digital In 2020: World's Internet Users Pass The 4 Billion Mark. We Are Social Available at: — URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/global-digital-report-2018> [in English]. (accessed: 06.06.2021)
- 5 Gary S.B. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education. National Bureau of Economic Research. Available at: — URL: <https://www.nber.org/books-and-chapters/human-capital-theoretical-and-empirical-analysis-special-reference-education-first-edition> [in English]. (accessed: 08.06.2023)
- 6 Peter F.D. (2019). Post-Capitalist Society. Butterworth-Heinemann. Business. Reprint edition. 240 p. [in English]
- 7 Smirnov B.M. Kadrovye novovvedeniya v sisteme upravleniya personalom [Personnel innovations in the personnel management system]. M. Varyag. 2019. 68 p. [in Russian]
- 8 Matveev A. S. Preobrazovanie ekonomiki severnykh regionov Rossii na sovremennom etape: monografiya [Transformation of the economy of the northern regions of Russia at the present stage: monograph]. M. Sovremennaya ekonomika i pravo. 2019. 344 p. [in Russian]
- 9 Korshunov I.A., Gaponova O.S., Gaponova N.S. Obuchenie i obrazovanie vzroslykh v kontekste ekonomicheskogo razvitiya regionov [Adult learning and education in the context of regional economic development]. Ekonomika regiona. 2019. T. 15. vyp. 1. P. 107-120 [in Russian]
- 10 Zhuravleva I.A. Informatsionnoe obshchestvo: uchebnoe posobie [Information society: textbook]. Irkutsk. Izd-vo Irkut. gos. un-ta. 2019. 141 p. [in Russian]
- 11 Aqparattyq-kommunikatsialyq tehnologialardyń (AKT) bolaşaǵy men damuy [The future and development of information and communication technologies (ICT)]. Available at: — URL: <https://kuam.kz/kk/akparattyq-kommunikatsialyq-tehnologiyalardyn-akt-bolashagy-men-damuy#gsc.tab=0> [in Kazakh] (accessed: 10.04.2023)
- 12 Measuring the Information Society Report. Volume 2: ICT country profiles. Geneva: ITU, 2017. 252 p. [in English]
- 13 Nurpesova A.A. Adami kapitaldy tiımdı basqarudyń әлемдік tәjiribesı [World practice of effective human capital management]. “Turan” universitet jarǵysy. №2. 2023. Available at: — URL: <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/3430> [in Kazakh]. (accessed: 10.04.2023)
- 14 Gosudarstvennaya programma «Informatsionnyi Kazakhstan – 2020» [State program “Information Kazakhstan – 2020”]. Available at: — URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/gp_inf_kaz_2020 [in Russian]. (accessed: 10.04.2023)
- 15 Ұлттық статистика бюросы [National Bureau of Statistics]. Available at: — URL: <https://www.stat.gov.kz> [in Kazakh]. (accessed: 10.04.2023)

Information about authors:

Tolkyn Kakizhanova – candidate of economic sciences, senior lecturer, department of “Economics”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Kakizhanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

Gulmira Andabayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, department of “Economics”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Информация об авторах:

Толкын Какижанова – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика», Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Kakizhanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

Гульмира Андабаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Авторлар туралы ақпарат:

Толкын Какижанова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының аға оқытушы, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Kakijanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

Гульмира Андабаева – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

МРНТИ 06.73.02

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.10

УДК 336.71

Г.Е. Керимбек^{1*} , А.Б. Ниязбек¹ , Р.Д. Досжан¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

*e-mail: kerimbek2009@mail.ru

ОПЫТ РАЗВИТИЯ ФИНТЕХ-ТЕХНОЛОГИЙ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В СРАВНЕНИИ С ОПЫТОМ КАЗАХСТАНА

Аннотация.

Статья представляет собой анализ современных тенденций и перспектив развития финансовых технологий (финтех) в банковской сфере. Сравнительный анализ проводится между развитыми зарубежными странами, включая США и Великобританию, и Казахстаном как страной с развивающимся финтех-рынком. Исследование выявляет несколько ключевых результатов. Во-первых, разница в объемах инвестиций в финтех между зарубежными странами и Казахстаном. Во-вторых, исследование обращает внимание на сотрудничество между банками и финтех-компаниями. Третьим важным аспектом является регуляторная среда. Целью статьи является проведение сравнительного анализа регуляторных актов и законодательства в зарубежных странах и Казахстане, чтобы оценить влияние регулирования на развитие финтеха, также анализ статистических данных о объемах инвестиций, числе финтех-стартапов и использовании финтех-услуг в разных странах. Результаты статьи также отмечают рост потребительского спроса на финтех-услуги в разных странах. Важно, чтобы финтех-компании и банки уделяли внимание повышению финансовой грамотности и информированности клиентов. Исследование финтеха оставляет много возможностей для дальнейших исследований и развития этой области. Финтех продолжает трансформировать банковский сектор, и понимание его динамики и вызовов является ключевым для успешного развития в будущем.

Ключевые слова: финансовые технологии, финтех-стартапы, финтех-проекты, инновационная экосистема, коммерческие банки.

Введение.

В современном мире финансовые технологии, или финтех, играют ключевую роль в трансформации банковской сферы и предоставлении клиентам новых возможностей для управления финансами. Этот динамично развивающийся сектор оказывает существенное воздействие на банковский сектор во многих странах мира [1]. В данной статье мы рассмотрим опыт развития финтеха в банковском секторе зарубежных стран, а также проанализируем его сравнение с опытом Казахстана, обратив особое внимание на различия и сходства в подходах и результате внедрения финтех-решений.

Зарубежные страны, такие как США, Великобритания, Германия и Австралия, на протяжении последних десятилетий активно инвестируют в развитие финтех-сектора. Их инновационная экосистема способствует росту стартапов и компаний, специализирующихся на финтех-технологиях. Эти страны предоставляют налоговые льготы и финансовые стимулы для развития инноваций, что создает благоприятное окружение для финтех-компаний.

Ключевым аспектом успешного развития финтеха в зарубежных странах является сотрудничество между коммерческими банками и финтех-компаниями. Банки активно внедряют финтех-решения в свои банковские услуги, что позволяет им улучшать клиентский опыт и оптимизировать бизнес-процессы [2].

Важным аспектом развития финтеха в зарубежных странах является также регуляторный подход. Регулирующие органы, такие как Financial Conduct Authority (FCA) в Великобритании и Office of the Comptroller of the Currency (OCC) в США, разработали инновационные подходы к регулированию финтеха, что позволяет компаниям тестировать новые продукты и услуги без избыточной бюрократии.

Сравнивая зарубежный опыт с опытом Казахстана, можно выделить несколько ключевых различий. В Казахстане финтех-сектор только начал активно развиваться, и уровень инвестиций и инноваций пока не так высок, как в развитых странах. Регуляторы в Казахстане также только начинают разрабатывать правила для финтех-компаний, что может замедлить развитие сектора.

Однако Казахстан имеет свои преимущества, такие как большой потенциал для роста и развития финтех-рынка. Страна активно работает над созданием благоприятной среды для инноваций и сотрудничества между банками и финтех-компаниями. Казахские банки начинают осваивать финтех-решения и предлагать клиентам новые услуги.

Развитие финтеха в банковском секторе зарубежных стран и Казахстана имеет свои уникальные особенности и вызовы. Зарубежные страны имеют более развитую инновационную экосистему и опыт внедрения финтеха, в то время как Казахстан обладает потенциалом для роста и развития. Сравнение этих опытов может помочь Казахстану извлечь уроки из зарубежного опыта и успешно развивать свой финтех-сектор в будущем.

Материалы и методы исследования.

Для исследования развития финтеха в банковской сфере в зарубежных странах в сравнении с опытом Казахстана были использованы следующие материалы и методы:

- анализ отчетов и публикаций банковских институтов и финтех-компаний для получения данных о текущем состоянии и трендах развития финтеха;
- исследования и аналитические обзоры в области финтех-технологий и банковской индустрии для получения экспертной оценки и анализа;
- сравнительный анализ регуляторных актов и законодательства в зарубежных странах и Казахстане, чтобы оценить влияние регулирования на развитие финтеха;
- анализ статистических данных о объемах инвестиций, числе финтех-стартапов и использовании финтех-услуг в разных странах;
- литературный обзор научных статей и публикаций, связанных с финтехом и банковской сферой;
- сравнительный анализ финансовых отчетов коммерческих банков в зарубежных странах и Казахстане для оценки влияния финтеха на их бизнес.

Эти методы и материалы позволили получить комплексное представление о развитии финтеха в банковской сфере и провести сравнительный анализ между зарубежными странами и Казахстаном.

Исследование развития финтеха в банковской сфере в зарубежных странах и сравнение его с опытом Казахстана выявило ряд интересных результатов и трендов. Ниже представлены результаты и обсуждение на основе конкретных данных и статистики.

Результаты и их обсуждение.

Объём мирового рынка финансовых технологий, по мнению аналитиков Boston Consulting Group (BCG) и QED Investors, в период с 2021-го по 2030 год увеличится приблизительно в шесть раз – с \$245 млрд до \$1,5 трлн. Такие данные приводятся в отчёте, опубликованном 3 мая 2023 года [3].

Эксперты отмечают, что финтех-сектор имеет огромный потенциал роста. По оценкам, в 2021 году суммарный объём глобальной отрасли финансовых услуг составлял примерно \$12,5 трлн. От этой суммы на финтех-сегмент пришлось только около 2%. К 2030-му, полагают авторы исследования, финансовые затраты в мировом масштабе достигнут \$21,9 трлн, а на долю финтех придётся 7%. Говорится, что финансовые технологии имеют особенно хорошие перспективы на развивающихся рынках. Согласно подсчётам, приблизительно 1,5 млрд взрослых во всём мире до сих пор не имеют доступа к банковским услугам, а ещё 2,8 млрд человек обеспечены банковскими сервисами в недостаточной степени, то есть, не имеют банковской карты. В сумме это составляет более половины населения планеты. Более того, почти 44% взрослых в глобальном масштабе по-прежнему сильно зависят от наличных денег для совершения крупных транзакций. Доля участия в цифровых технологиях показана на рисунке 1 [4].

2021, Share of Digital Engagement by Category¹

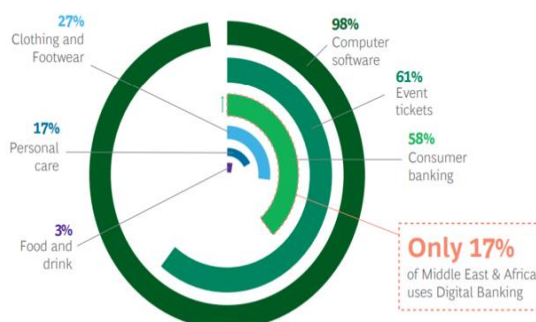

Рисунок 1 – Доля участия в цифровых технологиях по категориям

Примечание: составлено на основе источника [4]

1. Инвестиции в финтех

Зарубежные страны: В зарубежных странах, таких как США и Великобритания, объём инвестиций в финтех-стартапы значительно выше, чем в Казахстане. Например, в США только за 2022 год было привлечено более \$60 миллиардов инвестиций в финтех-проекты (по данным PitchBook), что свидетельствует о высокой активности инвесторов [5].

Казахстан: В Казахстане объём инвестиций в финтех более скромный, но наблюдается стабильный рост. Согласно данным Национального банка Республики Казахстан, в 2021 году объём инвестиций в финтех составил около 6 миллионов долларов, что в два раза выше, чем в предыдущем году. Этот рост может свидетельствовать о росте интереса к финтех-проектам в стране. На рисунке 2 показаны ключевые участники экосистемы казахстанских стартапов [6].

Рисунок 2 – Ключевые участники экосистемы стартапов

Примечание: составлено на основе источника [6]

Разница в объемах инвестиций между зарубежными странами и Казахстаном объясняется, в первую очередь, размером и развитием рынка. Зарубежные страны имеют более крупные финансовые рынки и развитую экосистему финтеха, что привлекает больше инвесторов. В Казахстане наблюдается потенциал для роста инвестиций, особенно при поддержке правительства и активной разработке стартап-сообщества.

2. Сотрудничество между банками и финтех-компаниями.

Зарубежные страны: В развитых зарубежных странах сотрудничество между коммерческими банками и финтех-компаниями является распространенной практикой. Например, в США многие крупные банки активно сотрудничают с финтех-стартапами, предоставляя им доступ к своей клиентской базе и ресурсам.

Казахстан: В Казахстане сотрудничество между банками и финтех-компаниями только начинает развиваться. Некоторые банки начали интегрировать финтех-решения в свои услуги, но уровень сотрудничества пока не такой высокий, как в зарубежных странах. Тем не менее экосистема казахстанских стартапов оценивается более чем в 100 миллионов долларов. На рисунке 4 мы перечислили основных игроков экосистемы, которые часто взаимодействуют со стартапами.

Сотрудничество между банками и финтех-компаниями играет важную роль в успешном развитии финтеха. Зарубежный опыт показывает, что такие партнерства могут способствовать интеграции инновационных решений и улучшению клиентского опыта. Казахстану стоит уделить внимание развитию таких сотрудничеств, что поможет ускорить рост финтех-сектора.

3. Регуляторная среда

Зарубежные страны: Зарубежные страны, включая США и Великобританию, разработали инновационные регуляторные подходы к финтеху. Например, Regulatory

Sandbox в Великобритании позволяет финтех-стартапам тестировать свои продукты без лишних регуляторных барьеров.

Казахстан: В Казахстане регулирование финтеха находится на начальном этапе развития. Но регуляторы активно работают над созданием более подходящей регуляторной среды для финтех-компаний.

Регуляторная среда играет важную роль в развитии финтеха. Инновационные подходы к регулированию, подобные Regulatory Sandbox, способствуют росту финтех-сектора и уменьшают риски для стартапов. Важно, чтобы Казахстан разрабатывал и совершенствовал свой регуляторный подход, чтобы создать более предсказуемую среду для финтех-компаний.

4. Потребительский спрос

Зарубежные страны: В зарубежных странах наблюдается высокий спрос потребителей на финтех-услуги. Например, мобильные приложения для управления финансами и платформы для инвестиций активно используются клиентами.

Казахстан: В Казахстане также растет интерес к финтех-услугам, но уровень осведомленности и использования пока не такой высокий, как в зарубежных странах. Однако этот спрос предоставляет потенциал для дальнейшего роста финтех-рынка.

Повышение финансовой грамотности и информированности потребителей о преимуществах финтех-услуг может стать ключевым фактором для развития финтеха в Казахстане. Образовательные кампании и информационные мероприятия могут сделать финтех более доступным и понятным для клиентов.

Сравнение развития финтеха в банковской сфере зарубежных стран и Казахстана позволяет выделить как сходства, так и различия в подходах и результатах. Зарубежные страны имеют более крупные рынки, высокий уровень инвестиций и развитую экосистему финтеха. В то время как Казахстан только начинает развивать этот сектор, но обладает потенциалом для роста при поддержке правительства и активной интеграции инновационных решений в банковскую сферу. Важно извлекать уроки из зарубежного опыта и адаптировать их под национальные условия для успешного развития финтех-сектора в будущем.

Заключение.

Исследование развития финтеха в банковской сфере зарубежных стран в сравнении с опытом Казахстана выявило интересные динамики и тренды, которые являются ключевыми для понимания развития этой инновационной области. На протяжении последних десятилетий финтех стал важной составляющей мировой финансовой системы, и его влияние на банковский сектор становится все более заметным.

Одним из основных результатов исследования является неравномерное распределение инвестиций в финтех между зарубежными странами и Казахстаном. Зарубежные страны, такие как США, Великобритания и Германия, привлекают значительно больше инвестиций в финтех-стартапы. Это объясняется разницей в размере финансовых рынков, доступности инвестиций и развитием инновационной экосистемы. Однако Казахстан также наблюдает стабильный рост инвестиций в финтех, что свидетельствует о растущем интересе к этой области и потенциале для будущего развития.

Следующим важным результатом исследования является различие в сотрудничестве между банками и финтех-компаниями. В зарубежных странах сотрудничество между этими двумя секторами является распространенной практикой, и многие банки активно интегрируют финтех-решения в свои услуги. Это позволяет им улучшать клиентский опыт, оптимизировать бизнес-процессы и быстрее внедрять инновации. В Казахстане

сотрудничество только начинает развиваться, и этот аспект представляет собой потенциальное направление для роста финтех-сектора в стране.

Третьим важным аспектом является регуляторная среда. Зарубежные страны, такие как Великобритания и США, разработали инновационные регуляторные подходы к финтеху, при помощи которых, стартапы могут тестировать новые продукты и услуги без формализации. В Казахстане регулирование финтеха находится на начальном этапе развития, но регуляторы активно работают над созданием более подходящей регуляторной среды. Это позволит обеспечить безопасность и стабильность финтех-рынка, а также привлечь больше инвестиций и инноваций.

И, наконец, потребительский спрос на финтех-услуги играет важную роль в развитии этой области. В зарубежных странах высокий спрос потребителей на мобильные приложения для управления финансами, онлайн-платежи и инвестиционные платформы способствует росту финтех-рынка. В Казахстане также наблюдается рост интереса к финтех-услугам, что предоставляет потенциал для дальнейшего развития сектора [7].

В целом, развитие финтеха в банковской сфере зарубежных стран и Казахстана имеет свои уникальные особенности и вызовы. Зарубежные страны обладают более крупными рынками, высоким уровнем инвестиций и развитой экосистемой финтеха. Казахстан только начинает развивать этот сектор, но обладает потенциалом для роста при поддержке правительства и активной интеграции инновационных решений в банковскую сферу. Важно извлекать уроки из зарубежного опыта и адаптировать его под национальные условия для успешного развития финтех-сектора в будущем.

Исследование финтеха оставляет много открытых вопросов и возможностей для дальнейших исследований. Развитие финтеха остается динамичным процессом, и его влияние на банковскую сферу будет продолжать расти в ближайшие годы. Это создает уникальную среду для инноваций и сотрудничества между банками, финтех-компаниями и регуляторами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Fintech and Financial Services: Initial Considerations. Available at: — URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985> (accessed: 27.09.2023)
- 2 The rise of fintech: A cross-country perspective Oskar Kowalewski. Available at: — URL: https://www.researchgate.net/publication/342773950_The_Rise_of_Fintech_A_Cross-Country_Perspective (accessed: 19.08.2023)
- 3 Global Fintech 2023, Reimagining the Future of Finance, May 2023. Available at: — URL: <https://web-assets.bcg.com/66/7e/a36d7eab41e2b4b65c3e687a17f5/bcg-qed-global-fintech-report-2023-reimagining-the-future-of-finance-may-2023.pdf> (accessed: 27.09.2023)
- 4 Tadviser Company Media, Television and Radio Broadcasting Since 2005, Russia, Central Federal District of the Russian Federation, Moscow. Available at: — URL: [https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%85-%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA_\(FinTech\)](https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%85-%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA_(FinTech)) (accessed: 27.09.2023)
- 5 PitchBook. Available at: — URL: <https://pitchbook.com/> (accessed: 24.09.2023)
- 6 Первый финтех-акселератор Казахстана. [Электронный ресурс] — URL: <https://fin-accelerator.aifc.kz/> (дата обращения: 26.09.2023)
- 7 Ibrahim A.Z. (2020) Common market for eastern and southern Africa special report: The Role of Financial Technology (FINTECH) in Changing Financial Industry and Increasing Efficiency in the Economy. №3. 99 p.

ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ ФИНТЕХ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУЫ ТӘЖІРИБЕСІН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘЖІРИБЕСІМЕН САЛЫСТЫРУ

Аңдатпа.

Бұл мақала банк саласындағы қаржы технологияларын (финтех) дамытудың қазіргі заманғы үрдістері мен перспективаларын талдауды қамтиды. Салыстырмалы талдау АҚШ пен Ұлыбританияны қоса алғанда, дамыған шет елдер мен дамушы финтех-нарығы бар ел ретінде Қазақстан арасында жүргізілді. Зерттеу бірнеше негізгі нәтижелерді анықтайды. Біріншіден, шет елдер мен Қазақстан арасындағы финтех инвестицияларының көлеміндегі айырмашылыққа талдау жасалды. Екіншіден, зерттеу банктер мен финтех компаниялары арасындағы ынтымақтастыққа назар аударылды. Үшінші маңызды аспект ретінде реттеуші орта алынды. Мақала мақсаты реттеудің финтехтің дамуына әсерін бағалау, сондай-ақ инвестициялар көлемі, финтех-стартаптар саны және әртүрлі елдерде финтех-қызметтерді пайдалану туралы статистикалық деректерді талдау мақсатында шет елдердегі және Қазақстандағы реттеу актілері мен заңнамаларына салыстырмалы талдау жүргізу. Мақаланың нәтижелері сонымен қатар әртүрлі елдердегі финтех қызметтеріне тұтынушылық сұраныстың артуын көрсетеді. Финтех компаниялары мен банктердің қаржылық сауаттылық пен клиенттердің хабардарлығын арттыруға назар аударуы маңызды. Финтехтің зерттеулері осы саланы одан әрі зерттеуге және дамытуға көптеген мүмкіндіктер тудырады. Финтех банк секторын трансформациялауды жалғастыруда және оның динамикасы мен сын-қатерлерін түсіну болашақта табысты дамудың кілті болып табылады.

Негізгі сөздер: қаржы технологиялары, финтех-стартаптар, финтех-жобалар, инновациялық экожүйе, коммерциялық банктер.

THE EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF FINTECH TECHNOLOGIES IN THE BANKING SECTOR OF FOREIGN COUNTRIES IN COMPARISON WITH THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The article is an analysis of current trends and prospects for the development of financial technologies (fintech) in the banking sector. A comparative analysis is carried out between developed foreign countries, including the USA and the UK, and Kazakhstan as a country with a developing fintech market. The study reveals several key results. Firstly, the difference in the volume of investments in fintech between foreign countries and Kazakhstan. Secondly, the study draws attention to the cooperation between banks and fintech companies. The third important aspect is the regulatory environment. The target is a comparative analysis of regulatory acts and legislation in foreign countries and Kazakhstan was carried out to assess the impact of regulation on the development of fintech, as well as an analysis of statistical data on the volume of investments, the number of fintech startups and the use of fintech services in different countries. The results of the article also note the growth of consumer demand for fintech services in different countries. It is important that fintech companies and banks pay attention to improving financial literacy and customer awareness. Fintech research leaves many opportunities for further research and development in this area. Fintech continues to transform the banking sector, and understanding its dynamics and challenges is key to successful development in the future.

Key words: financial technologies, fintech startups, fintech projects, innovation ecosystem, commercial banks.

REFERENCES

- 1 Fintech and Financial Services: Initial Considerations. Available at: — URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985> [in English]. (accessed: 27.09.2023)
- 2 The rise of fintech: A cross-country perspective Oskar Kowalewski. Available at: — URL: https://www.researchgate.net/publication/342773950_The_Rise_of_Fintech_A_Cross-Country_Perspective [in English]. (accessed: 19.08.2023)
- 3 Global Fintech 2023, Reimagining the Future of Finance, May 2023. Available at: — URL: <https://web-assets.bcg.com/66/7e/a36d7eab41e2b4b65c3e687a17f5/bcg-qed-global-fintech-report-2023-reimagining-the-future-of-finance-may-2023.pdf> [in English]. (accessed: 27.09.2023)
- 4 Tadviser Company Media, Television and Radio Broadcasting Since 2005, Russia, Central Federal District of the Russian Federation, Moscow. Available at: — URL: <https://www.tadviser.ru/index.php/%>

D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%85-%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA_(FinTech) [in English]. (accessed: 27.09.2023)

5 PitchBook. Available at: — URL: <https://pitchbook.com/> [in English]. (accessed: 24.09.2023)

6 Pervyj fintekh-akselerator Kazakhstana [*The first fintech accelerator in Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://fin-accelerator.aifc.kz/> [in Russian]. (accessed: 26.09.2023)

7 Ibrahim A.Z. (2020) Common market for eastern and southern Africa special report: The Role of Financial Technology (FINTECH) in Changing Financial Industry and Increasing Efficiency in the Economy. №3. 99 p. [in English]

Information about authors:

Galymzhan Kerimbek – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, associate professor of the Department of “Finance and Accounting”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0563-8399>

Aigerim Niyazbek – master’s degree of the “Finance” educational program, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nyazbek_aigerim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-864X>

Raigul Doszhan – associate professor, of the Department of «Finance and Accounting», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-3568>

Информация об авторах:

Керімбек Ғалымжан – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры «Финансы и учет», Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0563-8399>

Ниязбек Айгерім – магистрант образовательной программы «Финансы», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nyazbek_aigerim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-864X>

Досжан Райгүл – ассоциированный профессор кафедры «Финансы и учет» Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-3568>

Авторлар туралы ақпарат:

Керімбек Ғалымжан – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0563-8399>

Ниязбек Айгерім – «Қаржы» білім беру бағдарламасының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nyazbek_aigerim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-864X>

Досжан Райгүл – «Қаржы және есеп» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-3568>

Р.К. Сабинова^{1*} , Д. Болатқызы¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: sabirovasty@mail.ru

БІТІРУШІ ТҮЛЕКТЕРДІҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫНДАҒЫ КӘСІПкерлік білімнің рөлі

Аңдатпа.

Қазіргі уақытта Қазақстанда кәсіпкерлік білім берудің түсінікті, қисынды құрастырылған тұтас жүйесі жоқ. Білім беруге негізделген кәсіпкерлікті оқытудың тұжырымдамалық тәсілін өзгерту қажет. Бұл білім жиынтығы білім алушылардың дербес іс-әрекеті процесінде ғана пайда болатын құзыреттер мен дағдыларды иеленудің тиімділігі жағынан төмен екендігімен түсіндіріледі.

Мақаланың басты мақсаты-кәсіпкерлік білімнің Қазақстан жоғары оқу орындары түлектерін жұмысқа орналастыруға әсерін зерттеу және болашақта кәсіпкерлер ретінде Қазақстан экономикасын дамытудың катализаторы болатын болашақ мамандарға кәсіпкерлік білім беру арқылы студенттердің кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеудің әдістемелік негізі болып жүйелік талдау, статистикалық талдау және сауалнама болып табылды. Біздің зерттеу түлектердің жұмысқа орналасуын және түлектердің кәсіпкерлігін зерттеу үшін сапалық және сандық әдістерді біріктірді. Атап айтқанда, сауалнама жүргізілді, кәсіпкерлік білім берудің құндылықтары мен қажеттіліктері және оны қалай жақсартуға болатыны туралы деректерге талдау жасалды. Сапалы тәсіл зерттеу мәселелері бойынша терең талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері бойынша қазақстандық студенттердің кәсіпкерлік ойлауы мен қабілеттері тұрғысынан дайындығын жетілдіру бойынша ұсыныстар беріліп, жоғары оқу орындарының ішкі ортасын қайта құруда материал ұсыну үшін университет студенттерін тарта отырып, қосымша зерттеулер жүргізу қажеттігі айтылды.

Негізгі сөздер: жұмыспен қамту, кәсіпкерлік білім беру, кәсіпкерлік ойлау, түлектер, білім беру бағдарламалары.

Кіріспе.

Жұмысқа орналасу-диплом алғаннан кейін жоғары оқу орындарының түлектері үшін келесі маңызды қадам. Қазіргі кезеңде экономикалық қатынастардың өзгеруі ЖОО түлектерінен өзбетінше және бастамашылық әрекетті, белсенді экономикалық мінез-құлықты талап етеді, кәсіпкерлік қызметтің маңыздылығы күрт өсті. ЖОО түлектерінің кәсіпкерлік дағдыларын дамыту өзін-өзі жұмыспен қамту арқылы жұмысқа орналасу проблемасын шешуге ғана емес, сонымен қатар болашақта Қазақстан экономикасын дамытудың катализаторы болатын жалдамалы қызметтен өзін-өзі жұмыспен қамтыған кәсіпкерлерге ауысқан түлектер үшін жеке өсу және өзін-өзі тиімді жүзеге асыру үшін жаңа мүмкіндіктер береді.

Осы зерттеу бойынша ұсынылған кәсіпкерлік дағдыларды қалыптастыру тәсілі кәсіпкерлікті жеке тұлғаның міндетті қатысуымен және белсенді қызметімен мақсатты процесс ретінде қарастыратын тұжырымдамаға негізделген. Түлектердің, әсіресе экономикалық емес мамандардың кәсіпкерлік дағдыларының болмауы олардың ғылыми зерттеулері мен әзірлемелерінің нәтижелерін болашақта коммерцияландыруға кедергі немесе тежеу болып табылады.

Бұл зерттеуде кәсіпкерлік білім берудің университет түлектерін жұмысқа орналастыруға әсерін зерттейді.

Мақаланың басты мақсаты-кәсіпкерлік білімнің Қазақстан ЖОО түлектерін жұмысқа орналастыруға әсерін зерттеу және болашақта кәсіпкерлер ретінде Қазақстан экономикасын дамытудың катализаторы болатын білім беру арқылы студенттердің кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеу нәтижелері бойынша қазақстандық студенттердің кәсіпкерлік ойлауы мен қабілеттері тұрғысынан дайындығы анықталды. Алайда, кәсіпкерлікке дайындық және университеттердің ішкі ортасында кәсіпкерлік білім алуға дайындық жеткіліксіз болып қалады және жақсартуды қажет етеді. Осылайша, деректер ауқымын кеңейту, сондай-ақ жоғары оқу орындарының ішкі ортасын қайта құру үшін материал ұсыну үшін университет студенттерін тарта отырып, қосымша зерттеулер жүргізу қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мәселені жан-жақты түсінуді сауалнама арқылы алуға болады, мұнда қатысушыларға зерттеушілер көтерген мәселелерге қатысты өз көзқарастары мен өткен тәжірибелерін еркін айтуға мүмкіндік берілді. Бұл тәсіл зерттеушілерге сенімді және терең идеяларды, сондай-ақ көптеген зерттеу деректерін алуға мүмкіндік берді.

Осы зерттеу үшін деректерді жинау онлайн-сауалнама арқылы жүргізілді. Онлайн-сауалнамаға жоғары оқу орнын 1 жылдан 3 жылға дейін, 3 жылдан 6 жылға дейін және 6 жылдан астам уақыт бұрын бітірген адамдар қатысты. Жүйелі қатені болдырмау үшін кездейсоқ іріктеу қолданылды. Барлығы 1000 респондент болды. Олардың мамандықтары әр түрлі болады: экономика, құқық, ақпараттық инженерия, жаратылыстану ғылымдары, менеджмент, қаржы, есеп және аудит, экология және т. б.

Кәсіпкерлік білім жоғары оқу орындарында ресми және бейресми оқыту және ызметті оқыту арқылы жүзеге асырылады. Тиісті инфрақұрылымды, жеткілікті қаржылық ресурстарды және білікті оқытушылар құрамын, сондай-ақ өмір бойы зерттеу, инновация және оқыту мүмкіндіктерін қамтамасыз ету білім берудің осы түрін енгізудің кілті болып табылады [1].

Қазақстан, көптеген басқа елдер сияқты, жоғары білім тұрғысынан күрделі проблемаларға тап болады [2]. Жоғары оқу орындары студенттерге мамандық пен мамандандыруды ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік дағдыларды қалыптастырып, оларды болашақта өздерінің кәсіби саласында білікті кәсіпкер болуға дайындауы керек [3]. Осындай мультипликативті әсердің арқасында болашақ кәсіпкер түлектер экономиканы дамытудың катализаторы болады.

Кәсіпкерлік білім берудің артықшылықтарын зерттеушілер де, оқытушылар да бағалады [4], [5]. Алайда, бұл бағдарламалардың кәсіпкерлік құзыреттілікке және кәсіпкер болу ниетіне тигізетін әсері негізінен зерттелмеген күйінде қалып отыр. Соңғы онжылдықтарда, кәсіпкерлікке баса назар аударатын басқа елдермен қатар, Қазақстан жоғары оқу орындарында да, саясат және бизнес саласында да кәсіпкерліктің әртүрлі салаларына айтарлықтай қызығушылық таныта бастады [6]. Тиісінше, мемлекеттік және жеке секторларда, сондай-ақ университеттерде кәсіпкерлікті дамыту үшін шаралар мен тетіктер ұсынылды. Бұл шаралар, сондай-ақ университет түлектері арасында жұмыссыздықтың жоғары деңгейінің болуы көптеген жеке және мемлекеттік университеттерді өз студенттеріне кәсіпкерлік білім мен дағдыларды ұсынуды қарастыруға итермеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Сібір басқару институты директорының инновациялық даму және ақпараттандыру жөніндегі орынбасары Т.Г. Скурихина ұсынған жас кәсіпкердің құзыреттілік моделі 1-суретте көрсетілген [7].

Т.Г. Скурихинаның пікірінше, бұл модель жас кәсіпкерге оның қызметінде жетістікке жету үшін қажет болатын кәсіпкерлік құзыреттер жиынтығын көрсетеді. Ол өзінің зерттеулерінде кәсіпкерлік қоғамдастықтың дәстүрлі жоғары білім беру алдында қойған міндеттерін нақты шешті.

Табыстар мен жетістіктер
- Мүмкіндіктерді қолдану;
- Бастамашылық;
- Ақпаратты иемдену және қолдану;
- Табандылық;
- Міндеттемелерге жауапкершілік
Өзара әрекет және қатынастар
- сенімділік пен шыншылдық
- іскерлік қатынастар маңыздылығын мойындау
- іскерлік байланысты дамыту
- имидж
Білім
- өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу;
- кәсіби ортада бағдарлану
- тиімділікті жоғарылату
Жеке мүмкіндіктер
- тәжірибе мен сараптама
- жұмыс қабілеттілігі мен еңбек сүйгіштігі
- өзін-өзі ұйымдастыру
- өз мүмкіндіктерін түсіну
- креативтілік пен стандарттық емес ойлау
- сабақтастық
Көшбасшылық
- өзіне сенімді болу
- ықпал ету мен сендіру
- топта жұмыс жасай алу
- директивтілік
- қызметкерлер білім деңгейін көтеру
Кәсіпкерлік ойлау
- мақсат қою мен жоспарлау
- проблемалық жағдайларды шешу
- тиімділік
- нәтижелілік
Ескерту: [7] әдебиет негізінде құрастырылған

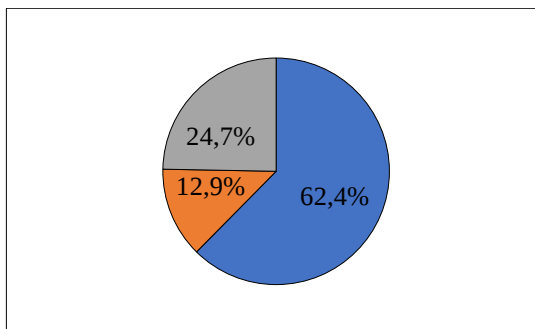
Сурет 1 – Жас кәсіпкер құзіреттіліктер моделі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Студенттердің кәсіпкерлік қызметке дайындық моделін жобалау үшін Лайл М.Спенсер мен Сан М.Спенсер жасаған кәсіпкерлік құзыреттіліктің егжей-тегжейлі моделі қарастырылды. Бұл модель Д.Макклелландтың құзыреттерін бағалау әдісі негізінде жасалған.

Осылайша, бакалаврлардың кәсіпкерлік қызметке дайындығының қалыптасуын анықтауда диагностикалық құралдарды әзірлеу үшін қолдануға болатын алгоритм бар (1-сурет). Студенттердің кәсіпкерлік қызметке дайындығын қалыптастыру бойынша ең жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін студенттердің кәсіпкерлік қызметке дайындығын қалыптастырудың құзыреттілік моделін дайындаудың әр бағыты бойынша білім беру процесіне енгізген жөн.

Бакалавр түлектердің жұмысқа орналасуы жөнінде оларға онлайн сауалнама жүргізілді. Зерттеуге қатысқан респонденттердің көпшілігі (62,4%) сауалнама жүргізген уақытта жұмыс жасамаған, 24,7%-ы кәсіпорындарда жұмыс жасап, жалдамалы жұмыскерлер қатарында болды. Ал қалған 12,9%-ы өзін өзі жұмыспен қамтыған жастар болды.

Сурет 2 – Респонденттердің жұмыспен қамтылуы, %

Ескерту: сауалнама нәтижесі бойынша авторлар құрастырды

Жұмыс жасап жүрген респонденттерге «неліктен осы жұмыс орнын таңдадыңыз?» деген сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің жауаптарының ішінде көп пайызды алған келесідей жауаптар болды: «өзімнің жұмысым ұнайды» деген жауап 37,8%, «жұмыстағы ұжым ұнайды» – 22,9% және «жалақы жоғары» – 22,3%. Ал жұмысқа орналасу бойынша сирек кездесен жауаптардың ішінде мыналар болды: «икемді жұмыс уақыты» деген жауап бойынша 17,6%, «жұмыстағы лауазымға әдеттеніп кеттім» – 14,7% және «басқа баламалардың жоқтығы» – 12,9% (сурет 3,4).

Сурет 3 – Респонденттер жұмыс жасау себептері (жұмыс жасайтын респонденттерден %-бен)

Ескерту: сауалнама нәтижесі бойынша авторлар құрастырды

Келесі қарастырылған бағыт – «неліктен дәл осы жұмыс орнын таңдадыңыз?» деген сұраққа ер адамдар мен әйел адамдардың пікірлерін салыстырдық. Алынған жауаптардан ерлер әйелдерге қарағанда көбірек жұмыс ұжымы ұнайтындығын, алатын жалақылары оларды қанағаттандыратынын, жұмысқа үйреніп қалғандығын көрсетсе, сондай ақ, ерлер «басқа да» деген жауапты көбірек көрсеткен. Ерлермен салыстырғанда әйел адамдар еңбек жағдайын, жұмыстың орналасқан жерін, өз уақыттарын жоспарлай алатындығын, қолайлы уақытта жұмыс жасай алатындығын, икемді жұмыс уақытты көрсеткен. Сондай-ақ, әйелдер ерлерге қарағанда бұл жұмыс орнына балама жоқ екенін көрсеткен (1-кесте).

Кесте 1 – Респонденттердің жынысы бойынша нақты жұмыс орнын иеленуінің себептері (жұмыс істейтін респонденттердің %)

Респонденттің қазіргі жұмыс орнын алуының себептері	ерлер	әйелдер
өзімнің жұмысым ұнайды	19,9	20,3
жұмыстағы ұжым ұнайды	13,6	11,7
жалақы жоғары	13,2	11,4
өз уақыттарын жоспарлай алатын мүмкіндігі, қолайлы уақытта жұмыс жасай алу	8,9	10,1
жұмыстың орналасқан жері қолайлы	9,3	9,9
Тартымды еңбек жағдайы (ресми рәсімдеу, әлеуметтік пакет, корпоративтік шаралар және басқа)	8,9	9,6
Икемді жұмыс уақыты/толық емес жұмыс күні	9,1	9,5
Жұмысқа үйреніп қалуы/басқа жерге ауысуға құлқы жоқ	8,4	7,6
Басқа баламалардың жоқтығы (басқа жұмыс жасайтын жердің жоқтығы)	5,6	7,4
басқа	3,0	2,5
Ескерту: Сауалнама нәтижесі бойынша авторлар құрастырды		

Студенттерді оқытудың білім беру бағдарламалары кәсіптік-мамандандырылған қызметті оқытуға ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік қабілеттерді қалыптастыруға бағытталған кезде кәсіпкерлік дағдыларды қалыптастыруға кешенді түрде жақындау қажет. Біздің ойымызша, кәсіпкерлік дағдыларды қалыптастыру теориялық база бір жағынан коммерциялық идея номинациясынан бастап қаржылық-экономикалық нәтиже мен салық салуға дейінгі стартап-жобаларды іске асырудың дәйектілігін қисынды түрде көрсететіндей болуы тиіс; екінші жағынан-кәсіпкерлік қасиеттер мен дағдыларды, өзін-өзі ұйымдастыру және коммуникабельділік, ақпаратты өңдеу қабілеттері, командада жұмыс істеу дағдылары, презентация дағдылары, жұмыс уақытын жоспарлау қабілеттері, келіспеушіліктің себепін табу және жанжал жағдайларынан шығу, сонымен қатар жеке тұлғаның қасиеттерін дамыту, ақылдылық, ұқыптылық, жігерлілік, икемділік, жауапкершілік, төзімділік.

Ол үшін студенттердің кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру бойынша мамандандырылған-кәсіпкерлік бағыттағы білім беру бағдарламаларына енгізу қажет, оның барысында курстан курсқа дейін білім алушылардың кәсіпкерлік қабілеттері мен әлеуеті жинақталатын болады, олар бітіруге қарай экономикалық өзгерістердің катализаторына айналады.

Қазіргі уақытта мемлекет кәсіпорындар мен ұйымдарды ЖОО түлектерін жұмыс орындарымен қамтамасыз етуге ынталандырмайды. Талапкерлерді, оқытушыларды, ЖОО түлектерін және жұмыс берушілерді жұмыспен қамтудың нақты мәселелерін шешуге көмектесетін еңбек нарықтары мен білім беру қызметтері туралы мәліметтермен ақпараттандырудың заманауи жүйесі қажет. Мамандықты бітіргеннен кейін жұмысқа орналасудағы қиындықтар еңбек нарығында кейбір мамандықтарға сұраныстың аздығымен байланысты (экономистер, заңгерлер, әлеуметтанушылар, психологтар және т. б. п.), ал басқаларына, керісінше, сұраныс артады (техникалық мамандықтар). Бұл проблема жалпымемлекеттік сипатқа ие: біріншіден, мемлекет, халық тиісті мамандарды даярлауға қомақты қаражат салады, содан кейін оларды қайта даярлауға да қомақты ақша жұмсауға мәжбүр.

Университеттер өз мамандықтары бойынша түлек-кәсіпкерлер ретінде пайдалана алатын кәсіби құзыреттілігі мен кәсіпкерлік дағдылары бар жұмысқа дайын студенттерді бітіреді деп күтілуде және бұл Қазақстан экономикасының өсуі мен дамуының катализаторы болады.

Әлемдік экономикадағы өзгерістерге байланысты дәстүрлі түрде жұмысқа орналасуда маңызды рөл атқарған жоғары білім беру шеңберінде студенттерді оқыту енді жеткіліксіз. Кәсіпкерлікті тану жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларына кәсіпкерлік құзыреттерді енгізу үшін мотивация болып табылады.

Тиімді кәсіпкерлік білім студенттер арасында кәсіпкерлік рухты дамыту және оларға отандық еңбек нарығында, сондай-ақ әлемдік нарықта бәсекеге түсуге мүмкіндік беру үшін барлық тиісті элементтерді қамтуы керек. Білім беру бағдарламалары мен бірлескен оқу іс-шаралары іскери білім беруден гөрі практикалық тәсілді қолдануы керек, ал университеттер студенттерге кәсіпкерліктің пайдасына «жалдамалы» мансап туралы хабардарлықты арттыру және менталитетті немесе мәдениетті өзгерту үшін кәсіпкерлік білім беру мүмкіндіктерін ашуы керек.

Бұл түлектер арасындағы жұмыссыздықты қысқартуға мүмкіндік береді, сондай-ақ кәсіпкер түлектердің жаңа кәсіпорындар құруы есебінен жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін жасауға көмектеседі.

Қорытынды.

Оқытушылардың біліктілігі және кәсіпкерлік саласына білім беруді енгізуге ықпал ететін оң ішкі орта да университет студенттері арасында кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі күш-жігерді жандандыру кезінде назар аударуға лайық.

ЖОО түлектерінің кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру жөніндегі жобаны іске асыруға оқытушы кадрларды даярлау жөніндегі жұмысты жандандыру жүйесі екі бағыт бойынша құрылатын болады:

- жаңа электрондық ақпараттық технологияларды қолдана отырып, студенттермен жұмыс істеудің жаңа әдістері мен технологияларын меңгеру.
- шақырылған табысты кәсіпкер-практиктермен, ұйымдық кеңесшілермен, бизнес-тренерлермен, кәсіпкерлік саласындағы сарапшылармен оқытушылардың білімін тереңдету.

Іс жүзінде зерттеу жоғары оқу орындарының студенттерінде кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру үшін білім беру бағдарламаларын тұжырымдайтын, жүргізетін және бағалайтындар үшін құнды ақпарат пен түсінік береді.

Сауалнама барысында жас кәсіпкерлердің басым көпшілігі (95% - дан астамы) елде жастар арасында кәсіпкерлік белсенділікті дамыту қажет деп санайтыны және бұл үшін мемлекеттік қана емес, сонымен қатар коммерциялық, сондай-ақ қоғамдық құрылымдар бастамашылық еткен және іске асыратын жас ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерді қолдау бойынша арнайы әзірленген бағдарламалар талап етілетіні анықталды. Сауалнамаға қатысқан жас кәсіпкерлердің барлығы дерлік (95,6%) жастар арасында кәсіпкерлікті дамыту тұтастай алғанда ел экономикасын дамытудың тетіктерінің біріне айналуы мүмкін және соның салдарынан оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігіне оң әсер етуі мүмкін деп есептейді.

Қаржыландыру:

Мақала гранттық келісім шеңберінде Еуропалық Одақтың Erasmus + бағдарламасы бірлесіп қаржыландыратын TRIGGER жобасының қаражаты есебінен қаржыландырылды - № 617309-EPP-1-2020-1- SK-EPPKA2-CBHE-JP

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Усупбаев И. Предпринимательское образование и развитие молодежи в Центральной Азии: Казахстан. Дела Центральной Азии. Ежеквартальный аналитический обзор. [Электронный ресурс] — URL: <https://articlekz.com/en/article/34561> (дата обращения: 25.10.2022)

2 Более 30% выпускников вузов не смогли трудоустроиться в этом году. [Электронный ресурс] — URL: <https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/558792-bolee-30-vypusknikov-vuzov-v-etom-godu-ne-smogli-trudoustroitsya> (дата обращения: 09.08.2022)

3 Ибатов М., Пак Ю., Жетесова Г., Пак Д. Формирование университета предпринимательского типа в условиях модернизации образования (опыт Казахстана). Высшее образование в России. — Т. 30. — № 2. — 2021. — С. 154-168

4 Нурмаганбетов А. Предпринимательское образование в Казахстане. Перспективы развития. Новая наука и актуальные тенденции в образовании. — 2017. — С.112-120

5 Абдирайымова Г. Выпускники на рынке труда: чего ожидают работодатели? Вестник КазНУ. — 2017. — №1(60). — С.155-159

6 Скурихина Т. Формирование предпринимательских компетенций у студентов. Сборник тезисов и докладов Международной конференции «Формирование профессиональных предпринимательских компетенций молодежи в процессе обучения предпринимательству». — М.: Московский финансово-промышленный университет «Синергия». — 2018. — С. 157-162

7 Перевозчикова Е. Теоретические аспекты формирования готовности студентов высшего образования к предпринимательской деятельности. Современная высшая школа: инновационный аспект. — Т. 9. — №3. — 2017. — С.120-129

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАНЯТОСТИ ВЫПУСКНИКОВ

Аннотация.

В настоящее время в Казахстане отсутствует понятная, логически выстроенная целостная система предпринимательского образования. Необходимо изменить концептуальный подход к обучению предпринимательству на основе образования. Объясняется это тем, что совокупность знаний уступает по эффективности приобретению компетенций и навыков, возникающих только в процессе самостоятельной деятельности обучающихся.

Основная цель статьи-изучить влияние предпринимательского образования на трудоустройство выпускников казахстанских вузов и выработать рекомендации по формированию предпринимательских навыков студентов через предпринимательское образование для будущих специалистов, которое станет катализатором развития экономики Казахстана в будущем как предпринимателей.

Методологической основой исследования явились системный анализ, статистический анализ и анкетирование. Наше исследование объединило качественные и количественные методы для изучения трудоустройства выпускников и предпринимательства выпускников. В частности, был проведен опрос, проанализированы данные о ценностях и потребностях предпринимательского образования и о том, как его можно улучшить. Качественный подход позволил провести глубокий анализ проблем исследования.

По результатам исследования были даны рекомендации по совершенствованию подготовки казахстанских студентов с точки зрения предпринимательского мышления и способностей, а также подчеркнута необходимость проведения дополнительных исследований с привлечением студентов университета для представления материала в реконструкции внутренней среды вузов.

Ключевые слова: занятость, предпринимательское образование, предпринимательское мышление, выпускники, образовательные программы

THE ROLE OF ENTREPRENEURIAL EDUCATION IN THE EMPLOYMENT OF GRADUATES

Abstract.

Currently, there is no clear, logically structured holistic system of entrepreneurial education in Kazakhstan. It is necessary to change the conceptual approach to teaching entrepreneurship through education. This is explained by the fact that the totality of knowledge is inferior in efficiency to the acquisition of competencies and skills that arise only in the process of independent activity of students.

The main purpose of the article is to study the impact of entrepreneurial education on the employment of graduates of Kazakhstani universities and to develop recommendations for the formation of entrepreneurial skills of students through entrepreneurial education for future specialists, which will become a catalyst for the development of the economy of Kazakhstan in the future as entrepreneurs.

The methodological basis of the study was system analysis, statistical analysis and questionnaires. Our study combined qualitative and quantitative methods to study graduate employment and graduate entrepreneurship. In particular, a survey was conducted, data on the values and needs of entrepreneurial education and how it can be improved were analyzed. A qualitative approach made it possible to conduct an in-depth analysis of the research problems.

Based on the results of the study, recommendations were made to improve the training of Kazakhstani students in terms of entrepreneurial thinking and abilities, and the need for additional research involving university students to present material in the reconstruction of the internal environment of universities was emphasized.

Key words: employment, entrepreneurial education, entrepreneurial thinking, graduates, educational programs.

REFERENCES

1 Usupbaev I. Predprinimatel'skoe obrazovanie i razvitie molodezhi v Tsentral'noi Azii: Kazakhstan. Dela Tsentral'noi Azii. Ezhekvartal'nyi analiticheskii obzor [*Entrepreneurial education and youth development in Central Asia: Kazakhstan. Central Asian affairs. Quarterly analytical review*]. Available at: — URL: <https://articlekz.com/en/article/34561> [in Russian] (accessed: 25.10.2022)

2 Bolee 30% vypusnikov vuzov ne smogli trudoustroitsya v etom godu [*More than 30% of university graduates were unable to find a job this year*]. Available at: — URL: <https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/558792-bolee-30-vypusnikov-vuzov-v-etom-godu-ne-smogli-trudoustroitsya> [in Russian] (accessed: 09.08.2022)

3 Ibatov M., Pak Ju., Zhetesova G., Pak D. Formirovanie universiteta predprinimatel'skogo tipa v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya (opyt Kazakhstana) [*Formation of an entrepreneurial type university in the context of modernization of education (the experience of Kazakhstan)*]. Vysshee obrazovanie v Rossii. 2021. T. 30. №2. P. 154-168 [in Russian]

4 Nurmaganbetov A. Predprinimatel'skoe obrazovanie v Kazakhstane. Perspektivy razvitiya [*Entrepreneurial education in Kazakhstan. Development prospects*]. Novaya nauka i aktual'nye tendentsii v obrazovanii. 2017. P.112-120 [in Russian]

5 Abdiraimova G. Vypusniki na rynke truda: chego ozhidayut rabotodateli? [*Graduates in the labor market: what do employers expect?*]. Vestnik KazNU. 2017. №1(60). P.155-159 [in Russian]

6 Skurikhina T. Formirovanie predprinimatel'skikh kompetentsii u studentov [*Formation of entrepreneurial competencies among students*]. Sbornik tezisev i dokladov Mezhdunarodnoi konferentsii «Formirovanie professional'nykh predprinimatel'skikh kompetentsii molodezhi v protsesse obucheniya predprinimatel'stvu». – M.: Moskovskii finansovo-promyshlennyi universitet «Sinergiya». 2018. P. 157-162 [in Russian]

7 Perevozchikova E. Teoreticheskie aspekty formirovaniya gotovnosti studentov vysshego obrazovaniya k predprinimatel'skoi deyatel'nosti [*Theoretical aspects of formation of readiness of students of higher education for entrepreneurial activity*]. Sovremennaya vysshaya shkola: innovatsionnyi aspekt. T. 9. № 3. 2017. P.120-129 [in Russian]

Information about authors:

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor of the Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Dinara Bolatkyzy – master student of the Department of Economics, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bolatkyzy.dinara@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7363-1864>

Информация об авторах:

Рысты Сабирова – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Динара Болаткызы – магистрант кафедры «Экономика», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bolatkyzy.dinara@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7363-1864>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабинова – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Динара Болатқызы – «Экономика» кафедрасының магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bolatkyzy.dinara@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7363-1864>

IRSTI 06.52.45

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.12

UDC 338.2

G. Kenzhegalieva*

Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan

*e-mail: kenzhegalieva.g@asu.edu.kz

STRATEGIC PLANNING MANAGEMENT IN THE ANTI-CRISIS SITUATION

Abstract.

The leading role in crisis management is the management strategy. It is aimed not only at the problems of overcoming the crisis. The strategy makes it possible to identify and eliminate the real causes of the crisis in a timely manner. First of all, it is necessary to study and evaluate the expediency of the external and internal business environment.

This article reveals not only the necessity, but also the importance of anti-crisis management, and also assigns an essential role to anti-crisis strategy in a crisis situation. It is required to draw up a strategic program, outline the specifics of the strategy and, based on this, develop an anti-crisis management plan.

The purpose of the article focuses on the research and study of theoretical approaches for further practical application in the formation of a strategic planning and management system at domestic enterprises.

The relevance of this article is due to the fact that in order to maintain the existence of competition in the market, all organizations must make changes to their business activities from time to time.

The scientific novelty of the research is the presentation of ideas for strategic planning of the enterprise.

The object and subject of the study are various aspects, such as: crisis prevention and ensuring the sustainable position of the enterprise. The solution of these aspects is possible with the help of a system of anti-crisis measures. Anti-crisis management of enterprises, problems of a theoretical and methodological nature, issues arising in practice during the period of strengthening the economy.

The article identifies and evaluates the obstacles of the strategy in domestic enterprises. The ability to find the right approach to the development of information support, planning and management systems.

Key words: strategic planning, crisis, environment, strategy, crisis management.

Introduction.

Strategic planning is a competently developed plan of effective action that allows you to skillfully implement the goals set to achieve positive results in market conditions. The growth and well-being of the enterprise depends on the correctly selected activity.

The goals should be aimed at how the company adapts to changes in the state of the external environment and create favorable conditions for the continuation of its activities in the future. It is necessary to understand the operations of the organization, determine its vision and competitiveness in the distribution of products.

For analysis and study, special attention is paid to the specificity of gravity particles, it is necessary to remember the possibility of loss, causing an unknown position [1].

In the current world, when the economy is undergoing a state of crisis. The way out of the situation also depends on the managing company. First of all, he must possess managerial skills: not only to solve the problems that have arisen, but also to be able to motivate employees, develop their potential, be attuned to effectiveness, and listen to the opinions of his employees. Thus, a properly designed system with a consistent plan is of great importance in crisis management [2].

The crisis management strategy points the way: with the help of which the organization will withstand the current changes in the external environment and, in turn, take actions to maintain endurance and succeed in the tasks set.

The most important results that specify the scientific novelty and characterize the difference between the results obtained and the corresponding developments.

Materials and methods of research.

The current state of affairs in the management of companies is based on solving crisis phenomena, which complicates the financial system of their progression and ensures economic stability. To a greater extent the profitability of the enterprise and maintaining growth dynamics. Based on practice and study, the preparation of crisis conditions occurs not only in unprofitable ones, but also in profitable enterprises in accordance with the circumstances and factors of direct influence of the external environment. Thus, the country's first priority is to avoid insolvency by overcoming difficulties in the economics of enterprises and guaranteeing their productivity.

The management structure of any enterprise must be formed on a sustainable basis to minimize risks and prevent crisis phenomena, strengthening the stability of economic development. As a result, crisis management should be suitable for companies of organizational control statuses with different scales and financial positions, taking into account regional potential. This is due to the fact that local conditions as the external environment of the direct action of the enterprise provide prospects for entrepreneurial activity and improvement of the industrial location of the region. Basically, with high productivity, the regulation of economic resources of an individual enterprise and the strategic level are significantly different. In particular: subject to the effectiveness of the current management, it represents “the profitability and efficiency of industrial capacity”; the promising one – “the punctuality and efficiency of the enterprise to new market needs and the dynamism of changing environments”.

In the modern scientific environment, economic power is considered to be a complex of society, production assets and means of circulation that any enterprise has to produce competitive products and profitability, supporting its effective development. To implement this, you must have real prospects (volume and level of resources; effective management structure), as well as have modern management and labor resources; interest in innovative technologies; rational management of production and commercial operations. In the professional sphere, this forms the production and social potential of the organization to develop the required degree of competitiveness.

The current situation in which the organization is not able to prepare for the events of environmental fluctuations, as a result, obstacles appeared, it is necessary to immediately comprehend, identify the factors of the decline of the enterprise's economy and take into account the peculiarities of the obstacles that subsequently did not appear.

Analysis in this area has revealed how the act of external conditions supports internal indicators. The reason for the increase or decrease in the growth of development in recent years is considered to be the basis for economic depression.

When making a transaction, the funds go smoothly; therefore, the base is in working capital. The reason for not exceeding the turnover of the product is explained by the extensive duration of the production sequence.

In such circumstances, it is required to show part of the period. Deferred payment of released goods is applied, therefore, the circumstances of the turning point of this financial policy and its management, the terms of the contract for the sale of goods. Example: goods are delivered without prepayment. High prices indicate a connection with production costs. In such cases, it is necessary to monitor the dynamics of change, the cost of production of goods and the reason for the increase in costs. For enterprises, high cost indicators are energy costs [3].

Crisis management approaches are crisis stabilization, the elimination of circumstances and the development of an exit plan. Promising programs that contribute to the development of production activities, its directions and regulatory systems form a strategy for overcoming the crisis. It is necessary to pay attention to the intra-company relations of the organization. In accordance, the consistency of goals, prospects and options for achieving in the field of the market is based [4].

The launch platform of a large-scale project creates an assessment of the success of the organization, the company's adaptation to changing environmental conditions. The basis of the management strategy includes trends about changes in the external environment; they determine the company's position in the competition for product sales markets.

Each company has a number of important characteristics for it. The most critical value in terms of economic parameters is the bankruptcy of an operating enterprise. And to prevent this, an "early warning structure" is being established.

The initial signs of disturbing trouble within the framework are not powerful and unreliable. At such moments, the combination of measures to combat the crisis will become diverse, an acceptable indicator of cardinal and ongoing solutions. In response, that behind the capabilities and activities of the organization, they manage to achieve a lasting effect of the material condition, just like long-term. Taking into account the set of issues, the concept does not allow for inevitability in the actions of the organization and strategic decisions.

Specifically, the necessary methods and approaches are taken to ensure the effectiveness of management stabilization. Crisis management includes not only tipping point procedures, however, to eliminate the system from a difficult situation, protection from bankruptcy [5].

During the long-term development, plans are formed; in addition, the main assignments and milestone tasks, and their secondary relationships are solved. The procedures for realizing the possibilities of control are carried out systematically, embracing the following components: assessment of the situation, status and coefficients of economic activity; definition of key goals as a leading organizational process; division into component parts; comparison, development of main directions and additional tasks and resource support for their implementation [6].

In the process of strategic management, the goal is to develop an economic policy strategy with strategic planning.

Of course, strategic management should create the kind of tactics that could have such a long-lasting constancy of the country's economic system in an era of change. The manager, who deals with the main tasks, provides continuous improvement of the country's capabilities and optimization, organize and contribute to a long-term plan that promotes positive changes in life [7].

When studying the external environment of an excess or insufficient amount of data, the objective reality may change.

Due to this, in the hope of organizing a definite and natural concept of the progress of the condition, it is required to flawlessly compare the indicators taken and link the consideration of several stages:

- Having considered the surrounding situation, it can be divided into parts: political, economic, social and technological;

- Having considered the market space according to the principle of the main components: consumers, sellers, business competitors, possibly other competitors.

Crisis management, like all other business organizations, may be simplified or more useful. The effectiveness of management decisions is a given level, once again achieving the goal of weakening, hindering or at the pace of the need for a turning point in relation to the materials spent. Such effectiveness is difficult to calculate using a literally solved level, however, it can be understood when analyzing and systematically analyzing management, its results or errors [8].

It is worth highlighting above all the points that are most important in the effectiveness of stabilization management. Their presentation and separation contributes to the discussion and effective implementation that belongs to him.

The professionalism of crisis management appears during special development, targeted preparation and progress of crisis management.

In the practice of any company, you can find the opportunity to establish a turning point. The principle of free market economics, since unforeseen circumstances occur at every stage of the duration of the enterprise.

Of course, if the enterprise is stable, then short-term crisis situations either do not change its essence. But if the activity is not profitable, the depression drags on to complete ruin. Taking into account the context, a solution to a difficult situation is being sought, in accordance with the assessment of the commercial environment.

The key factors of the crisis are: poor adaptation to fluctuations in the environment; the rigidity of coordination of economic activities in the region; decrease in business productivity and use of production resources; lack of efficiency of managerial marketing, business organization and a productive system of personnel incentives in the financial reporting of the activities of firms; the impact of economic decisions of regional management to improve the operating conditions of organizations of various sizes and management systems.

To prevent the impact of the indicated grounds based on internal economic levers, taking into account the circumstances of the enterprise, developing a model of “stable economic recovery.” Increased optimization of development activities is permissible only to the full extent of optimal use of non-current assets, investment management to increase the financial results of the enterprise. The principle of implementing these tasks should become a management system in a crisis, preventing the decline of the enterprise.

Based on this, the system for overcoming the crisis is applied in various sectors of the economy, organizational and legal forms of control, various sizes, unprofitable and profitable, avoiding economic instability and supporting sustainable economic progress with an ideal balance of own and external sources of financing. This time is determined by the economic conditions of the region, as well as the optimization of personnel management as a key element in creating an effective overcoming of the crisis.

Results and its discussion.

The emergence of crisis situations in our country today is associated with various factors: the modernization of market relations, the improvement of the legislative framework and the development of a mechanism for its implementation, the processes of globalization and their consequences, inefficient enterprise management and others. To prevent the negative manifestations of the crisis, special diagnostics are being implemented, as well as a system of

measures that contribute to the prevention and overcoming of crisis situations. In theory and practice, they are called crisis management.

The problems of crisis management were considered in the studies of the following Western scientists I. Ansoff, P. Drucker, F. Kotler, M. Meskon, M. Porter. In their works, crisis management is considered for enterprises operating in an established market environment.

Nevertheless, Western scientists have not fully investigated the theoretical issues of the specifics of anti-crisis management in the country and in a separate commercial organization operating in an imperfect market with the same level of budget regulation. Our research was aimed at expanding the composition of factors influencing the development of a commercial organization in an imperfect market, as well as searching for effective anti-crisis measures appropriate to the modern period of economic development of our country.

The task of finding ways to solve economic stagnation is directly associated with finding out the reasons that contribute to its occurrence. The business environment is considered in detail, the main components are determined, and value for the organization is actually applied. The task to clarify the basis of the crisis is external changes. When studying the extraction of an extensive amount of information, it can contribute exclusively to disorder. Limited consideration is usually incorrect for a similar situation. In order to understand a clear representation of the dynamics of the process, this should be corrected, and a number of levels of study should be presented in integrity.

Simultaneously with the analysis of the external circumstances of the organization, it is essential to conduct a comprehensive study of its current situation. Aware of the information and presentation of this, the concept of development, the manager needs to work with anti-crisis measures programs as needed.

The more unsuccessful the organization's structure, the more in-depth inventory of the strategy is needed.

When thinking about the company's strategy, managers are required to take note of the following five points:

- 1) The success of the methodology;
- 2) Strength and energy, potential and fear for the company;
- 3) The cost of production of the enterprise;
- 4) Analysis of market prospects;
- 5) Detection of deficiencies that cause the crisis of the enterprise.

According to the developed strategy, the tactics of implementation will be determined, and then the results are evaluated and monitored.

After analyzing the data, we identified the factors that counteract the transformation in organizations:

- Low level of corporate ethics, lack of management support;
- Inefficiency of personnel motivation management.

To solve these problems, it is proposed to:

- a) Establish the status of a manager responsible for innovative development;
- b) To form a division that creates proposals for the choice of specialization of innovative development;
- c) To form a collegial body that makes appropriate decisions (the innovation committee, the management board).

The anti-crisis management infrastructure being formed today, which is presented in an enlarged form in Figure 1, is designed to play an important role in the possibility of implementing anti-crisis measures.

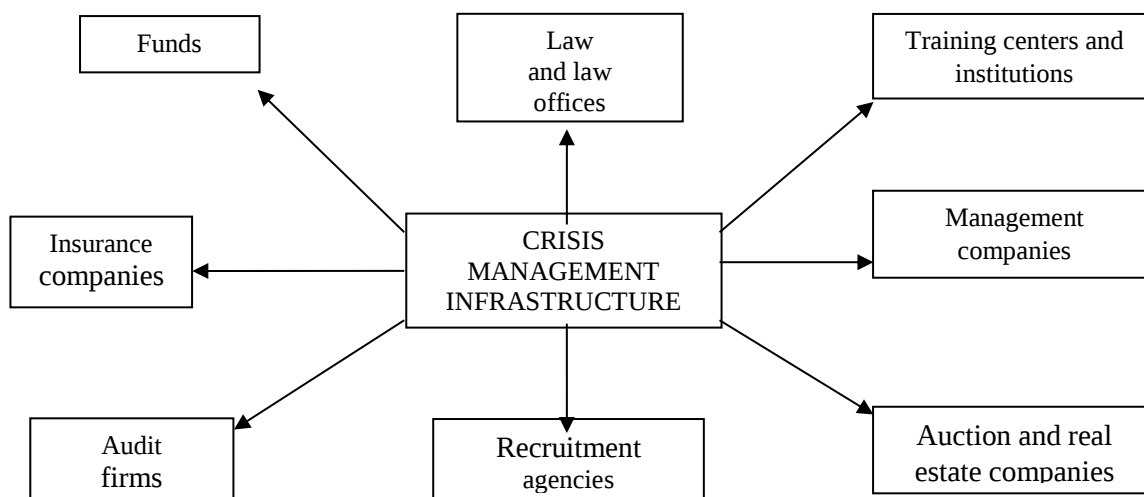

Figure 1 – The main components of the crisis management infrastructure

Note: Compiled by the author

Based on the results of the study, it was determined that one of the most important features of crisis management is the increasing role of crisis management companies. This is due to the increasing recurrence of crises, as well as the inability in some cases of the top management of the enterprise to independently build an anti-crisis strategy.

For a clear understanding of the essence of an organization's crisis situation, it is important to observe two basic principles:

- External circumstances that are not related to the company, the organization is able to change barely noticeably;
- Internal conditions that have manifested after actions at the discretion of the organization.

In general, it can be expected that management control will allow achieving positive results of the company's activities. For various reasons, including unexpected ones, it may happen that the results will not be achieved, and the company will incur losses. A crisis situation in an enterprise can also occur as a result of speculative attacks by various interest groups or the inability of managers to work effectively in stressful situations. In most cases, such situations arise as a result of economic instability.

In today's turbulent market environment, crisis is a completely normal part of business. Enterprises face crisis events throughout their lives, with the difference that some firms can react before the crisis, others much later. Some enterprises suffer more from the crisis, others less, some crisis companies are liquidated, while others can overcome crises and even strengthen their positions. Such companies are active in the emergence of potential crises and try to anticipate them.

The threat of bankruptcy is often an imaginary expression of entrepreneurial risk. Even when it comes to crises, companies are not powerless. Timely decisions must be taken to prevent crises [9].

Conclusion.

In conclusion, I would like to note that the key element, in all directions, is offensive tactics and rapid optimization of processes. Attacking style is a winning and main principle of anti-crisis strategy.

The current market reform and the introduction of bankruptcy procedures into the practical activities of the economic life of the country have made an urgent problem of effective management in a crisis situation.

And, if for some reason the bankruptcy procedure is not initiated, a shortage of cash, a violation of solvency will eventually lead to the liquidation of the enterprise itself.

This article can bring some benefit in the anti-crisis orientation of the current management system:

Firstly, the focus of strengthening the unified system and improving the interaction of senior people.

Secondly, the revision of the advantages of economic policy, in terms of which the problems of development in the real sphere of the economy and property management.

Thirdly, the rigidity of fiscal policy, which indicates the strengthening of the distributive function.

The functions of anti-crisis regulation are to be an instrument of modernization of societies.

International experience has proven that the country will get out of a crisis situation when developing an innovative type of management. It is adaptation to the changes in the world around us and a management strategy that will be useful and effective.

Therefore, as it was noted, the strategy is a method of effective adaptation of adaptation to new conditions. Since the external conditions of the environment change quickly, in this regard, a quick reaction is needed with the reality of the production indicator affecting the future: career advancement, an increase in the number of satisfied customers. Based on the fact that the action is more effective, it affects the elimination of consequences. The production activity of preventing the crisis situation of the company represents the main obstacles to the formation of the economic base. The favorable factors of the anti-crisis management strategy make it possible to identify the crisis in a timely manner and, taking into account its specifics, reduce tension.

The analysis of the study revealed that the determination of the way to overcome the crisis is due to many obstacles.

Firstly, due to the circumstances that have arisen, or otherwise expected adjustments (speeds, scales, stability) of turnover.

Secondly, within the framework (magnitude, intensity, volume) of the cycle of market development, the number of applicants and their capabilities.

Thirdly, the shortcomings of the enterprise depend on the existing capacities. Consequently, being in a critical state of the enterprise, they develop plans for establishing or resolving ways.

By and large, crisis management is actually different from management in the normal mode. The whole principle of the latter's approaches is aimed at the development and survival of the enterprise.

REFERENCES

- 1 Armanshina G.R. (2018) On the issue of strategic planning and economic growth. Education and science without borders: fundamental and applied research. №3. P. 310-312.
- 2 Sergeev A.A. (2019) Economic foundations of business planning. Unity-DANA. 462 p.
- 3 Bobyleva A.Z. (2017) Anti-crisis management. Mechanisms of the state, business technologies. Textbook and workshop /edited. Yurayt. 640 p.
- 4 Spirina A.M. (2018) Characteristics of theoretical approaches to strategic planning at an enterprise. Young scientist. № 1. T.1. P. 144-150.
- 5 Voronin N.V. (2019) Specifics of choosing an enterprise development strategy. Bulletin of science and education. № 12-2 (66). P. 17-20.
- 6 Antonov G.D. (2018) Anti-crisis management of an organization: Textbook. 352 p.
- 7 Kashin V.A. (2019) Strategic financial management: how to achieve it. Master. 160 p.

8 Zgonnik L.V. (2019) Anti-crisis management: Textbook 208 p.

9 Rykov I.Yu. (2019) Creditors vs debtors. Anti-crisis debt management. St. Petersburg: Peter. 208 p.

ДАҒДАРЫСҚА ҚАРСЫ ЖАҒДАЙДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫ БАСҚАРУ

Андатпа.

Дағдарысты басқарудағы жетекші рөл басқару стратегиясы болып табылады. Ол тек дағдарысты еңсеру мәселелеріне ғана бағытталған емес. Стратегия туындаған дағдарыстың нақты себептерін жедел тануға және жоюға мүмкіндік береді. Біріншіден, бизнестің сыртқы және ішкі ортасының орындылығын зерттеп, бағалау қажет. Талдау кезінде ұйым үшін басымдықты қажет ететін белгілер пайда болады. Әрбір жеке жағдайда алынған ақпаратты құрастырыңыз. Осындай жағдайда кәсіпорынның нақты жағдайын ойлап, зерттеңіз. Даму деңгейін жедел зерттеу кәсіпкерлік қызметтің дағдарыстық жағдайларында іс-қимыл жоспарын құруға мүмкіндік береді.

Бұл мақала дағдарысты басқарудың қажеттілігін ғана емес, сонымен бірге маңыздылығын ашады, сонымен қатар дағдарыс жағдайында дағдарысқа қарсы стратегияға маңызды рөл береді. Стратегиялық бағдарламаны жасау, стратегияның ерекшеліктерін көрсету және соның негізінде дағдарысты басқару жоспарын әзірлеу қажет.

Экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде кәсіпорындардың қаржылық талдау мәселесі өте өзекті болып табылады. Оның қызметі көбінесе қаржылық жағдайына байланысты. Сондықтан кәсіпкерлік ортаны зерделеу мен талдауға ерекше көңіл бөлу керек.

Мақаланың мақсаты отандық кәсіпорындарда стратегиялық жоспарлау мен басқару жүйесін қалыптастыру бойынша тәжірибеде одан әрі қолданудың теориялық тәсілдерін зерттеу және зерделеуге бағытталған.

Бұл баптың өзектілігі нарықта бәсекелестіктің болуын сақтау үшін барлық ұйымдардың шаруашылық қызметіне мезгіл-мезгіл өзгерістер енгізіп отыруына байланысты.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы кәсіпорынды стратегиялық жоспарлауға арналған идеяларды ұсыну болып табылады.

Зерттеудің объектісі мен пәні әртүрлі аспектілер болып табылады, мысалы: дағдарыстық құбылыстардың алдын алу және кәсіпорынның тұрақты жағдайын қамтамасыз ету. Бұл аспектілерді дағдарысқа қарсы шаралар жүйесін қолдану арқылы шешуге болады. Процестердің құрамдас бөліктерін қайта қарау осы процестің әдістері мен құралдарын зерттеу арқылы мүмкін болады. Кәсіпорындарды дағдарысқа қарсы басқару, теориялық және әдістемелік мәселелер, экономиканы нығайту кезеңінде тәжірибеде туындайтын мәселелер.

Мақалада отандық кәсіпорындардағы стратегияға кедергілер анықталып, бағаланады. Функционалдықты арттыру үшін қоршаған ортаны, бөліктерді және процестерді білу. Ақпараттық қамтамасыз ету, жоспарлау және басқару жүйелерін дамытуға дұрыс көзқарасты таба білу.

Зерттеу процесінде кәсіпорындарда дағдарыстық жағдайлардың туындау себептері және одан шығу жолдары қарастырылды. Экономиканың тиімділігі дағдарысқа қарсы басқарудың белсенділігіне байланысты.

Негізгі сөздер: стратегиялық жоспарлау, дағдарыс, қоршаған орта, стратегия, дағдарысты басқару.

УПРАВЛЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКИМ ПЛАНИРОВАНИЕМ В АНТИКРИЗИСНОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация.

Ведущей ролью в антикризисном управлении является стратегия управления. Она нацелена не только на проблемы выхода из кризиса. Стратегия даёт возможность своевременно распознавать и устранять возникшие реальные причины кризиса. Прежде необходимо изучить и оценить целесообразность внешней и внутренней среды бизнеса. При разборе проявляется симптомы, вызывающие необходимость приоритетность для организации. Компонировать принятые сведения в каждом отдельном случае. Обдумать и изучить фактическое состояние предприятия в таких условиях. Оперативное исследование уровень развития позволяет создать план действия в кризисных ситуациях предпринимательской активности.

Данная статья раскрывает не только необходимость, но и значимость антикризисного управления, а также отводит существенную роль антикризисной стратегии в условиях кризисного обстоятельства. Требуется составить стратегическую программу, изложить особенности стратегии и на основе этого разработать план антикризисного управления.

На современном этапе развития экономики вопрос финансового анализа предприятий является очень актуальным. От финансового состояния зависит во многом его деятельности. Именно поэтому изучению и анализу обстановки бизнеса следует уделять особое внимание.

Цель статьи сосредотачивает внимание на исследование и изучение теоретических подходов для дальнейшего применения на практике по формированию системы стратегического планирования и управления на отечественных предприятиях.

Актуальность данной статьи вызвана тем, что для поддержания существования соперничества на рынке все организации должны время от времени вносить изменения в свою хозяйственную деятельность.

Научная новизна исследования – это подача идей для стратегического планирования предприятия.

Объектом и предметом исследования являются различные аспекты, такие как: предотвращение кризисных явлений и обеспечение устойчивого положения предприятия. Решение этих аспектов возможно с помощью системы антикризисных мер. Пересмотр составных частей процессов возможен путем изучения методов и средств этого процесса. Антикризисное управление предприятиями, проблемы теоретического и методологического характера, вопросы, возникающие на практике в период укрепления экономики.

В статье обнаруживаются и оцениваются препятствия стратегии на отечественных предприятиях. Познание среды, деталей и процессов повышения функциональности. Умение найти правильный подход к развитию информационного обеспечения, системы планирования и управления.

В процессе исследования рассмотрены причины возникновения кризисных ситуации на предприятиях и пути их преодоления. Эффективность экономики зависит от активности действия антикризисного управления.

Ключевые слова: стратегическое планирование, кризис, среда, стратегия, антикризисное управление.

REFERENCES

- 1 Armanshina G.R. (2018) On the issue of strategic planning and economic growth. Education and science without borders: fundamental and applied research. № 3. P. 310-312. [in English]
- 2 Sergeev A.A. (2019) Economic foundations of business planning. Unity-DANA, P. 462. [in English]
- 3 Bobyleva A.Z. (2017) Anti-crisis management. Mechanisms of the state, business technologies. Textbook and workshop/edited. Yurayt, P. 640. [in English]
- 4 Spirina A.M. (2018) Characteristics of theoretical approaches to strategic planning at an enterprise / Young scientist. № 1. T.17 P. 144-150. [in English]
- 5 Voronin N.V. (2019) Specifics of choosing an enterprise development strategy. Bulletin of science and education. № 12-2 (66). P. 17-20. [in English]
- 6 Antonov G.D. (2018) Anti-crisis management of an organization: Textbook. 352 p. [in English]
- 7 Kashin V.A. (2019) Strategic financial management: how to achieve it. Master. 160 p. [in English]
- 8 Zgonnik L.V. (2019) Anti-crisis management: Textbook. 208 p. [in English]
- 9 Rykov I.Yu. (2019) Creditors vs debtors. Anti-crisis debt management. St. Petersburg: Peter. 208 p. [in English]

Information about authors:

Gulbarshyn Kenzhegalieva - **corresponding author**, master of economic sciences, senior lecturer at the Department of "Management", Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kenzhegalieva.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9563-6850>

Информация об авторах:

Гульбаршын Кенжегалиева - **основной автор**, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Менеджмент», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kenzhegalieva.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9563-6850>

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлбаршын Кенжегалиева - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kenzhegalieva.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9563-6850>

K.B. Vijay* University of Delhi
Ram Lal Anand College
Benito Juarez Road, New Delhi, 110021, India
*e-mail: vijaybhatiadelhi@gmail.com**LEGAL SYSTEM AND DEMOCRATIC PROCESS IN INDIA****Abstract.**

The article highlights the legal system and democratic process in India. The main purpose of the article is to analyze the processes which take part in the legal system of India. The legal system of a country is a part of its social system and reflects the social, political, economic and cultural characteristics of the society. Indian democracy is essentially dynamic. The changes may be gradual, but these changes indicate the democracy's desirability toward social transformation. In the neoliberal era that the world order is stepping in, natural law principles are playing a pervasive role in the realms of ethics, politics, governance, society, culture, and law. This article reappraises the natural law philosophy's role in the legitimization of democratic principles and practices. A functioning democracy pins its hopes on the conscience of the society, not just for its sustenance but also for its development. The article reflects the post-structuralism approach of merging social movements to "constitution-making" and the subaltern proposition to defend their worldviews and relative ideas. The article is an attempt to demarcate "democracy as a progressive idea" from "democracy as a theoretically operating idea". The article focuses on three fundamental components of modern Indian democracy viz. transformative constitutionalism, inclusive justice, and good governance.

Key words: Legal System, Democracy, Law, Constitutional Change, Transformative Constitutionalism, Justice, Citizens.

Introduction.

The legal system of a country is a part of its social system and reflects the social, political, economic and cultural characteristics of the society. It is, therefore, difficult to understand the legal system outside of the socio-cultural milieu in which it operates. A general distinction can be made between Civil Law Jurisdictions, in which the legislature or other central body codifies and consolidates the law, and the Common Law System, where judge-made precedent is accepted as the binding law. Historically, religious law plays a significant role even in settling secular matters, which is still the case in some religious communities, particularly Islamic and Jewish communities. The Islamic Sharia law is the world's most widely used religious law. Institutions like courts play an important role in law. It is necessary to understand the structure of courts in India, which is discussed below. There is a deep relationship between law and rights. The symbiotic relationship between law and rights follow from the assumption that people have moral claims that must be enforced in the form of legally guaranteed rights. The rights conceptions of law, therefore, establishes law as the source of people's rights, empowerment and substantive justice. Society has witnessed the long history of peoples' struggle for rights taking the form of progressive legal enactments furthering the cause of equality, justice, liberty, dignity, etc. in that society. In the wake of such struggles has emerged the idea of law as a means to social change and development.

Material and methods of research.

The methodological basis was formed by the principles of science, objectivity, and consistency. Within the framework of this work, there is a deep relationship between law and

rights. The symbiotic relationship between law and rights follow from the assumption that people have moral claims that must be enforced in the form of legally guaranteed rights. The rights conceptions of law, therefore, establishes law as the source of people's rights, empowerment and substantive justice. Society has witnessed the long history of peoples' struggle for rights taking the form of progressive legal enactments furthering the cause of equality, justice, liberty, dignity, etc. in that society. In the wake of such struggles has emerged the idea of law as a means to social change and development. Thus, such law becomes an important source of rights and duties, which develops and strengthens alongside institutions of representative democracy, constitutional norms, and the rule of law. In the coming chapters, we will try to understand law as a source of rights, and as a progressively widening sphere of substantive justice, welfare and dignity [1]. The chapters cover basic themes like Rule of Law, Criminal Justice System in India, FIR, Detention and Bail, Human Rights, Consumer Rights, Labour Laws, Right to Information, Laws related to crime against women, etc.

In the case of Indian democracy, we need to begin the tale of modern Indian democracy from the colonial era, like so many other features of modern India. You have just read about the many systemic and cultural shifts that were consciously brought about by British colonisation. In an unintended way, some of the changes that came about occurred. It was not intended by the British to incorporate them. For example, to establish a Western educated Indian middle class that would assist the colonial rulers to maintain their rule, they tried to incorporate Western education. A Western-educated segment of Indians has arisen. But they used Western liberal ideals of democracy, social justice and nationalism to oppose colonial rule instead of aiding British rule. This does not, however, mean that there are purely western democratic principles and democratic institutions. Our ancient epics, our complex folk tales, are full of dialogues, debates and opposing roles, from one corner of the world to another. Think of any folk tale, enigma, folk song, or storey from any epic that shows various points of view? We are just drawing from an illustration of the epic Mahabharata. Social change, however, is not just about Indian or western ideas in modern India. It is a mixture of Western and Indian ideas as well as a reinterpretation of them. In the case of the Social Reformers, we saw that. We saw both new definitions of equality and conventional concepts of justice being used. No exception is democracy. The undemocratic and unequal administrative practice of British colonialism in colonial India contrasted sharply with the vision of independence promoted by Western theories of democracy and read by Western educated Indians. In India, the extent of poverty and the strength of social inequality have also contributed to a more serious questioning of the nature of democracy. Is democracy all about equality in politics? Or is it about economic liberty and social justice as well? Regardless of caste, religion, race and gender, is it not about equal rights for all? And if that is so, how in an unequal society can such equality be realized? Many of these questions were considered long before India became open. A vision of what Indian democracy should look like came into being even as India struggled for its independence from British colonialism. As far back as 1928, a constitution was drawn up for India by Motilal Nehru and eight other Congress leaders. The Indian National Congress resolution at the Karachi session in 1931 concentrated on how autonomous the constitution of India could get. In order to have a genuine democratic society, the Karachi Resolution represents a vision of democracy that meant not only a structured holding of elections but a significant rework of the Indian social system.

Results and its discussion.

Courts are institutions wherein disputes are adjudicated and justice is administered. They are created by statutes and enjoy such powers and jurisdiction which the statutes confer on them. In India, the Constitution itself provides for the Supreme Court and various High Courts, which have original and appellate jurisdiction in each state and resolve the disputes between the Union and the

State, two States, the States and the citizen and, in limited cases, appeals arising out of private disputes involving substantial questions of law. This higher judiciary is named as the Union judiciary. Citizens can directly approach these higher courts to seek redress for the violation of their fundamental rights. The High Court and the Supreme Court enjoy civil and criminal jurisdiction apart from the Writ jurisdiction. These Courts also have a supervisory function over the subordinate courts. The Supreme Court is the highest court of appeal, i.e., it could hear appeal from any court on any matter.

The subordinate courts comprise the State judiciary, which, under the High Court, are organised in a hierarchy on the civil and criminal sides based on their jurisdiction, territorial or monetary (pecuniary). On the criminal side, our legal system provides for the Magistrates' Court and above them the Sessions Court, usually one in each district. On the civil side, our legal system provides for the Munsiffs' Court, the Sub Divisional Court and the District Court, each with varying pecuniary and territorial jurisdiction. There can be Special Courts that are setup for specific purposes, and also Administrative and Revenue Tribunal to adjudicate upon specific category of disputes.

Thus, such law becomes an important source of rights and duties, which develops and strengthens alongside institutions of representative democracy, constitutional norms, and the rule of law. In the coming chapters, we will try to understand law as a source of rights, and as a progressively widening sphere of substantive justice, welfare and dignity. The chapters cover basic themes like Rule of Law, Criminal Justice System in India, FIR, Detention and Bail, Human Rights, Consumer Rights, Labour Laws, Right to Information, Laws related to crime against women, etc.

Judicial activism has become a subject of controversy in India. Attempts have been made to curb the power of courts as well as access to them⁶. In the past, several indirect methods were used to discipline⁷ the judiciary, such as super session of judges or Transfer of inconvenient judges. It has often been said that the courts usurped the functions allotted to the other organs of Government. On the other hand the defenders of judicial activism say that the courts have performed their legitimate function. According to former Chief Justice of India A.M. Ahmadi, judicial activism is a necessary adjunct of the judicial function since the⁸ protection of public interest as opposed to private interest happens to be its main concern. No court can interpret a statute, much less a constitution, in a mechanistic manner. In the case of a statute, a court has to find out what was really intended by the authors and in the case of a constitution, a court has to sustain its relevance to changing social, economic and political scenarios and as Cardozo says, give to its words 'a'⁹ continuity of life and expression. How are understood judicial activism depends upon one's conception of the role of a constitutional court in democracy. Those who conceive it narrowly, as being restricted to mere application of the preexisting legal rules to the given situation, tend to consider even a liberal or dynamic interpretation of a statute as activism. Those who conceive a wider role for a constitutional court and expect it to perform the function of providing meaning to various open-textured expressions in a written constitution and giving them new meaning as required by the changing times are bound to consider judicial activism not as an aberration but as a normal judicial function.

In modern legal philosophy, Indian structuralism has been majorly based itself on liberal interpretation and balancing of power. There are two models of constitutional interpretations [2]. One emanates from the 'black letter law' tradition, which seeks to interpret as an autonomous reality [3]. In this approach, the law is separated from morality and other natural law principles and interpreted positively following self-constituted principles. The other model is the structuralist interpretation. This approach gives a liberal perspective and wider creativity to the judiciary and is called the teleological or result-oriented approach [4]. With the birth of judicial innovations like

‘epistolary’ jurisdiction, social action litigations [5] or the “basic structure” doctrine [6] the courts in India over the period have moved away from strict positivism to inscribe structuralism into Constitutional interpretation. This structuralism is seen predominantly in the interpretations of the golden triangle viz. articles 14, 19 and 21 by the Supreme Courts.

Judiciary and Democratic Process in India. Indian Democracy is one of the largest and successful democracy in the world. In India soon after independence a parliamentary form of democracy was adopted with the adoption of new Constitution in 1950. Indian society in early years had many challenges to democracy. The large section of people was illiterate and poverty was common feature of Indian society. Further the society of India in 1950’s was traditional society with huge diversity of caste, language, religion and regional differences [7]. The new Constitution provided equality, liberty, and rights to the people. The unique feature of new Constitution was its priority on accommodation and Secularism, Decentralization of power and Federalism. The Constitution preserve and protect the interest and rights of each and every community and give them opportunity to develop under one nation. Democracy cannot work without independent, unbiased and fair judiciary. The judiciary must be independent from political influence. In India we recognized this autonomy of judiciary. The judiciary in India worked for protecting the Constitution of India. The judiciary through Judicial review many times control the over expanding powers of Legislature. Judicial activism is another important tool in the hands of judiciary in India. The Public Interest Litigation PIL invented by Justice Bhagwati is a tool to protect the Fundamental Rights of people in India. Under PIL any person can easily file Public Interest Litigation if the issue is of common public interest and violate Fundamental Rights such as issue related to environment or issue related to health or sanitation of people. The PIL can be a tool for preserving and providing Fundamental Rights to people [8].

The transformative agenda of social revolution through the Indian Constitution mandates the institutions to redress injustices. While the law is the primary catalyst and agent for social change in any developed society, the ends of law are nothing but justice. The idea of human and social development devoid of justice would be dysfunctional. The justness of rights entails a plan of policies that avoids disproportionality. The value of justice and just development is enunciated in the founding values and principles of the Indian Constitution. The complexity of societal structure also makes the implementation of justice institutional and complex. Michael Walzer referred to it as “complex equalities” [9]. Indian Constitution’s development through reservations, progressive development, and inclusivity is an attempt to simplify this complexity. Globalization and multiculturalism are changing the way we think and argue about justice. In a democracy with a transformative constitution, the theory of justice is undergoing a paradigm shift. The grammar of the theory of justice is being transformed. Aristotle distinguished “corrective justice” and “distributive justice” [10]. What could be called the “theory of social justice” now appears as the “theory of democratic justice” [11]. The idea of justice in a transformative democracy is to address questions of enhancing justice and removing injustice, rather than to create a smokescreen by defining the nature of ‘perfect justice’. The emergence of natural law has made principles of democracy transnational and global through universalising notions. It relates to global social policy and regulation in this tangled and interlinked democratic discourse. An appeal to natural law also justifies the responsibility of a dynamic democracy to uncover and realise inclusive justice. This movement from individualistic liberalism to unsystematic collectivism has brought changes in the social order through the formulation of new notions of rights and duties.

The history of a civilization’s struggle will ultimately set the pattern for the future jurisprudence of social justice. India’s living democracy is a pronouncement of social ethics sustaining on natural reasoning. The main reason to recognise democracy and justice as an underlying basis of natural law is to promote and preserve sustainable elements of society.

However, majoritarianism in a democracy could be used as a weapon to weaken pluralism, promote authoritarianism, fulfil undemocratic objectives, and even legitimise undemocratic actions [12].

Extensive interpretation of the constitution through the principles of natural law has led to the evolution of ideas like constitutional morality, transformative constitutionalism, constitutional integrity, but it is the voice and outrage of the people that must be heard by direct action to restore the real value of a constitution. Democracy can never necessarily guarantee democratic justice [13]. Contemporary constitutionalism sees democratic constitutional law-making as a result electorate's sustenance.

The Judiciary in India is very powerful and effective. It is the pillar of democracy. In the democratic process many times it protect the electoral rights of people and give judgments in favor of people interest. The political parties and even any candidate can approach h Court if they think the government is not working according to law. The Courts many times also protected the rights of free Media and freedom of expression in society. However there are some limitation of Judiciary in India. The overburden of judiciary some times delay its judgments. The limited number of judges create unavoidable delay some times. The government in India is worried about the problem of delay in judiciary and therefore doing rapid reforms in judiciary. The Modi government digitalization of judiciary is a welcome step in increasing more accountability and transparent system in India [14].

Rule of Law and Legal System. The expression “Rule of Law” plays an important role in the administrative law. It provides protection to the people against the arbitrary action of the administrative authorities. The expression ‘Rule of Law’ has been derived from the French phrase ‘la Principe de legality’, i.e., a government based on the principles of law. In simple words, the term ‘rule of law’ indicates the state of affairs in a country where, in the main, the law rules. Law may be taken to mean mainly a rule or principle which governs the external actions of human beings and which is recognized and applied by the State in the administration of justice [15].

The concept of ‘Rule of Law’ is of old origin. Edward Coke is said to be the originator of this concept, when he said that the King must be under God and Law; he, thus, vindicated the supremacy of law over the pretensions of the executives. Prof. A.V. Dicey later developed on this concept in the course of his lectures at the Oxford University. Dicey was an individualist; he wrote about the concept of Rule of Law at the end of the golden Victorian era of laissez-faire in England. That was the reason why Dicey’s concept of Rule of Law contemplated the absence of wide powers in the hands of government officials. According to him, wherever there is discretion, there is room for arbitrariness. Further, he attributed three meanings to Rule of Law [16].

(1) The first meaning of Rule of Law is that no man is punishable or can lawfully be made to suffer in body or goods except for a distinct breach of law established in the ordinary legal manner before the ordinary courts of the land.

(2) The second Meaning of Rule of Law is that no man is above law. Every man, whatever his rank or condition is subject to the ordinary law of the realm and amenable to the jurisdiction of the ordinary tribunals.

(3) The third meaning of Rule of Law is that the general principles of the constitution are a result of judicial decisions determining the rights of private persons in particular cases brought before the court.

The Indian Legal System in India adopted Rule of Law from the very beginning of the formation of Indian state. The Constitution in India is supreme and no one is above the Constitution. The judiciary further strengthen the concept of Rule of Law by giving its historic judgment in Keshav Nath Bharti Case also known as basic structure case. In Keshav Nath Bharti

case the Supreme Court clearly said that the legislature can amend any thing of Constitution except the basic structure of Constitution. This further strengthens the Rights of people in India [17].

A State's response to honour the commitments of Constitutional norms can bring about a substantial change in how these creeping issues could be addressed. A perfect example of the Constitution enabled social change is Albania's post-crisis journey [18]. Constitution-making in Albania took place amid the conflict through citizen participation to ensure transparency and ethnicity. This led to the drafting of a new constitution entailing strong commitments to ensure the promotion of human rights and strong institutional frameworks to guarantee these rights.

The citizen's role in democracy. The opportunities as democratic citizens are available in all democracies, but they vary from one democratic system to another. Indian democracy in the modern sense began after a long period of colonial rule. Although the democratic system started just after independence in 1947, its socio-cultural settings were and still are not in tune with the democratic culture. India is a vast multi-cultural, multi-lingual, truly plural society, which in many respects still carries the characteristics of traditionalism. At the same time it is trying to absorb the values of modern democracy. Even now many think that the government has to rule and do everything, and if things are not happening in an expected manner, it is only the government which is to be blamed. As you know, the democratic government in our country is run by the representatives chosen by us. In that sense, every citizen is responsible for how the governments functions at different levels: national, state and local. And hence, every citizen has to play a critical role and use every opportunity for doing so. As Indian citizens are we doing it? Let us consider. Major opportunities for roles of citizens may be as follows.

The key role of citizens in a democracy is to participate in public life. The most commonly observed opportunity of participation is exercising the right to vote during elections. And in order to vote wisely it is necessary that each citizen listens to and knows the views of different parties and candidates, and then makes his or her own decision on whom to vote for. It is also learnt that in many cases the percentage of voting is still low. The Election Commission is doing its best to educate the people about importance of participation in elections. Participation in a democratic polity, however, is not confined simply to participation in elections only. A vital form of participation comes through membership of political parties and more importantly, active membership in independent non-governmental organizations, that are known as "civil society organizations". These organizations represent a variety of interests of different groups such as women, students, farmers, workers, doctors, teachers, business owners, religious believers, human rights activists. Such organizations and people's movements help to bring political awareness about different issues among the people.

We should realize that citizenship is more than voting or making the system accountable. Many people tend to regard democracy as a system where literally everything is allowed. And every person has the freedom to do whatever one desires. This often leads to a complete chaos that devastates the order of the society rather than improving it. In that way it leads to the opposite effects of democracy. A citizen has to accept that freedom is never absolute. If you have a right to do certain things, you have also the responsibility to ensure that your actions do not infringe upon the rights of others.

Conclusion.

The Indian legal system is one of the most effective and efficient legal system of the world. It is the custodian of democracy and rights of people. In India any person rich or poor, small or big, illiterate or educated can get justice by easily approaching court. The legal process is very simple and people friendly., The Constitution of India also give free legal aid to needy person which ultimately strengthen people faith in judiciary and democracy.

Democracy is the most liberal governance system but at the same time it is important for citizens to be equally responsible with their participation in the system. As discussed above, it is established and accepted that elections are one of the most crucial instrument for the establishment of democracy. Going ahead with governance if the elections are not proper, transparent and peaceful as per the prescribed statutes and rules, it can't be called a democracy in its real meaning. Therefore, there is the essentiality of the free and fair elections.

Democracy is a form of government in which the supreme power is vested in the people and exercised by them directly or indirectly through a system of representation usually involving periodic free elections. However, it is defined not only in the political context, but also in social context or even in relation to self.

A system can be termed as a genuine and comprehensive democracy, a successfully functioning democracy, only when it fulfils certain political, social and economic conditions. Based on the fulfillment of these conditions one can broadly witness two types of democracy in a given set up – Political Democracy and Social Democracy.

Indian Democracy over the years has been able to articulate many of these essential conditions. It is confronting a number of challenges that at times bring out the distortions which have crept in and also indicate the possible threats to its future. Illiteracy, social and economic inequality, poverty, gender discrimination, casteism, communalism and religious fundamentalism, regionalism, corruption, criminalization, political violence and militancy are the major challenges that need to be addressed.

The corrective measures that are needed to meet the challenges to Indian democracy are focussed around the issues and concerns like universal literacy i.e. education for all, poverty alleviation, elimination of gender discrimination, removal of regional imbalances, administrative and judicial reforms and sustained economic, social and environmental development.

However, Indian democracy can be successful and vibrant only when its citizens imbibe and reflect in their behavior the basic democratic values like equality, freedom, social justice, accountability and respect for all. Their mindset, thinking and behavior are expected to be in tune with the essential conditions of democracy. They have to appreciate the opportunities for their desired roles like participation, making the system accountable, fulfilling obligations, and playing proactive roles to actualize the goals of democracy.

Participation in a democratic polity is not confined simply to participation in elections. A vital form of participation comes through membership of political parties and more importantly, active membership in independent non-governmental organizations, that are known as “civil society organizations”. Civil Society Organizations represent a variety of interests of different groups: women, students, farmers, workers, doctors, teachers, business owners, religious believers and human rights activists.

Citizens have to make the democratic system responsive and responsible. They are needed to ensure that the Parliamentarians, Members of State Legislatures and their representatives in Panchayati Raj and Municipal Institutions are accountable. The instruments created by Right to Information Act, 2005 in our country enable citizens to play their role effectively. Citizens must watch carefully how their political leaders and representatives use their powers, and to express their own opinions and interests.

REFERENCES

- 1 Granville A. (2017) The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, London, Oxford University Press. 304 p.
- 2 Bakshi P.M. (2017) The Constitution of India, 3rd Edition, Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd. Delhi, Reprint. 207 p.

- 3 Conrado H.M. (2017) "Interpreting Constitutions: A Comparative Study" 6 International Journal of Constitutional Law. P. 349-357
- 4 Jeffrey G. (2019) Interpreting Constitutions: A Comparative Study, 226. Oxford University Press. 116 p.
- 5 Upendra B. (2018) "Taking Suffering Seriously: Social Action Litigation in the Supreme Court of India" 4 Third World Legal Studies. P. 32-107
- 6 Virendra K. (2018) "Basic Structure of the Indian Constitution: Doctrine of Constitutionally controlled governance [From Kesavananda Bharati to I.R. Coelho]" 49 Journal of the Indian Law Institute. 365 p.
- 7 Michael W. (2018) "Complex Equality", in Louis P. Pojman & Robert Westmoreland (eds.), Contemporary Political Theory: A Reader (Oxford University Press: USA. 67 p.
- 8 Paul A., Boer Sr. Et. Al., (Eds.) (2018) Aristotle's Corpus Aristotelicum: Volume V: Ethics and Politics pp. 3-4 (Createspace Independent Publishing Platform, 1st Ed. 78 p.
- 9 Freeman M.D.A. (2018). Lloyd's Introduction to Jurisprudence (Classic Series) 1415 (Sweet and Maxwell, 9th edn. 15 p.
- 10 Samir S. (2018) "Democracy, Diversity, Development: was dominated by their dark sides, can we channel the Force this year?" The Times of India. 28 p.
- 11 Ian Sh. (2018) "Elements of Democratic Justice" 24 Political Theory 4, 579 (1996); Robert Post, "Democracy and Equality" 603 The Annals of the American Academy of Political and Social Science. P. 24-36
- 12 Barnhart G. (2018) Parliamentary Committees - Enhancing Democratic Governance, Cavendish Publishing, London. 44 p.
- 13 Basu D.D. (2018) Commentary on the Constitution of India, Vol. A 6th Edition, S.C Sarkar and Sons (P) Ltd., Calcutta. 64 p.
- 14 Basu D.D. (2018) Constitutional Law of India 7th Edition, Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi, 17 p.
- 15 Dicey A.V. (2018) Introduction to the Law of the Constitution (Oxford), 23 p.
- 16 Seervai H.M. (2018) Constitutional Law of India, Vol. 1, 4th Edition, N.M. Tripathi Pvt. Ltd. Bombay, 135 p.
- 17 Ohchr (last visited on April 15, 2023) "Good Governance Practices for the Protection of Human Rights", Office of the High Commissioner for Human Rights, New York and Geneva. Available at: — URL: <https://www.ohchr.org/en/issues/development/goodgovernance/pages/goodgovernanceindex.aspx> (accessed: 16.08.2023)
- 18 Constitutional history of Albania (last visited on April 15, 2023), Constitution Net. Available at: — URL: <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-albania> (accessed: 16.08.2023)

ҮНДІСТАНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҮДЕРІС

Аңдатпа.

Мақалада Үндістандағы құқықтық жүйе мен демократиялық үдеріс көрсетілген. Мақаланың **мақсаты** Үндістанның құқықтық жүйесіне қатысатын процестерді талдау. Елдің құқықтық жүйесі оның әлеуметтік жүйесінің бір бөлігі болып табылады және қоғамның әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Үндістан демократиясы негізінен динамикалық. Өзгерістер бірте-бірте болуы мүмкін, бірақ бұл өзгерістер демократияның әлеуметтік трансформацияға бейімділігін көрсетеді. Әлемдік тәртіп еніп жатқан неолибералдық дәуірде табиғи құқық принциптері этика, саясат, басқару, қоғам, мәдениет және құқық салаларында кең ауқымды рөл атқаруда. Бұл мақалада табиғи құқық философиясының демократиялық принциптер мен тәжірибелерді заңдастырудағы рөлі қайта бағаланады. Жұмыс істеп тұрған демократия қоғамның ар-ожданына үміт артады, тек оның тіршілігіне ғана емес, оның дамуына да үміт артады. Мақалада қоғамдық қозғалыстарды «конституция құруға» біріктірудің постструктурализмдік көзқарасы және олардың дүниетанымы мен салыстырмалы идеяларын қорғауға арналған бағынышты ұсыныс көрсетіледі. Мақалада «демократия прогрессивті идея ретінде» мен «демократия теориялық тұрғыдан әрекет ететін идея ретінде» шекарасын ажырату әрекеті болып табылады. Мақалада қазіргі Үндістан демократиясының үш негізгі құрамдас бөліктеріне назар аударылады, яғни. трансформациялық конституционализм, инклюзивті әділеттілік және жақсы басқару.

Негізгі сөздер: құқықтық жүйе, демократия, құқық, конституциялық өзгерістер, трансформациялаушы конституционализм, әділеттілік, азаматтар.

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС В ИНДИИ

Аннотация.

В статье освещается правовая система и демократический процесс в Индии. Целью статьи является проведение анализа процессов, происходящие в правовой системе Индии. Правовая система страны является частью ее социальной системы и отражает социальные, политические, экономические и культурные особенности общества. Индийская демократия по своей сути динамична. Изменения могут быть постепенными, но эти изменения указывают на стремление демократии к социальным преобразованиям. В неолиберальную эпоху, в которую вступает мировой порядок, принципы естественного права играют всепроникающую роль в сферах этики, политики, управления, общества, культуры и права. В данной статье проводится переоценка роли философии естественного права в легитимации демократических принципов и практик. Функционирующая демократия возлагает свои надежды на совесть общества не только для своего существования, но и для своего развития. В статье отражен постструктуралистский подход слияния социальных движений с «конституционным строительством» и второстепенное предложение защищать свои мировоззрения и относительные идеи. Статья представляет собой попытку разграничить «демократию как прогрессивную идею» и «демократию как теоретически действующую идею». В статье основное внимание уделяется трем фундаментальным компонентам современной индийской демократии, а именно. преобразующий конституционализм, инклюзивное правосудие и эффективное управление.

Ключевые слова: правовая система, демократия, право, конституционные изменения, трансформационный конституционализм, справедливость, граждане.

REFERENCES

- 1 Granville A. (2017). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, London, Oxford University Press. 304 p. [in English]
- 2 Bakshi P.M. (2017). The Constitution of India, 3rd Edition, Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd. Delhi, Reprint. 207 p. [in English]
- 3 Conrado H.M. (2017). "Interpreting Constitutions: A Comparative Study" 6 International Journal of Constitutional Law. P. 349–357 [in English]
- 4 Jeffrey G. (2019). Interpreting Constitutions: A Comparative Study, 226. Oxford University Press. 116 p. [in English]
- 5 Upendra B. (2018). "Taking Suffering Seriously: Social Action Litigation in the Supreme Court of India" 4 Third World Legal Studies. P. 32-107 [in English]
- 6 Virendra K. (2018). "Basic Structure of the Indian Constitution: Doctrine of Constitutionally controlled governance [From Kesavananda Bharati to I.R. Coelho]" 49 Journal of the Indian Law Institute. 365 p. [in English]
- 7 Michael W. (2018). "Complex Equality", in Louis P. Pojman & Robert Westmoreland (eds.), Contemporary Political Theory: A Reader (Oxford University Press: USA. 67 p. [in English]
- 8 Paul A., Boer Sr. Et. Al., (Eds.) (2018). Aristotle's Corpus Aristotelicum: Volume V: Ethics and Politics pp. 3-4 (Createspace Independent Publishing Platform, 1st Ed. 78 p. [in English]
- 9 Freeman M.D.A. (2018). Lloyd's Introduction to Jurisprudence (Classic Series) 1415 (Sweet and Maxwell, 9th edn. 15 p. [in English]
- 10 Samir S. (2018), "Democracy, Diversity, Development: was dominated by their dark sides, can we channel the Force this year?" The Times of India. 28 p. [in English]
- 11 Ian Sh. (2018). "Elements of Democratic Justice" 24 Political Theory 4, 579 (1996); Robert Post, "Democracy and Equality" 603 The Annals of the American Academy of Political and Social Science. P. 24-36 [in English]
- 12 Barnhart G. (2018). Parliamentary Committees - Enhancing Democratic Governance, Cavendish Publishing, London. 44 p. [in English]
- 13 Basu D.D. (2018). Commentary on the Constitution of India, Vol. A 6th Edition, S.C Sarkar and Sons (P) Ltd., Calcutta. 64 p. [in English]
- 14 Basu D.D. (2018). Constitutional Law of India 7th Edition, Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi, 17 p. [in English]
- 15 Dicey A.V. (2018). Introduction to the Law of the Constitution (Oxford), 23 p. [in English]
- 16 Seervai H.M. (2018). Constitutional Law of India, Vol. 1, 4th Edition, N.M. Tripathi Pvt. Ltd. Bombay, 135 p. [in English]
- 17 Ohchr (last visited on April 15, 2023) "Good Governance Practices for the Protection of Human Rights", Office of the High Commissioner for Human Rights, New York and Geneva. Available at: — URL:

<https://www.ohchr.org/en/issues/development/goodgovernance/pages/goodgovernanceindex.aspx> [in English]. (accessed: 16.08.2023)

18 Constitutional history of Albania (last visited on April 15, 2023), Constitution Net. Available at: — URL: <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-albania> [in English]. (accessed: 16.08.2023)

Information about authors:

Bhatia Vijay – **corresponding author**, PhD, Assistant Professor, in Ram Lal Anand College University of Delhi, New Delhi, India

E-mail: vijaybhatiadelhi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-7426>

Информация об авторах:

Виджай Бхатия – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор Университета Дели, колледж Рам Лал Ананд, Нью Дели, Индия

E-mail: vijaybhatiadelhi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-7426>

Авторлар туралы ақпарат:

Виджай Бхатия – **негізгі автор**, PhD, қауымдастырылған профессор, Дели Университеті, Рам Лал Ананд колледжі, Нью Дели, Индия

E-mail: vijaybhatiadelhi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-7426>

IRSTI 10.77.35

UDC 343.61

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.14

M.B. Muratkhanova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, 10000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

FEATURES OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR CRIMINAL PARTICIPATION TO SUICIDE IN FOREIGN CRIMINAL LAW

Abstract.

The article analyses the norm on criminal liability for inducing suicide and facilitating its commission, provided for in the legislation of foreign countries, in connection with the intensification of the activities of "death groups" in social networks. The correlation between the social danger of inducing suicide and facilitating its commission is analysed in detail. Examples of the qualification of these acts in aggregate are given, when their commission does not entail the suicide of the victim or his attempt, the artificial nature of such a combination is emphasized. The author comes to the conclusion that it is necessary to abandon the fragmentation of interrelated actions - inducing suicide and facilitating its commission — into two independent elements of crime in parts 1 and 2 of the article. As a matter of discussion, the issue of distinguishing the analysed acts from driving to suicide is investigated, the validity of the legislative decision on recognizing them as more socially dangerous is proved. A separate consideration in the article is given to the question of the nature of the deterministic relationship as part of the "effective" suicidal inclination and assistance in its commission. Contrary to traditional views, it is noted that the actions of a person who inclines or facilitates are a necessary (mandatory) condition for committing suicide, that is, they are in a causal relationship with him, and not in a causal one. When considering qualification issues, the author reveals the content of the concept of "attempted suicide", while critically evaluating proposals to replace it with "suicide attempt". The non-obvious signs of the analysed crimes (targeting and special purpose) are indicated, which make it possible to distinguish them from criminally unpunished acts. Finally, proposals are formulated to amend the criminal law norm.

Key words: human life, suicide, euthanasia, bringing to suicide, criminal law, criminal liability, incitement.

Introduction.

The criminal legislation of any country, its development or stagnation, is directly interconnected with all areas of life and processes that make up the interweaving, and ultimately the entire internal, and sometimes external, side of the life of the state. International cooperation allows not only to provide mutual assistance to law enforcement agencies of different countries in preventing and combating crime, but also allows one to share experience and adopt accumulated knowledge within the framework of cooperation and studying the experience of foreign countries. The close interaction built between the power structures of different states makes it possible to resolve many issues in the fight against criminal syndicates, but the mentality of each nationality, the individual approach inherent in each state and its society in assessing and qualifying criminal acts, can differ dramatically even in states bordering each other [1].

It should be recognized that the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and related articles represent the most effective mechanism, including in comparison with criminal sources of foreign countries, allowing to counteract and administer justice for incitement to suicide. In order to conduct a comparative legal analysis of the reaction of modern European society to criminal attacks carried out on a person through incitement to suicide, it seems quite natural to give examples of criminal sources, or rather, criminal norms on incitement to suicide in some states of the Romano-Germanic legal system. A distinctive feature of the criminal legislation of European countries from the criminal law of the Republic of Kazakhstan is that in European countries the criminal act is not the incitement to suicide itself, but inducement and incitement to suicide. Thus, in paragraph 240 of the Criminal Code of Denmark, paragraph 78 of the Criminal Code of Austria, Art. 454 Criminal Code of Turkey, Art. 115 Swiss Criminal Code, art. 294 of the Dutch Criminal Code provides not for incitement to suicide, but for inducement and assistance in suicide, and for rendering 33 of the Danish Criminal Code [2].

The last provision is not typical for Kazakh legislation. Despite the fact that the wording of the act is the same, the sanctions for committing this act are quite different. Thus, the criminal norms of Turkey, establishing liability for incitement to commit suicide and assistance in committing suicide, provide for severe punishment in the form of imprisonment from three to ten years. The same act is punishable less severely in Austrian criminal law - imprisonment for a term of six months to five years. In Holland (Article 294 of the Dutch Criminal Code) for the same acts committed by inciting a person and helping him to commit suicide, the person is subject to criminal liability, but the interesting thing is that the sanction for such acts is absolutely lenient in nature, so the commission of a crime, provided for in Art. 294 of the Dutch Criminal Code is punishable by imprisonment for a term of not more than three years or a fine of the fourth category if suicide was committed. Assisting in committing suicide can be punished only if the death of the victim occurs. The modern Criminal Code of Switzerland in the matter of liability for causing suicide is closer to the Criminal Code of the Kazakh SSR of 1959, namely in that responsibility for such an act could only occur if there were selfish motives. The interpretation of the objective side of this act by the legislation of CIS countries, such as Uzbekistan and Kazakhstan, is somewhat unusual. Thus, the Supreme Court of Uzbekistan says that incitement to suicide is characterized by the fact that its subjective side must have indirect intent and carelessness in relation to the consequences that occurred as a result of the crime. Kazakhstan contains a roughly similar rule, which was interpreted by the Supreme Court of Kazakhstan in 2007. Thus, in Kazakhstan, the subjective side of this act has such signs as intent and negligence in relation to the consequences that occurred after the commission of the crime. If the person who committed the crime has the intent to cause the death of another person by driving him to suicide, and his attitude towards the result of the

crime is not of the nature of negligence and it is clear that the guilty person wanted such consequences to occur, then such an act is qualified as intentional murder in accordance with Art. 99 of the Criminal Code. At the same time, in the CIS countries, it is common that responsibility for such an act with a qualifying feature is quite similar, so the criminal legislation of Uzbekistan provides for liability in the form of imprisonment for a period of 7 to 10 years (Part 2 of Article 103), the same amount of sanctions is determined in the criminal legislation of Ukraine (part 3 of article 120). A peculiarity of the institution of responsibility for the act under study in the CIS member states is that legislators have provided for responsibility for both incitement to suicide and inducement to suicide. As we have already noted, Legislation has adopted the experience of the Model Criminal Code for the CIS member states, which provides for liability for incitement to suicide, while even for committing the qualifying elements of this crime, it defines this act as a crime of medium gravity. Moreover, due to the increasing incidence of this type of crime and its impact on minors, in 2017 in Russia the responsibility for this act was tightened, especially in relation to minors. Thus, significant changes were made to the Criminal Code of the Russian Federation by Federal Law No. 120-FZ of June 7, 2017 “On Amendments to the Criminal Code of the Russian Federation and Article 151 of the Criminal Procedure Code of the Russian Federation in terms of establishing additional mechanisms to counter activities aimed at inducing children to suicidal behavior,” which we have already discussed. The most laconic, in our opinion, is the criminal legal regulation of this act in the Criminal Code of Turkmenistan. Yes, Art. 106 of the Criminal Code of Turkmenistan contains liability for incitement to suicide as a less serious crime, for incitement to suicide as a more serious crime, and for incitement to suicide of a minor as the most serious crime. The mildest sanction for incitement to suicide is contained in the criminal legislation of Armenia; firstly, this act in this state does not contain qualifying criteria, and secondly, the maximum punishment for incitement to suicide is imprisonment for a term of up to five years. The Criminal Code of Belarus establishes liability for driving a minor to suicide in the form of imprisonment for a term of up to five years or restriction of freedom for a term of up to 5 years. Also “soft” is the liability for the qualifying offense in the form of driving a minor to suicide in the criminal legislation of Moldova, so for this act a sanction is established in the form of imprisonment from 2 to 6 years. The criminal codes of Turkmenistan and Tajikistan contain the same sanction in the form of imprisonment for a term of up to 8 years, while the criminal legislation of Tajikistan establishes a lower limit of sentencing in the form of five years of imprisonment. The liability established by criminal law in Ukraine and Uzbekistan is similar; driving a minor to suicide in these countries is punishable by a term of 7 to 10 years. The most severe is the approach of the Russian legislator, who, for committing an act with a qualifying characteristic, establishes liability in the form of imprisonment for a term of 8 to 15 years. At the same time, the Criminal Code also establishes deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for a period of up to 10 years or without it and restriction of freedom for a period of up to 2 years or without it. Whether such a sanction has any effect on reducing the number of crimes committed is difficult to say, since most often the persons guilty of committing this crime sometimes do not even realize that they are committing a criminal act, and in principle there is no need to talk about awareness of the sanctions of this composition. In addition to incitement to suicide, the Model Code contains in Art. 118 constitutes inducement to suicide, which consists of “inciting in another person the determination to commit suicide through persuasion, deception or other means” (Article 118). This act is classified as a crime of medium gravity provided that the person committed suicide or attempted to commit it. The same approach is contained in the criminal legislation of Armenia, Armenia, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan. Belarus has somewhat modified the subjective and objective aspects of this act, adding such a sign of the subjective side as “intention”, and excluding some methods of committing a

crime, such as persuasion, deception. The approaches to fixing the qualifying feature in the form of minority are also different. Thus, the criminal legislation of Belarus emphasizes Part 2 of Art. 146 that the person must know that the victim 27 is a minor. And the Criminal Code of Uzbekistan includes the sign of minority in a separate article 103.1 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. It is interesting that the Criminal Codes of neither Armenia, nor Kyrgyzstan, nor Turkmenistan contain any qualifying criteria for committing this act against a minor. However, it was later edited, which suggests that the formulation of this composition is not perfect. Of course, a comparative analysis of sanctions for committing an act in the form of inducement to commit suicide should also be carried out. The most lenient penalties for this act are established in the criminal law norms of Armenia and Turkmenistan. In these states, liability for inducing suicide of an adult and a minor is not differentiated; accordingly, liability for such acts is the same - imprisonment for up to 3 years. A more severe punishment is provided for in Russian legislation, so Art. 110.1 of the Criminal Code of the Russian Federation establishes liability for committing this act in relation to a minor in the form of forced labor for up to 4 years with deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for up to 5 years or without it, or imprisonment for up to 4 years with deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for a period of up to 5 years or without it. A less alternative is the sanction provided for by the Criminal Code of Belarus, which provides for the most severe punishment for incitement to suicide 28 liability in the form of restriction of freedom for up to 4 years or imprisonment for up to 5 years [3].

Materials and methods of research.

In addition to the legislative aspects surrounding suicide, it's important to consider the cultural and societal factors that influence this issue. Across various nations, there are differing stigmas and attitudes towards mental health, which can impact the willingness of individuals to seek help and support. In some countries, such as Japan, there's a prevailing social stigma around discussing mental health issues, which can deter individuals from seeking assistance and contribute to higher suicide rates.

Furthermore, the role of media and online platforms in potentially glorifying or sensationalizing suicide is a global concern. The phenomenon of "suicide contagion" has been observed in various parts of the world, where one suicide can trigger a cluster of similar incidents, often exacerbated by media coverage. Efforts to promote responsible reporting and to provide resources for those in crisis are critical in addressing this issue [4].

Lastly, international cooperation and sharing of best practices in suicide prevention and mental health support are essential. Many countries have developed successful strategies to reduce suicide rates, and collaboration among nations to exchange knowledge and strategies can lead to more effective global suicide prevention efforts. Building a collective understanding of the diverse factors influencing suicide rates is vital to implementing comprehensive and culturally sensitive interventions.

Results and its discussion.

On the other hand, India takes a stringent stance on assisted suicide, prosecuting those involved in helping others take their lives. These cases demonstrate the stark contrasts in legal approaches and their consequences regarding criminal participation in suicide. The varying interpretations of this delicate matter highlight the significance of cultural, ethical, and social influences on legal systems.

Penalties for criminal participation in suicide differ significantly. Some countries, like England, consider it manslaughter and impose severe penalties, while others, like the Netherlands, allow euthanasia and physician-assisted suicide under certain conditions.

The involvement of criminals in suicide causes a whole range of justifications and criticisms within various legal systems. Let's look at the arguments in favor of strict criminal liability and in favor of soft approaches and compare them.

Arguments in favor of strict criminal liability:

1. Protection of vulnerable persons: Proponents of strict criminal liability argue that severe punishments are necessary to protect vulnerable persons from coercion or undue influence in cases of suicide. This approach emphasizes the need to protect those who can be manipulated to force them to commit suicide.

2. Upholding the sanctity of life: Another argument in favor of strict responsibility is based on the belief that human life is inherently valuable and must be preserved at all costs. This view asserts that encouraging or aiding suicide is contrary to the fundamental moral and ethical principles of society.

3. Deterrence and public morality: Proponents of strict responsibility argue that the introduction of strict punishments serves as a deterrent, discouraging people from helping or encouraging suicide. This, in turn, contributes to the promotion of social values and norms that prioritize life and well-being.

Counterarguments in favor of soft approaches:

1. Autonomy and personal choice: Proponents of softer approaches emphasize the importance of individual autonomy and the right to make decisions about their own lives, including the choice to end it. They argue that criminalizing aid infringes on personal autonomy.

2. Humanitarian Compassion: Some argue that assisted suicide can be an act of humanitarian compassion. They claim that in certain cases, helping someone to end their life can be an act of mercy that reduces the suffering of people with incurable diseases or unbearable pain.

3. The Slippery Slope problem: Critics of strict criminal liability express concern about a potential "slippery slope" where excessive regulation can lead to unintended consequences. They fear that restrictive laws could drive assisted suicide underground, making it more dangerous and less regulated [5].

The ethical dilemmas associated with criminal involvement in suicides are complex and multifaceted. Key ethical considerations include:

- Balancing the principles of autonomy and sanctity of life.
- Addressing inequalities in access to assisted suicide services.
- Determining the legality of the motives behind assisted suicide, such as compassion or coercion.
- Solving problems related to the regulation of a deeply personal and morally charged issue.
- The clash of these ethical principles and dilemmas has led to different legal approaches in different countries. Ethical debates continue to determine the evolution of laws and regulations in this area, while discussions continue on how to find a balance between individual autonomy, protection of vulnerable persons and public values.

Let's look at the specifics of criminal liability. Criminal liability for participation in suicide varies widely depending on foreign criminal law systems, but several common features can be distinguished:

Mens Rea (Criminal intent): Most legal systems require proof of intent or a guilty state of mind on the part of the accused. Proof that the accused knowingly and intentionally assisted or encouraged suicide is a crucial element in these cases.

Causal relationship: It is often necessary to establish a causal relationship between the actions of the accused and suicide. This can be difficult because it requires demonstrating that the defendant's actions were a significant factor leading to suicide.

Duty of care: In cases where people are unable to prevent suicide, having a duty of care is often a key characteristic. This duty may be based on various relationships, such as parents, guardians, or medical professionals who are responsible for protecting vulnerable individuals.

Approval: Some legal systems consider the consent of a person who has committed suicide as a mitigating circumstance. If an individual voluntarily participated in an act, this may affect the degree of criminal responsibility of those involved.

Age and vulnerability: The age and vulnerability of a person who has committed suicide may be factors in determining criminal liability. Greater responsibility can be placed on those who exploit or manipulate minors or vulnerable persons.

It is interesting to study the experience of former Soviet countries on the problem of suicide. Unlike Western European countries, criminal liability for suicide is established in them by analogy with the criminal legislation of Russia. At the same time, in some countries, a simple type of suicide is provided for, and in a number of others, along with a simple one, a qualified type is fixed, where various ways of committing this type of crime are established to strengthen responsibility. States such as Azerbaijan, Georgia, Estonia and Lithuania have codified only a simple form of suicide and attempted suicide. For example, the Criminal Code of Georgia (Article 115) formulates responsibility for this act in fact, as well as in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan – for driving to suicide or attempted suicide by threats or ill-treatment of the victim or systematic humiliation of her honor or dignity. St. 125 of the Criminal Code of Azerbaijan has established responsibility for the commission of such an act in similar ways, but only if there is a material, official or other dependence between the victim and the perpetrator. According to the legislation of Estonia, this act is punishable if there is harsh treatment of the victim, expressed in bullying him. The Criminal Code of Lithuania (art. 133) established the punishability of driving to suicide or inducing suicide by cruel or "insidious treatment" of the victim, excluding such a method as "threat", and, in addition to all this, the legislator does not disclose which specific actions should be attributed to "insidious treatment". It also establishes responsibility for assisting a terminally ill person in suicide. Other former Soviet states, such as Belarus, Armenia, Latvia, Moldova, Ukraine, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan have provided for both simple and qualified types of this crime in their legislative acts. The Criminal Code of the Republic of Armenia (art. 110) in part one, establishes guilt for driving a person to suicide or an attempt on him by threats, systematic humiliation of human dignity, ill-treatment, while specifying the form of guilt with which the criminal act in question can be committed - either with indirect intent or by negligence. If the victim was financially or otherwise dependent on the perpetrator, this entails, according to part two, increased responsibility. In fact, the Republic of Belarus describes the signs of the composition of this crime in the same way (art. 146), adding responsibility for suicidal tendencies in the second part of the article. The legislator has specifically designed the corresponding norm in Moldova. The Criminal Code of the Republic of Moldova (Article 150) establishes responsibility for driving to suicide and attempted suicide, but if this was the result of harassment, slander, insult or systematic humiliation of the dignity of the victim by the guilty person. Part Two qualifies this act against a minor, or a dependent financially or otherwise. That is, a number of ways of committing a crime have been supplemented here, such as harassment, slander and insult, but unlike the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, there is no threat. Article 120 of the Criminal Code of Ukraine is also of interest, which provides for liability for the criminal act in question if it occurred as a result of ill-treatment of the victim, through blackmail, coercion to illegal actions or systematic humiliation of human dignity. A qualified type of crime is considered to be cases where there was a material or other dependence of the victim or the action was committed against two or more persons, and if the victim turned out to be a minor, then this is a particularly qualified type of suicide or attempted suicide. That is,

this Criminal Code, unlike the criminal law of the former Soviet republics, identifies as a qualifying feature the commission of this criminal act against not one person, but two or more persons, and considers the provision on the victim's minor to be particularly qualifying, giving this circumstance great importance, thereby increasing criminal liability. Thus, the norm on the existence of material or other dependence between the victim and the guilty person, or cases of the victim's underage age, unlike the legislation of the Republic of Kazakhstan, is considered as a qualifying circumstance by many neighboring countries: Belarus (Article 145), Kyrgyzstan (Article 102), Tajikistan (Article 109), Uzbekistan (Article 103), Turkmenistan (Article 106). Responsibility for inducing suicide is provided for by the Criminal Code of Armenia, Belarus, Kyrgyzstan, Lithuania, and Turkmenistan.

Conclusion.

Real-life Examples of Notable Cases Involving Criminal Participation in Suicide from Different Countries:

United States - Conrad Roy III and Michelle Carter: In a widely publicized case, Michelle Carter was found guilty of involuntary manslaughter for urging her boyfriend, Conrad Roy III, to commit suicide via text messages and phone calls. Her conviction set a significant legal precedent regarding the criminal responsibility of individuals who encourage or assist in suicide. The Michelle Carter case brought attention to the issue of criminal participation in suicide. It emphasized the potential legal consequences for individuals who encourage or assist in suicide. This case contributed to discussions about the need for more comprehensive legislation on this matter.

Germany - Armin Meiwes: Armin Meiwes, known as the “Rotenburg Cannibal”, was involved in a gruesome case of consensual homicide and cannibalism. He was convicted of manslaughter, and the case raised questions about the legal definition of assisted suicide and the complexities of consent. The Armin Meiwes case challenged the legal system's understanding of consent and the boundaries of assisted suicide. It prompted Germany to reevaluate its laws concerning cannibalism and assisted suicide, leading to legal amendments [5].

Switzerland - Dignitas and Assisted Suicide: Dignitas is a Swiss organization that assists individuals in ending their lives. The case of Dignitas raises questions about the ethical and legal boundaries of assisted suicide in Switzerland, where it is not considered a crime. The presence of organizations like Dignitas in Switzerland has prompted debates about the need for clearer guidelines on assisted suicide. Switzerland's approach to end-of-life choices has implications for the global conversation on euthanasia and assisted suicide [6].

In order to find more precise features of criminal liability for involvement in the suicide of a person in the criminal laws of the countries of the world, we will do an analysis guided by two countries, such as Germany and the Netherlands, provides an interesting understanding of how different legal systems approach this issue.

Germany:

Legislation: In Germany, euthanasia and participation in suicide are closely regulated. Here there is a difference between active euthanasia (active acceleration of the patient's death) and assisted suicide. Active euthanasia is illegal, but assisted suicide can be legal, provided that the patient has twice stated his desire in writing and has been evaluated by two independent doctors [7].

Criminal liability: Participation in suicide for the purpose of personal gain or abuse of the patient may lead to criminal liability.

Control and supervision: Doctors and persons assisting in suicide are subject to strict supervision by medical and social protection authorities.

Netherlands:

Legislation: The Netherlands was one of the first countries to legalize euthanasia. The law allows medical assistance in dying under strict rules and procedures. Euthanasia is legal when the patient suffers unbearable pain and has a clear desire to die. The patient must submit a written request, and two independent doctors must confirm his condition.

Criminal liability: If all the rules are followed, participation in euthanasia does not imply criminal liability. However, violation of ethical and legislative norms can lead to criminal sanctions.

Control and supervision: The Netherlands have a Committee on Euthanasia, which monitors the legality of procedures and conducts regular inspections [8].

A comparison of Germany and the Netherlands shows that both countries allow euthanasia, but with different rules and nuances. In Germany, the emphasis is on strict medical assessments and control by medical authorities, while in the Netherlands euthanasia is more widely allowed, but with the careful supervision of the Euthanasia Committee. This comparative analysis highlights the diversity of approaches to criminal liability for participation in suicide in different countries and the need to take into account local norms and legislation when studying this topic.

Thus, the analysis provisions of the criminal law of some foreign countries that deal with problems regulation of suicide or bringing to it, allows us to conclude that such a question it is as relevant as in Kazakhstan. It is solved taking into account various historical as well as national and religious features. The common to them is suicide penalties and criminalization of bringing to suicide and attempt on him, aiding and incitement to suicide, and also securing liability for any other assistance in this to decision makers voluntarily die. Therefore, it is extremely adverse situation in our country in relation to the prevalence of cases suicides committed as a result of criminal activity the involvement of second parties, dictated the need to improve the norms of criminal law and make amendments.

REFERENCES

- 1 Лубсанова С.В., Базаров А.А. Суицидальное поведение, религиозность и зарубежные страны. — Том 4. — № 3. — (2015). — С. 79-83
- 2 Вавилкина Т.В. Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». — № 4 (8). — (2014). — С. 90-97
- 3 Уголовный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения 16.03.2023).
- 4 Волконская Е.К. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовые и криминологические аспекты. Рязань. — 2018. — 66 с.
- 5 Swiss criminal code (2002). Publishing house «Legal center Press». P. 350
- 6 Глазков Л.В., Шамбилов А.М. Международное законодательство некоторых стран о самоубийствах или попытках самоубийства. Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. Омск. — №2 (26). — 2018. — С. 28-38
- 7 The Criminal Code of Germany. Available at: — URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/GERMANY_Criminal%20Code.pdf (accessed: 20.07.2023).
- 8 The Criminal Code of the Netherlands. Available at: — URL: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Netherlands-Criminal-Code.pdf> (accessed: 20.07.2023).

ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАЛАРЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУІНЕ ҚАТЫСТЫЛЫҒЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа.

Адам өмірін қоғамдық деңгейде де, жеке тұлғалық деңгейде де құндылық тұрғысынан алып қарасақ, басты игілік екеніне көз жеткіземіз. Тиісінше, адамның өмір сүруге құқығы қоғам қызметі басышылыққа

алатын ізгілік қағидасының мәнін құрайды. Сол себепті де, мемлекет адам өмірін қорғауға міндеттенеді. Мемлекет тарапынан қамтамасыз етілетін бұл қорғаныс азаматтардың қоғамда өмір сүруін қолайлы әрі қауіпсіз етуге бағытталады. Өзін-өзі өлтіруге қатыстылығы үшін қылмыстық жауапкершілік ұзақ уақыт бойы шетелдік қылмыстық құқық жүйелеріндегі құқықтық және этикалық талдаудың тақырыбы болды.

Зерттеу жұмысында мақалада көтерілетін басты мәселе – адамды өзін-өзі өлтіруіне дейін жеткізу әрекетіне жауаптылықты көздейтін шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларына салыстырмалы зерделеу жүргізілген. Бұл талқылау әртүрлі шетелдік юрисдикциялар қолданатын құқықтық тәсілдерді қарастырады және бұл мәселеге әртүрлі көзқарастарды көрсетеді.

Сондай-ақ, автор өз зерттеуінде жалпы және арнаулы әдістерді (аналогия, анализ, синтез, салыстырмалы-құқықтық әдіс) қолданды.

Негізгі сөздер: адам өмірі, суицид, эвтаназия, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу, қылмыстық заңнама, қылмыстық жауаптылық, айдап салу.

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРИЧАСТНОСТЬ К САМОУБИЙСТВУ ЛИЧНОСТИ В УГОЛОВНЫХ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВАХ СТРАН МИРА

Аннотация.

Если рассматривать жизнь человека как на общественном уровне, так и на личностном, не сложно заметить, что человеческая жизнь это благо. Следовательно, основной смысл принципа гуманизма в деятельности общества состоит из права человека на жизнь. Поэтому государство обязуется защищать жизни своих граждан. Данная оборона, обеспечиваемая государством, направлена на создание комфортных и безопасных условий проживания граждан в обществе. Уголовная ответственность за участие в самоубийствах уже давно является предметом юридического и этического анализа в зарубежных системах уголовного права.

В исследовательской работе проведено сравнительное изучение уголовных законодательств иностранных государств, предусматривающее ответственность за попытку доведения человека до самоубийства. В ходе этого обсуждения будут рассмотрены различные правовые подходы, применяемые различными иностранными юрисдикциями, и будут освещены различные точки зрения на этот вопрос.

Автор также использовал в своем исследовании общие и специальные методы (аналогия, анализ, синтез, сравнительно-правовой метод).

Ключевые слова: человеческая жизнь, суицид, эвтаназия, доведение до самоубийства, уголовное законодательство, уголовная ответственность, подстрекательство.

REFERENCES

- 1 Lubanova S.V., Bazarov A.A. Suicidal'noe povedenie, religioznost' i zarubezhnye strany [Suicidal behavior, religiosity and foreign countries]. Tom 4. № 3. (2015). P. 79-83 [in Russian]
- 2 Vavilina T.V. Elektronnyj nauchnyj zhurnal "Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo" ["Science. Society. The State"]. № 4 (8). (2014). P. 90-97 [in Russian]
- 3 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazakhstan [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Russian]. (accessed: 16.03.2023).
- 4 Volkonskaya E.K. Preduprezhdenie dovedeniya do samoubijstva: ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty [Prevention of suicide: criminal law and criminological aspects]. Ryazan'. 2018. 66 p. [in Russian]
- 5 Swiss criminal code (2002). Publishing house "Legal center Press". P. 350 [in English]
- 6 Glazkov L.V., Shambilov A.M. Mezhdunarodnoe zakonodatel'stvo nekotoryh stran o samoubijstvah ili popytках samoubijstva [International legislation of some countries on suicide or suicide attempts]. Vestnik Sibirskogo instituta biznesa i informacionnyh tekhnologij. Omsk. №2 (26). 2018. P. 28-38 [in Russian]
- 7 The Criminal Code of Germany. Available at: — URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/GERMANY_Criminal%20Code.pdf [in English]. (accessed: 20.07.2023).
- 8 The Criminal Code of the Netherlands. Available at: — URL: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Netherlands-Criminal-Code.pdf> [in English]. (accessed: 20.07.2023).

Information about authors:

Meruyert Muratkhanova – **corresponding author**, candidate of law sciences, associate professor of the Department of "Criminal Law Disciplines", L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

Информация об авторах:

Меруерт Муратханова – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

Авторлар туралы ақпарат:

Меруерт Муратханова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.muratkhanova@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

МРНТИ 10.01

УДК 347.998

DOI 10.47649/vau.2023.v.71.i4.15

Н.А. Лукманова^{1*}

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: Lukmanova.nurgul@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация.

Учитывая практическую и дальнейшую правовую реализацию альтернативных способов разрешения споров в Республике Казахстан, юридическое общество обращает внимание на законодательное закрепление статуса медиативной технологии разрешения споров, поскольку права граждан и юридических лиц и внесудебные формы защиты интересов способствуют развитию общественного согласия, снижению конфликтности в обществе, а также развитию отношений сотрудничества в долгосрочной перспективе.

Сегодня использование института медиации в нашем казахстанском обществе показывает, что этот механизм может быть необходим как один из универсальных способов разрешения конфликтов, споров в Республике Казахстан. Целью статьи является изучение применения Закона Республики Казахстан «О медиации», в результате которого были выявлены некоторые вопросы в сфере медиации и был проведен мониторинг законодательных актов и предложены решения в сфере медиации. На основе анализа правовой базы Республики Казахстан в сфере медиации, современных теоретических взглядов на способы разрешения правовых споров в частноправовых отношениях, а также в публично-правовых отношениях, в статье обсуждается медиация в целях снижения социальной напряженности, конфликтности в обществе, развития общественного согласия, рекомендуется расширить сферу применения, а также дальнейшее внедрение школьной медиации в Республике Казахстан. В нашей стране законодательно утверждено и применяется различные способы достижения взаимопремлемого решения между сторонами в судебном и внесудебном порядке - для полной реализации прав и свобод граждан.

Ключевые слова: альтернативные методы разрешения споров, процедуры примирения, посредничество, посредники, решение конфликта, переговоры, внесудебные формы защиты прав.

Введение.

В последние годы медиация стала все более популярной во многих странах, включая Казахстан. В данной статье будет рассмотрено развитие медиации в Казахстане, а также ее

преимущества и перспективы. Медиация - процедура урегулирования спора (конфликта) между сторонами при содействии медиатора (медиаторов) в целях достижения ими взаимоприемлемого решения, реализуемая по добровольному согласию сторон. Сферой применения медиации являются споры (конфликты), возникающие из гражданских, трудовых, семейных, административных правоотношений и иных общественных отношений с участием физических и юридических лиц, административных органов, должностных лиц, а также рассматриваемые в ходе производства по делам об административных правонарушениях, в ходе уголовного судопроизводства по делам об уголовных проступках, преступлениях небольшой и средней тяжести, а также отношения, возникающие при исполнении исполнительного производства [1].

Общественные отношения в конкретных условиях рыночной экономики, которые складываются у государства, их учреждений разных организаций, а также у физических, юридических лиц очень часто характеризуется ростом разного взаимодействия в различных правовых, также политических и экономических, культурных и других отношениях. Кроме того, как всегда показывает опыт, в дальнейшем процессе взаимодействия также субъекты нередко попадают в разные конфликтные ситуации и конфликты, требующие собственного решения. Исторически сложившиеся актуальные правовые средства разного вида мирного разрешения различных споров играют важную роль. Альтернативные способы разного вида разрешения правовых споров чаще всего более адекватны к разного рода рыночным отношениям, таким как формы подсудности, поэтому в отличие от государственного судебного метода, который предполагает прохождение нескольких видов судебных стадий, разные примирительные процедуры имеют всегда преимущества, обусловленные свободой выбором сторонами посредников и большой конфиденциальностью.

Материалы и методы исследования.

Материалами исследования послужили гражданское-процессуальное законодательство, Закон Республики Казахстан «О медиации», монографические источники. Объектом настоящего исследования являются ход и развитие медиации, а также закрепление статуса и правовой деятельности примирительных процедур, особенно медиативной технологии разрешения споров. Предметом исследования явились рекомендации и нормативно-правовые акты, регламентирующие сферу применения медиации, современные теоретические взгляды на способы разрешения правовых споров в частно-правовых отношениях, а также в публично-правовых отношениях. Методологическую основу исследования составляет базирующийся на единствепознавательной, рациональной и практической деятельности общенаучный диалектический метод познания закономерной объективной деятельности, который изучает актуальные вопросы медиации. В процессе исследования применялись также логико-юридический, системно-структурный, сравнительно-правовой методы.

Результаты и их обсуждение.

Медиация в Казахстане начала активно развиваться в 2011 году с принятием Закона «О медиации». Этот закон установил правовые основы для проведения медиации и определил ее цели, принципы и процедуры. С тех пор медиация стала широко используемым инструментом разрешения споров в Казахстане. Медиация имеет ряд преимуществ по сравнению с традиционными методами разрешения споров, такими как судебные процессы. Во-первых, медиация является быстрым и экономически эффективным способом разрешения споров. Вместо того, чтобы тратить много времени и денег на судебные процессы, стороны могут достичь соглашения через медиацию за краткое время и с минимальными затратами. Во-вторых, медиация позволяет сторонам сохранить хорошие отношения после разрешения спора. Поскольку решение принимается самими

сторонами, они чувствуют себя более удовлетворенными результатом и готовы поддерживать дальнейшие взаимоотношения. Теоретическая разработка объективное всестороннее изучение разных альтернативных форм решения правовых споров в нашей республике представляют теоретический и чаще всего практический интерес и скорее всего отражают объективные направления в развитие общества. Поэтому как бы высоко мы не оценивали роль судов в осуществлении правосудия в частно-правовых отношениях, недооценивать нельзя значение альтернативных способов разрешения разных правовых споров. Казахстан стремится к созданию эффективной системы медиации, доступной для всех граждан и организаций. Все больше людей и организаций осознают преимущества медиации и готовы использовать ее для разрешения своих споров. Правительство Казахстана активно поддерживает развитие медиации и предоставляет финансовую и организационную поддержку. Альтернативная защита гражданских прав широко развита в мировой практике и будет развиваться по мере развития экономики.

Любой диспут, спор или конфликт подлежит конструктивному разрешению при помощи двух групп методов: судебные и не судебные, известные еще как альтернативное разрешение диспутов (АРД). Каждый из них имеет свои преимущества и свои недостатки, свое место и свою роль. Судебное разбирательство отличается принудительным характером и стандартизированными процедурами. В отличие от него альтернативное разрешение диспутов дает возможность спорящим сторонам решить свою проблему вне суда, не проходя через все установленные законом формальные процедуры. Оно разгружает судебную систему, не являясь – вопреки своему названию – ее альтернативой, а, скорее всего, ее дополнением [2].

Для сравнения рассмотрим разные виды и способы решения альтернативных споров в США. «Внесудебные формы решения разных споров важной частью американской правовой системы. Они возникли альтернативой беспристрастному правосудию, которое всегда дорогое и длительное. Был принят общий термин «альтернативное разрешение споров» (Alternative Dispute Resolution) аббревиатура — ADR. В данное время в Америке двадцать разных процедур разрешения споров. ADR делятся на основных три типа:

1. Переговоры – без участия других лиц урегулирование спора сторонами;
2. Медиация – с помощью посредника помогающего сторонам прийти к соглашению урегулирования спора;
3. Арбитраж — это решение спора с помощью арбитра независимого нейтрального лица, который выносит решение, обязательное для сторон.

Такое разделение как мы видим является мерой участия посредника в разрешении споров. Элементы этих трех типов объединены в разные варианты. Поэтому частью любой другой процедуры являются переговоры.

«Если стороны не приходят к соглашению, широко распространена форма «посредничества-арбитража», что означает урегулирование спора с помощью уполномоченного медиатора-арбитра» [3].

Современное общество остро нуждается в способности граждан к общению в любой сфере, от личных гражданско-правовых отношений до публично-правовых отношений. Для этого необходимо развивать социальный интеллект, кооперативное мышление и социальное партнерство в обществе. Кроме того, дальнейшее развитие альтернативных способов разрешения правовых споров методами примирения является основой социальной гармонии, снижения уровня конфликтности в обществе, основанной на гуманных ценностях, человеческой жизни, благополучии и гармоничном развитии личности, положительное социальное взаимодействие способствуют решению этих проблем. Распространение медиации широко и совершенствование правовой базы по этому

вопросу будет скорее всего возможно лишь такими условиями учета факторов, таких как уровень правовой грамотности граждан их культура и правосознание, менталитет. Решение данной проблемы можно удостовериться в работе органов гос. власти всех уровней, а также в числе органов самоуправления местного, СМИ и медиаторов» [4].

Споры (конфликты), возникающие из правоотношений, а также споры (конфликты), рассматриваемые в ходе уголовного судопроизводства по делам о преступлениях небольшой и средней тяжести, уголовных проступках, и отношения, возникающие при осуществлении исполнительного производства, являются областью применения посредничества. С философской точки зрения конфликт является естественной частью человеческой жизни, коридором роста, динамики и стимуляции. Но лучше из любого конфликта выйти без потерь, нервов, денег и времени. Поэтому разрешение споров посредством медиации является необходимостью современного цивилизованного общества. Спор, конфликт (лат. конфликтус - конфликт) - это конфликт целей и взглядов двух или более сторон в ходе отношений. Конфликт делится на социальный и несоциальный. Субъектами социального конфликта являются люди, а к несоциальному конфликту относятся явления природы. Эти понятия, определенные в Законе Республики Казахстан «О медиации», определены как имеющие такое же значение, но согласно их определениям понятие «конфликт» обширней.

Конфликт является естественным и неизбежным явлением и поэтому не может быть полностью исключен из любой организации. В этом случае конфликт рассматривается положительно, так как предполагается, что конфликт может улучшить работу группы.

Споры становятся чем-то нормальным и никого не удивляющим, между человеком и обществом, между привилегированными и непривилегированными, между управляемыми и управляющими, между различными идеологическими ценностями и людьми. Конфликт всегда вызов власти и традиционным ценностям. Общество не подвергнется разрушительному социальному взрыву при существовании множества конфликтов и их мирном управлении. Поэтому мы должны управлять конфликтами. Конфликт не надо предотвращать любой ценой он является развивающей силой общества. Конфликт не должен подавляться ни страхом, ни решаться на основе старых норм и законов, которые считаются уже несправедливыми. Конфликт должен решаться таким образом, чтобы все чувствовали себя победителями. Поэтому споры (конфликты), рассматриваемые в Законе Республики Казахстан «О медиации», лучше не относить к одному понятию, а вставить слово «и» как «споры и конфликты».

В своем исследовании «Внесудебное урегулирование правовых споров, возникающих из административных и иных публично-правовых отношений в Республике Казахстан и перспективы развития», Тлембаева Ж.У. отметила перспективы института внесудебного урегулирования правовых споров, возникающих из административных и иных публично-правовых отношений в Республике Казахстан а также применения медиации в административных спорах, связано с его преимуществами и будут иметь большую актуальность сегодня [5].

При разрешении административных споров для использования внесудебных инструментов разрешения споров основания следующие:

- процессуального положения гражданина в отношениях с административными органами улучшение;
- целесообразность экономическая;
- способности государственных институтов управлять конфликтами улучшение;
- неудовлетворенность рассмотрения административных споров в суде;
- средства защиты правовой не оправдывают ожиданий;

- контрактация процедур принятия решений государственными органами.

На это влияют и такие факторы, как рост самостоятельности субъектов общественных отношений, постепенная интеграция отдельных источников права в публично-правовую сферу, изменение роли государства и характера его взаимодействия с гражданами. И, как следствие, возникает необходимость совершенствования методов разрешения споров с участием органов государственной власти и органов местного самоуправления. Регулирование публичных споров в суде является относительно новым институтом, как и проводимая в РК административная реформа, направленная на расширение развития института урегулирования публичных споров в суде [6].

На сегодняшний день дальнейшее развитие и полное внедрение альтернативных способов разрешения правовых споров с использованием медиации в социальной сфере основано на следующих причинах: напряжение, конфликтность в обществе и в межэтнических отношениях; миграционные процессы, обострение межэтнических и межконфессиональных проблем; потребности привыкания к жизни в многонациональном обществе, межкультурный диалог; переход на международные нормы и стандарты, методы работы и технологии в любой сфере; роль семьи как основного социального института и возложение этой роли на образовательные учреждения; антисоциальные явления в обществе: например, наркомания, алкоголизм, безнадзорность и беспризорность, преступления против детей и несовершеннолетних, преступления, совершенные несовершеннолетними, суицидальные преступления и др.

Безусловно, среди этих проблем одним из важных вопросов, связанных с благополучием граждан, является вопрос общества в целом социальные условия граждан, сформировавшиеся в условиях современного экономического кризиса (медицинские, жилищные вопросы и др.), нарастание семейных конфликтов, проблемы нашей будущей молодежи (образование, правонарушения несовершеннолетних и др.). Поэтому эти вопросы требуют сильного решения и помощи с любой стороны - от государства, общества, юристов, примирителей (медиаторов, арбитров и т.д.), и самих участников спора.

Общеизвестно, что между несовершеннолетними учениками повсеместно часто возникают споры. Этот факт также связан с преступностью и статистикой преступности. По результатам опроса, как обычно, на первом месте конфликты с друзьями и одноклассниками (56% и 47% соответственно), на втором и третьем - конфликты с родителями (31%), конфликты с учителями (11%) находятся на четвертом месте. При этом школы, с одной стороны, учитывая несовершеннолетний возраст и статистику, а с другой стороны, по обыкновению, предлагают решить спор только административным методом. Для решения этой проблемы одним из механизмов, эффективных для образовательной среды и отвечающих требованиям современного общества, является согласование школьной деятельности. Например, можно сказать, что если школьники-подростки будут работать лидерами (медиаторами), то они будут не только решать споры с помощью медиаторов, педагогов, психологов, но и показывать действенный способ предотвращения конфликтов и недопущения противоправных действий. Конечно, это тот случай когда подростки работают под его руководством взрослого куратора, проходят специальную психологическую подготовку, а также приобретают навыки, необходимые для будущей взрослой жизни, и, вероятно, будет восприниматься доверяющими ему одноклассниками как человек, который оказывает помощь и находит правильный путь. Сегодня проекты школьной медиации стремительно развиваются по пути дальнейшего применения и внедрения медиации на территории Республики Казахстан, ведь в век развития инновационных, цифровых технологий повседневная жизнь изменится, из-за сложности работы, из-за потери психологического контакта между родителями и детьми в нашем

обществе возникают различные негативные ситуации. Поэтому проект службы школьной медиации необходимо развивать и информировать среди участников учреждения, в том числе родителей, учащихся и учителей (с одной стороны) и образовательных учреждений.

Администрация школы должна стремиться к урегулированию споров и конфликтов между ними, при их успешном разрешении должна быть предоставлена возможность заключить медиативное соглашение в соответствии с законом, даже если образовательное учреждение общеобразовательных школ «государственное учреждение». В долгосрочной перспективе использование школьной медиации окажет положительное влияние на снижение уровня конфликтов в школе, создание более благоприятной психологической атмосферы, подведет к новому уровню взаимоотношений в школе базирующейся на культуре взаимопонимания, толерантности, взаимоподдержки и ненасилия».

Заключение.

Таким образом, мы считаем, что в условиях рыночной экономики наличие альтернативных способов защиты нарушенных прав, совершенствование процедур примирения имеют большое значение для развития гражданского общества и его институтов и необходимо его утверждение с законодательной точки зрения.

На основании изложенного и в целях дальнейшего развития института медиации в Республике Казахстан своевременное урегулирование сферы применения медиации в Республике Казахстан способствует координации общественных отношений, благоприятному урегулированию конфликтов и напряженности, развитию кооперативных деловых отношений. Необходимо расширить область применения процедур медиации в соответствии с опытом зарубежных стран. Под влиянием экономического кризиса в рыночную эпоху общественные отношения усложняются, поэтому необходимо расширить сферу применения медиации, поскольку защита прав и свобод граждан является высокой ценностью любого правового и социального государства. В целях дальнейшего развития проекта службы школьной медиации в Республике Казахстан необходимо внести изменения в Закон Республики Казахстан «О медиации», поскольку споры между участниками образовательного учреждения, в том числе родителями, учащимися и учителями, и управления образовательным учреждением, своевременное урегулирование и предотвращение конфликтов ведет к улучшению воспитания нашего будущего поколения, модернизации общественного сознания, развитию социального партнерства в обществе. Со стороны органов государственной власти и местного самоуправления должно быть полный диалог с населением; даже в случаях если ситуация «социально взрывоопасна» – нужно принимать критику, излагать свою позицию, предлагать конкретные меры по урегулированию конфликтов с указанием точных сроков их реализации, работать с гражданским активом и населением в целях распространения своих аргументов.

Со стороны общества должно быть понимание о недопустимости решения неправовыми средствами социальных конфликтов, недопустимости дестабилизации ситуации на отдельной территории. Власти всех уровней для достижения согласия между обществом и органами власти, необходимо привлекать профессиональных медиаторов, способствующих урегулированию социального конфликта и недопущению его дальнейшей эскалации. Усиление роли посредников наделяя их модераторскими функциями в решении споров и разногласий, позволит сторонам находить взаимоприемлемые компромиссные решения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401> (дата обращения: 10.08.2023)

- 2 Дронзина Т. Медиация (учебно-методическое пособие). Республиканское государственное управление «Қоғамдық келісім», Исследовательский институт «Общественное мнение». — Астана. 2015. — 72 с.
- 3 Носырева Е. Альтернативные средства регистрации споров в США. — Хозяйство и право. — 1998. — №1. — С. 90-96.
- 4 Актуальные проблемы права. Междунар. науч. конф. — М., — 2016. — С. 74-77.
- 5 Тлембаева Ж.У. Внесудебное оформление правовых споров, воззвание из административных и иных общественно-правовых отношений в Республике Казахстан: состояние и перспективы развития. [Электронный ресурс] — URL: http://online.zakon.kz/doc_id/37502772 (дата обращения: 10.07.2023)
- 6 Тулепбаева А.С., Макенов Т.К. Правовая природа института урегулирования споров, вытекающих из публичных правоотношений. Вестник института законодательства РК. — 2018. — № 5 (54). — С. 154-160.
- 7 Летяев В.А., Ломакина О.Е. Правовая медиация в разрешении конфликтов и споров. — 2010. — 38 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕДИАЦИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа.

Қазақстан Республикасындағы құқықтық дауларды шешудің баламалы әдістері институттарын практикалық және одан әрі енгізуді ескере отырып, заң қоғамы бітімгершілік рәсімдердің мәртебесі мен құқықтық қызметін, әсіресе дауларды медиативтік жолмен шешу технологиясын одан әрі заңнамалық бекітуге назар аударады. азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың соттан тыс нысандары қоғамдық келісімді дамытуға, қоғамдағы жанжалдарды азайтуға, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада ынтымақтастық қатынастарын дамытуға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда біздің қазақстандық қоғамда медиация институтын қолдану бұл механизмнің Қазақстан Республикасындағы даулар мен жанжалдарды шешудің әмбебап тәсілі ретінде қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңының қолданылуын зерделеу барысында медиация саласындағы кейбір мәселелер анықталып, сәйкесінше медиация саласындағы заңнамалық актілерге мониторинг жүргізіліп, оларды шешу жолдары ұсынылды.

Мақала мақсаты Қазақстан Республикасының медиация саласындағы нормативтік-құқықтық базасын, жеке-құқықтық қатынастардағы, сондай-ақ жария-құқықтық қатынастардағы құқықтық дауларды шешу жолдары туралы заманауи теориялық көзқарастарды жалпылама талдау негізінде мақалада медиация мәселелерін қарастыру нәтижесінде, қоғамдағы элеуметтік шиеленісті, жанжалдарды азайту және қоғамдық келісімді дамыту үшін Қазақстан Республикасында мектеп медиациясын одан әрі енгізу, сонымен қатар қолдану аясын кеңейту ұсынылады. Біздің елімізде азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын толық іске асыру үшін тараптардың сот және соттан тыс тәртіпте ымыраға келудің әртүрлі тәсілдері заңды түрде бекітілген және қолданылуда.

Негізгі сөздер: дауларды шешудің баламалы әдістері, татуластыру рәсімдері, медиация, медиаторлар, жанжалдарды шешу, келіссөздер, құқықтарды қорғаудың соттан тыс нысандары.

CURRENT PROBLEMS OF MEDIATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

Considering the practical and further implementation of the institutions of alternative methods of resolving legal disputes in the Republic of Kazakhstan, the legal society draws attention to the further legislative consolidation of the status and legal activities of conciliation procedures, especially the mediative dispute resolution technology, since the rights of citizens and legal entities and extrajudicial forms of protecting interests contribute to the development of public consent, reduce conflict in society, as well as the development of cooperative relations in the long term.

Today, the use of the institution of mediation in our Kazakh society shows that this mechanism is necessary as a universal way to resolve disputes and conflicts in the Republic of Kazakhstan. The aim of article is studying the application of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”, with results in some problems in the field of mediation were identified, accordingly, legislative acts in the field of mediation were monitored and solutions were proposed.

Based on a generalized analysis of the regulatory framework of the Republic of Kazakhstan in the field of mediation, modern theoretical views on the ways of resolving legal disputes in private law relations, as well as in public law relations, the article discusses mediation in order to reduce social tension, conflict in society, and develop public consent, it is recommended to expand the scope, as well as the further introduction of school mediation in the

Republic of Kazakhstan. In our country, various ways of reaching a compromise between the parties in a judicial and extrajudicial manner have been legally approved and are being applied - for the full realization of the rights and freedoms of citizens and legal entities.

Key words: alternative dispute resolution methods, conciliation procedures, mediation, mediators, conflict resolution, negotiation, extrajudicial forms of protection of rights.

REFERENCES

1 Zakon Respubliki Kazahstan «O mediacii» ot 28 yanvarya 2011 goda [*The Law of the Republic of Kazakhstan "On Mediation" dated January 28, 2011*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401> [in Russian]. (accessed: 10.08.2023)

2 Dronzina T. Mediaciya [*Mediation*] (uchebno-metodicheskoe posobie). Respublikanskoe gosudarstvennoe upravlenie «Қорамдық kelisim», Issledovatel'skij institut «Obshchestvennoe mnenie». Astana. 2015. 72 p. [in Russian]

3 Nosyreva E. Al'ternativnye sredstva registracii sporov v SSHa [*Alternative means of dispute registration in the USA*]. Hozyajstvo i pravo. 1998. №1. P. 90-96. [in Russian]

4 Aktual'nye problemy prava [*Current problems of law*]. Mezhdunar. nauch. konf. M., 2016. P. 74-77. [in Russian]

5 Tlembaeva Zh.U. Vnesudebnoe oformlenie pravovyh sporov, vozzvanie iz administrativnyh i inyh obshchestvenno-pravovyh otnoshenij v Respublike Kazahstan: sostoyanie i perspektivy razvitiya [*Out-of-court settlement of legal disputes, appeals from administrative and other social and legal relations in the Republic of Kazakhstan: the state and prospects of development*]. Available at: — URL: http://online.zakon.kz/doc_id/37502772 [in Russian]. (accessed: 10.07.2023)

6 Tulepbaeva A.S., Makenov T.K. Pravovaya priroda instituta uregulirovaniya sporov, vytekayushchih iz publicnyh pravootnoshenij [*The legal nature of the institution of dispute settlement arising from public legal relations*]. Vestnik instituta zakonodatel'stva RK. 2018. № 5 (54). P. 154-160. [in Russian]

7 Letyaev V.A., Lomakina O.E. Pravovaya mediaciya v razreshenii konfliktov i sporov [*Legal mediation in conflict and dispute resolution*]. 2010. 38 p. [in Russian]

Information about authors:

Nurgul Lukmanova - **corresponding author**, senior lecturer of the Department of “Criminal law disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Lukmanova.nurgul@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6850-986X>

Информация об авторах:

Нургуль Лукманова – **основной автор**, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Lukmanova.nurgul@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6850-986X>

Авторлар туралы ақпарат:

Нургуль Лукманова – **негізгі автор**, «Қылмыстық құқық пәндері» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Lukmanova.nurgul@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6850-986X>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
25.12.2023
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

